Henri Pirenne

mahomed și carol cel mare

Editura Meridiane

HENRI PIRENNE
Mahomed et Charlemagne

© Presses universitaires de France, 1970

Toate drepturile asupra prezentei ediţii
în limba română sunt rezervate
Editurii Meridiane

Henri Pirenne
Membru al Academiei Regale a Belgiei

mahomed şi carol cel mare

Traducere de
SANDA OPRESCU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1996

Carte finanţată de Guvernul României
prin Ministerul Culturii

Pe copertă:

Întâmplări din viaţa lui Carol cel Mare:
Lupta dintre creştini şi sarazini
Vitraliu (detaliu)
Catedrala din Chartres

ISBN 973–33–0310–0

PREFAȚĂ

Când s-a îmbolnăvit – pe 28 mai 1935, în ziua morții fratelui meu mai mare, Henri-Edouard –, tatăl meu a lăsat pe birou cele trei sute de pagini ale manuscrisului despre Mahomed și Carol cel Mare pe care tocmai îl terminase, pe 4 mai.

Aceasta constituia încununarea ultimilor săi ani de muncă.

Problema sfârșitului Antichității și începutului Evului Mediu îl preocupase dintotdeauna. Chiar din perioada anterioară războiului, el sublinia, în cursul său de Istoria Evului Mediu, ce urme adânci lăsaseră instituțiile Imperiului Roman târziu asupra celor din epoca francilor. Se pare însă că rezolvarea acestei probleme capitale i s-a impus în timpul captivității sale din Germania, când era în lagărul de la Holzminden, unde organizase un curs de Istorie economică a Europei. În perioada cât a avut domiciliu forțat la Creuzburg, în Turingia, redactând Histoire de l'Europe, *precizează pentru prima dată legătura strânsă care există între cucerirea de către Islam și zămislirea Evului Mediu occidental.*

L'Histoire de l'Europe, *operă neterminată, n-a fost publicată decât după moartea sa*[1]. *Nimeni n-a cunoscut în acel moment teza a cărei dezvoltare se va afla în acest volum.*

---

[1] Nouvelle Société d' Edition, Bruxelles, 1936.

Totuşi, reluând permanent studierea directă a izvoarelor, tatăl meu nu a încetat să studieze această problemă, care a fost marea pasiune ştiinţifică a ultimilor săi 20 de ani.

În 1922, publica în Revue belge de philologie et d'histoire *un scurt articol intitulat "Mahomed et Charlemagne" în care se afirma teza sa. A expus-o apoi la Congresele internaţionale de istorie de la Bruxelles în 1923 şi Oslo în 1928; aceasta a făcut obiectul unui curs public ţinut la Universitatea din Bruxelles în anul universitar 1931–1932 şi al unor conferinţe prezentate la Universitatea din Lille (1921), la New York Columbia College (1922), la Cambridge (1924), la Montpellier (1929), la Alger (1931), la Cairo (1934) precum şi la Institutul istoric belgian de la Roma (1933).*

În plus, se pregătea să-şi sprijine opera printr-o serie de lucrări de detaliu: "Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens" (Revue belge de philologie et d'histoire, *II, 1923*), *"Le çommerce du papyrus dans la Gaule mérovingienne"* (Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, *Paris, 1928*), *"L'instruction des marchands au Moyen Age"* (Annales d'histoire économique et sociale, *I, 1929*), *"Le trésor des rois mérovingiens"* (Festschrifttil Halvdankoht, *Oslo, 1933*), *"De l'état de l'instruction des laïques à l'époque mérovingienne"* (Revue bénédictine, *1934*). *În primele capitole ale lucrării sale* Villes du Moyen Age *(1927) îşi expunea teoria, explicând cu ajutorul ei evoluţia economică şi socială a secolelor care au urmat căderii Romei.*

Volumul, a cărui redactare tatăl meu o încheiase pe 4 mai 1935, este deci rezultatul multor ani de cercetări. Deşi conţine întreaga concepţie a autorului, volumul n-ar fi fost oferit cititorilor în forma în care îl publicăm astăzi.

Tatăl meu obişnuia să scrie de două ori fiecare din cărţile sale. Într-o primă redactare, el îşi construia lucrarea fără să se preocupe câtuşi de puţin de formă; făcea, întrucâtva, lucrarea brută. Cea de a doua redac-

tare, care nu era o simplă corectare a primei versiuni, ci un text în întregime nou, îi dădea operei acea formă obiectivă şi voit rezervată în care propria sa personalitate ca şi sentimentele, atât de importante totuşi pentru el, dispăreau întru totul.

Acest prim text era scris pentru el însuşi; grăbit să-şi expună cât mai rapid ideile, i se întâmpla frecvent să nu-şi construiască în întregime fraza, care dobândea astfel aspectul unui fel de scheme, sau o termina printr-o linie informă care le-ar fi putut aminti tuturor celor ce l-au auzit vorbind felul cum, uneori, sacrifica sfârşitul frazelor, în nerăbdarea de a-şi urmări ideile, care o luau înaintea cuvintelor.

Referinţele erau indicate sumar, tatăl meu mulţumindu-se uneori să menţioneze doar una din fişele sale.

A fost deci nevoie, pentru a prezenta publicului lucrarea, să retuşăm puţin, să cizelăm forma, să completăm referinţele, să colaţionăm textele citate.

Pretutindeni unde redactarea era completă, am respectat-o scrupulos.

Nu mi-am permis să retuşez textul decât atunci când se prezenta sub aspect incomplet şi chiar şi în acest caz m-am limitat, folosind exclusiv notaţiile tatălui meu, să adaug doar cele câteva cuvinte indispensabile înţelegerii frazei.

Munca de ordonare a referinţelor a fost mai delicată. Pentru a o duce la bun sfârşit, mama mea şi cu mine am apelat la unul dintre cei mai respectaţi elevi ai tatălui meu, M. F. Vercauteren, cercetător la Fonds national de la Recherche scientifique *şi profesor la* Université coloniale d'Anvers. *Studiile cărora li s-a consacrat au făcut din el unul dintre cunoscătorii cei mai eruditi ai izvoarelor şi ai literaturii de specialitate referitoare la Evul Mediu. Dânsul a binevoit cu multă amabilitate să consacre câteva luni colaţionării tuturor textelor citate în volum, precum şi verificării şi completării referinţelor. Îl rugăm pe această cale să primească expresia recunoştinţei noastre pline de emoţie şi afecţiune.*

Aşa cum se prezintă sub formă de ciornă, ultima lucrare a tatălui meu cuprinde ideile sale cele mai originale, cele mai îndrăzneţe, cele mai tinereşti, cele ce clocoteau în mintea lui în ajunul morţii sale. Îi dăruim publicului această carte plini de încredere, dedicând-o tuturor celor ce l-au iubit şi, după dispariţia sa, au adus un omagiu unanim şi magnific nu numai operei care se încheie prin publicarea acestei lucrări, ci şi omului pe care fără îndoială îl vor simţi pe deplin viu de-a lungul acestor pagini, ultimele scrise de el.

JACQUES PIRENNE

CUVÂNT ÎNAINTE

În ianuarie 1937, doamna Henri Pirenne şi Domnul Jacques Pirenne m-au rugat să citesc manuscrisul operei postume a regretatului meu profesor şi să-l pun la punct, în vederea publicării.

Textul în faţa căruia m-am aflat constituia redactarea integrală a lucrării, dar în prima formă, nestilizată. Fusese doar puţin retuşat, numai sub raport gramatical, de către dl. Jacques Pirenne.

Prima condiţie importantă era să respect întocmai gândirea lui Henri Pirenne. Mi-am interzis orice schimbare, orice eliminare sau adăugire de natură a modifica teza expusă de eminentul istoric, chiar acolo unde, uneori, mi se părea discutabilă. Aşadar, aceasta este opera strict personală a lui Henri Pirenne.

Am fost totuşi obligat să verific exactitatea materială a anumitor fapte, date şi citate din *Mahomed şi Carol cel Mare*. Notele şi trimiterile bibliografice, indispensabile într-o lucrare de această natură, existau adesea doar în stare embrionară; am considerat necesar să le redactez şi să le dezvolt conform exigenţelor erudiţiei contemporane. Cred că am procedat corect, sprijinând în câteva cazuri, prin adăugarea câtorva texte suplimentare, punctul de vedere exprimat de eminentul meu maestru.

Timp de peste doisprezece ani am avut deosebitul privilegiu de a lucra sub îndrumarea şi cu sprijinul lui Henri Pirenne: cred că pot afirma că eram la curent cu

ideile şi teoriile sale privind tema expusă în lucrarea de faţă şi pe care le prezentase personal în diverse lucrări pregătitoare.

Din nefericire, destinul nu i-a îngăduit să-i ofere publicului cititor o carte *ad unguem*; este de la sine înţeles n-am avut, sub nici o formă, ambiţia nebunească de a realiza acea şlefuire a textului de care numai dânsul ar fi fost capabil şi căreia i-ar fi acordat o minuţiozitate obiectivă şi o conştiinciozitate ştiinţifică egalate doar de ardoarea şi entuziasmul învestite în realizarea operei sale.

Sunt mai ales conştient că, dacă am fost considerat demn de a-mi asuma această sarcină, faptul se datorează în primul rând lui Henri Pirenne însuşi, lecţiilor, exemplului pe care i le datorez. Am socotit că este o pioasă datorie să-i permit gândirii maestrului meu să ne mai ofere o dată, de dincolo de mormânt, profunda sa erudiţie, viziunea sa sintetică şi imensul său talent.

F. VERCAUTEREN

Partea întâi

EUROPA OCCIDENTALĂ ÎNAINTE DE ISLAM

Capitolul I

CONTINUITATEA CIVILIZAȚIEI MEDITERANEENE
în Occident după migrațiile germanice

1. „ROMANIA" ÎNAINTEA NĂVĂLIRII GERMANICE

Dintre toate particularitățile acestei admirabile realizări umane care a fost Imperiul roman[1], caracterul său mediteranean este cel mai izbitor, fiind totodată esențial. Deși Imperiul este grec în Orient, latin în Occident, unitatea sa se extinde asupra ansamblului provinciilor tocmai datorită acestui element: marea. *Mare nostrum*, în sensul cel mai exact al expresiei, vehiculează idei, religii, mărfuri[2]. Provinciile din nord, Belgia, Britania, Alemania, Rhetia, Noricum, Pannonia nu sunt decât fortificațiile sale cele mai îndepărtate împotriva barbariei. Viața se concentrează pe malul marelui lac. Acesta este indispensabil pentru aprovizionarea Romei cu grâu din Africa. Este cu atât mai binefăcător cu cât se poate naviga în deplină siguranță, datorită dispariției, de câteva secole, a pirateriei. Spre el converg, de asemenea, împreună cu drumurile, mișcările tuturor provinciilor. Pe măsură ce ne depărtăm de mare, civilizația se estompează. Ultimul oraș mare din nord este Lyon. Trier şi-a datorat măreția exclusiv rangului său de capitală, un timp nu prea îndelungat. Toate celelalte orașe importante, Cartagina, Alexandria, Neapole, Antiohia se află pe malul mării sau aproape de mare.

Acest caracter mediteranean se afirmă mai pregnant începând din secolul al IV-lea, căci Constantinopolul, noua capitală, este înainte de toate un oraș maritim care se opune Romei, exclusiv consumatoare, prin însăşi natura sa de uriaș antrepozit, de fabrică, de mare bază navală. Iar hegemonia sa este cu atât mai pronunțată cu cât

Orientul e mai activ: Siria este punctul de convergență al drumurilor care permit Imperiului să comunice cu India și China; datorită Mării Negre, se află în legătură cu Nordul.

Occidentul depinde de această nouă capitală atât pentru articolele de lux cât și pentru obiectele fabricate.

Imperiul nu cunoaște nici Asia, nici Africa, nici Europa. Chiar dacă există civilizații diverse, fondul este pretutindeni identic. Aceleași moravuri, aceleași obiceiuri, aceleași religii pe malurile care odinioară cunoscuseră civilizații atât de diferite ca cea egipteană, cea feniciană, cea punică.

Navigația se concentrează în Orient[3]. Sirienii sau cei numiți astfel, sunt cărăușii mărilor. Cu ajutorul lor, papirusul, mirodeniile, fildeșul, vinurile de lux se răspândesc până în Britania. Stofele fine vin din Egipt ca și ierburile amare pe care le mâncau asceții în timpul postului mare[4]. Există pretutindeni colonii ale sirienilor. Marsilia este un port pe jumătate grecesc.

Alături de acești sirieni se întâlnesc evreii, răspândiți sau mai degrabă grupați în toate orașele. Sunt marinari, misiți, bancheri, a căror influență a fost la fel de importantă în viața economică a vremii ca și influența orientală care în acea epocă se vădește în artă și în opiniile religioase. Ascetismul a ajuns din Orient în Occident pe mare, așa precum înainte de el, tot pe mare ajunseseră și cultul lui Mithra și creștinismul.

Fără Ostia, Roma nu poate fi înțeleasă. Iar dacă, pe de altă parte, Ravenna a devenit reședința împăraților *in partibus occidentis*, aceasta se datorează atracției exercitate de Constantinopol.

Datorită Mediteranei, Imperiul constituie în modul cel mai evident o unitate economică. Este un teritoriu întins, cu taxe la trecerea pe anumite poduri sau drumuri, dar fără vămi. Și beneficiază de avantajul imens al unității monetare, constantinatul, moneda de 4,55 gr de aur fin, având curs pretutindeni[5].

Se știe că începând de la Dioclețian a avut loc o decădere economică generală. Este însă cert că secolul al IV-lea a cunoscut o redresare și o circulație monetară mai activă.

Pentru a asigura securitatea acestui Imperiu înconjurat de barbari, prezența legiunilor la frontiere a fost multă vreme suficientă: de-a lungul Saharei, pe Eufrat, pe Dunăre, pe Rin. În spatele acestui dig se adunau însă puhoaiele. În secolul al III-lea se produc fisuri, apoi breșe, favorizate și de tulburările interne. Din toate părțile năvălesc franci, alemani, goți care pradă Galia, Rhetia, Pannonia, Tracia, coborând chiar până în Spania.

Acțiunile hotărâte ale împăraților de origine ilirică resping năvălitorii și restabilesc frontierele. În partea dinspre germanici însă, *limes* nu mai este de ajuns, acum e necesară o rezistență în profunzime. Orașele se fortifică din interior, acele orașe care sunt centrii nervoși ai Imperiului. Roma și Constantinopol devin două fortărețe model.

Nu se mai pune problema ca Imperiul să se închidă pentru barbari. Populația scade, soldatul devine mercenar. Este nevoie de barbari pentru munca la câmp și pentru armată. Și aceștia abia așteaptă să se pună în slujba Romei. Astfel, Imperiul, la fruntariile sale, se germanizează prin sânge, dar numai atât, căci tot ceea ce pătrunde în interior se romanizează[6]. Toți acești germanici intră în Imperiu ca să-l slujească, beneficiind de el. Îi poartă respectul barbarului față de cel civilizat. De îndată ce au pătruns, au și adoptat limba și totodată religia sa, adică, din secolul al IV-lea, creștinismul; și creștinându-se, pierzându-și zeii naționali, frecventând aceleași biserici, ei se confundă încet-încet cu populația Imperiului.

În curând, aproape toată armata va fi alcătuită din barbari și mulți dintre aceștia, cum ar fi vandalul Stilicon, gotul Gaïnas sau suevul Ricimer vor face carieră[7].

2. MIGRAȚIILE

După cum se știe, Imperiul roman și-a pierdut teritoriile occidentale în favoarea barbarilor germanici în cursul secolului al V-lea.

Nu era atacat pentru prima dată de ei. Amenințarea era veche și pentru a-i face față se stabilise frontiera Rin-

limes-Dunăre. Până în secolul al III-lea fusese de ajuns pentru a apăra Imperiul; după primul mare iureş al barbarilor, încrederea de odinioară se zdruncinase şi fusese necesar să se adopte o atitudine defensivă, să se reformeze armata, slăbindu-se unităţile pentru a li se conferi mai multă mobilitate, acestea constituindu-se până la urmă aproape în întregime din mercenari barbari[8].

În aceste condiţii, Imperiul s-a mai putut apăra vreme de două secole.

De ce a cedat până la urmă?

Avea în favoarea sa fortăreţele împotriva cărora barbarii erau neputincioşi, drumurile sale strategice, tradiţia unei arte militare multiseculare, o desăvârşită diplomaţie care ştia să-i dezbine sau să-i cumpere pe duşmani – acestea fiind componente esenţiale ale rezistenţei sale –, precum şi incapacitatea agresorilor de a se înţelege între ei. Avea mai ales marea pe care vom vedea cum a ştiut s-o utilizeze până ce vandalii s-au stabilit la Cartagina.

Ştim prea bine că diferenţa dintre Imperiu şi barbari în ceea ce priveşte armamentul nu era ceea ce ar fi astăzi, totuşi, superioritatea romană era copleşitoare împotriva unor oameni lipsiţi de intendenţă şi de o disciplină însuşită. Barbarii aveau desigur superioritatea numerică, dar nu ştiau să se aprovizioneze: să ne amintim de vizigoţii murind de foame în Aquitania după ce-i prădaseră pe localnici şi de dificultăţile întâmpinate de Alaric în Italia.

Imperiul avea însă împotriva sa – în afara obligaţiei de a menţine armate la frontierele sale din Africa şi Asia şi totodată de a face faţă în Europa – tulburările civile, numeroşii uzurpatori care nu ezitau să se înţeleagă cu barbarii, intrigile de curte care unui Stilicon îi opunea un Rufin, pasivitatea populaţiilor incapabile de rezistenţă, lipsite de spirit civic, dispreţuindu-i pe barbari dar gata să le suporte jugul. Lipsea deci, în sprijinul apărării, o rezistenţă morală atât în sânul armatei, cât şi într-al populaţiei. Din fericire, forţa morală lipsea şi în tabăra atacatorilor. Nimic nu-i însufleţea pe germanici în lupta împotriva Imperiului: nici motive religioase, nici ura de rasă, nici, cu atât mai puţin, considerente de ordin politic. În loc să-i urască, îi admirau. Tot ceea ce doreau era să

se stabilească în Imperiu şi să se bucure de avantajele oferite de acesta. Iar regii lor aspirau la demnităţile romane. Nimic asemănător cu ceea ce avea să se petreacă mai târziu între creştini şi musulmani. Păgânismul lor nu-i ridică împotriva zeilor romani şi cu atât mai puţin împotriva unicului Dumnezeu. Încă de la mijlocul secolului al IV-lea, un got, Ulfila, convertit în Bizanţ la arianism, îl transmisese compatrioţilor săi de pe Nipru, care la rândul lor îl răspândiseră printre alţi germanici, vandali şi burgunzi[9]. Creştinismul lor, deşi eretic, lucru pe care însă ei nu-l ştiau, i-a apropiat totuşi de romani.

Aceşti germanici orientali erau pe de altă parte iniţiaţi întrucâtva într-ale civilizaţiei. Coborând la malul Mării Negre, goţii intraseră în contact cu vechea cultură greco-orientală a Grecilor şi a Sarmaţilor din Crimeea; acolo deprinseseră acea artă ornamentală a podoabelor pe care aveau s-o răspândească în Europa sub denumirea de *Ars barbarica*.

Marea îi pusese în legătură cu Bosforul unde tocmai se întemeiase în 330, pe locul grecescului Bizanţ (11 mai 330)[10], noul mare oraş Constantinopol. De aici, prin Ulfila, provenea creştinismul lor şi trebuie să admitem că Ulfila nu a fost singurul dintre ei atras de strălucitoarea capitală a Imperiului. Cursul firesc al lucrurilor îl destina să sufere, datorită mării, influenţa Constantinopolului aşa cum aveau s-o sufere, mai târziu, şi varegii.

Barbarii nu s-au năpustit spontan asupra Imperiului. Ei au fost împinşi de năvălirea hunilor, fapt ce avea să determine tot restul migraţiilor. Pentru prima dată, Europa resimţea, prin imensa breşă din câmpia sarmată, consecinţele şocurilor dintre populaţiile Asiei extrem orientale.

Apariţia hunilor i-a împins pe goţi spre Imperiu. Hunii au fost invincibili poate datorită modului în care luptau, poate din cauza aspectului lor, poate din pricina nomadismului aceluia atât de înfricoşător pentru nişte sedentari[11].

Ostrogoţii, învinşi, au fost împinşi spre Pannonia, iar vizigoţii s-au repliat pe Dunăre. Era în toamna anului 376. Au fost lăsaţi să treacă. Oare câţi erau?[12] Imposibil

de precizat. L. Schmidt presupune că erau 40 000 de suflete, dintre care 8 000 de războinici[13].

Au trecut frontiera în frunte cu ducii lor, ca un popor, cu consimțământul împăratului care i-a recunoscut drept confederați, obligându-i să-i furnizeze armatei romane recruți.

Acesta este un fapt nou de o extremă importanță. O dată cu ei pătrunde în Imperiu un corp străin. Ei își păstrează dreptul național. Rămân un grup compact pe care nimeni nu-l fragmentează. Treaba se face de mântuială. Nu li s-a atribuit un teritoriu și, instalați fiind în munți arizi, chiar în anul următor (377) se revoltă. Ceea ce-și doresc e Mediterana și într-acolo pornesc vijelios.

La 9 august 378, la Adrianopol, împăratul Valens este înfrânt și ucis. Toată Tracia, cu excepția orașelor pe care barbarii nu le pot cuceri, este prădată. Ajung până la Constantinopol care le rezistă așa cum va rezista mai târziu arabilor.

Dacă n-ar fi fost Constantinopolul, germanicii s-ar fi putut instala pe malul mării, atingând astfel un punct vital al Imperiului. Theodosie reușește să-i respingă. În 382 îi stabilește în Moesia, după ce i-a învins. Dar ei continuă să constituie un popor. În timpul războiului și probabil din motive militare, i-au înlocuit pe duci cu un rege: Alaric. Ce poate fi mai firesc pentru ei decât dorința de a se extinde și de a se aventura întru cucerirea orașului Constantinopol care îi fascinează. Nu trebuie să considerăm acest lucru, așa cum o face L. Schmidt, bazându-se pe Isidor din Sevilla(!)[14], ca o tentativă de a constitui în Orient un regat național germanic. Deși numărul lor trebuie să fi crescut considerabil prin aporturi de dincolo de Dunăre, caracterul germanic al goților slăbise deja din cauza amestecului cu sclavii și aventurierii veniți să le îngroașe rândurile.

Imperiul nu și-a luat nici o precauție împotriva lor, în afară desigur de legea lui Valentinian și Valens din 370 sau 375 care interzicea sub pedeapsa cu moartea căsătoria dintre romani și barbari. Împiedicându-i însă în acest fel să fie asimilați de către populația romană, Imperiul îi

menține în stadiul de corp străin și-i împinge probabil spre noi aventuri.

Găsind cale liberă în fața lor, goții pradă Grecia, Atena, Peloponezul. Stilicon va lupta pe mare împotriva lor și-i va împinge înapoi până în Epir. Ei rămân însă în Imperiu și Arcadius îi autorizează să se instaleze, tot în calitate de confederați, în Iliria; sperând să-l supună astfel autorității imperiale, îi conferă lui Alaric titlul de *Magister militum per Illyricum*[15]. Acum, cel puțin, goții sunt îndepărtați de lângă Constantinopol. Dar sunt aproape de Italia care încă nu a fost pustiită; în 401 se năpustesc. Stilicon îi bate la Pollenza și la Verona și-i respinge în 402. După L. Schmidt, Alaric ar fi invadat Italia pentru a-și realiza „planurile universale". L. Schmidt presupune deci că Alaric, împreună cu cei 100 000 de oameni care îi sunt atribuiți, ar fi avut de gând să substituie Imperiului roman un Imperiu germanic.

În realitate, Alaric este un condotier care caută un câștig. Are atât de puține convingeri, încât intră în slujba lui Stilicon în schimbul sumei de 4 000 livre aur, pentru a lupta împotriva acelui Arcadius cu care a dus tratative. Asasinarea lui Stilicon îi convine de minune. Sporindu-și efectivele armatei cu o mare parte din trupele lui Stilicon, în 408 pornește din nou asupra Italiei.[16] Cu Alaric, barbarul se transformă într-un militar roman care unelteste. În 409, Honorius refuzând să trateze cu el, Alaric obține proclamarea senatorului Priscus Attalus[17] ca împărat, care îi conferă drept recompensă gradul superior de *Magister utriusque militiae praesentialis.* Apoi, ca să se apropie de Honorius, își trădează protejatul. Honorius însă nu vrea să ajungă un al doilea Attalus. Atunci Alaric pradă Roma pe care o cucerește atacând-o prin surprindere și pe care n-o mai părăsește decât luând-o prizonieră pe Galla Placidia, sora împăratului. Se va întoarce acum, fără îndoială, împotriva Ravennei? Dimpotrivă. Se îndreaptă spre sudul Italiei, încă neprădată, sperând să treacă apoi în Africa, grânarul Romei și cea mai prosperă dintre provinciile occidentale. Este tot un marș de jafuri pentru supraviețuire. Alaric nu avea să ajungă în Africa:

a murit la sfârşitul anului 410. Funeraliile sale, în Busento au fost demne de un erou de epopee.[18]

Cumnatul şi urmaşul său, Athaulf se întoarce spre nord. După câteva luni de jafuri se îndreaptă spre Galia unde uzurpatorul Jovin tocmai a luat puterea. Are neapărată nevoie de un titlu roman. Intrat în conflict cu Jovin, care de altfel va fi ucis în 413[19], respins de Honorius care rămâne de nezdruncinat, se căsătoreşte în 414 la Narbonne cu frumoasa Placidia, devenind astfel cumnatul împăratului. Atunci, pare-se, a rostit faimoasele cuvinte citate de Orose[20]: „La început am dorit cu ardoare să şterg până şi numele de roman şi să preschimb Imperiul roman într-un Imperiu gotic. *Romania*, cum se spune în limba vulgară ar fi devenit *Gothia*; Athaulf l-ar fi înlocuit pe Caesar Augustus. Dar o îndelungată experienţă m-a învăţat că barbaria nestăpânită a goţilor este incompatibilă cu legile. Or, fără legi nu există Stat *(respublica)*. Am hotărât deci să aspir la gloria de a restaura integritatea şi de a spori renumele romanilor cu ajutorul forţei goţilor. Sper să intru în posteritate ca restauratorul Romei, de vreme ce-mi este cu neputinţă să-i iau locul"[21].

Era un gest de bunăvoinţă faţă de Honorius. Dar împăratul, neclintit, refuză să ducă tratative cu un barbar care, din Narbonne, poate râvni să domine marea.

Atunci Athaulf, neputând obţine demnitatea imperială pentru sine însuşi, îl reface pe Attalus împărat al Occidentului, pentru a reconstrui Imperiul cu el.

Nefericitul este totuşi obligat să continue jafurile, căci moare de foame. Honorius blocând ieşirile la mare, Athaulf trece în Spania, îndreptându-se poate spre Africa, dar moare asasinat de unul dintre ai săi în 415, după ce-i recomandase fratelui său Wallia să rămână credincios Romei.

Înfometat la rândul său în Spania ca urmare a blocadei instituite asupra porturilor, Wallia încearcă să treacă în Africa, dar o furtună îl opreşte. Occidentul este în momentul acela într-o stare disperată. În 406, hunii, înaintând mereu, împinseseră înaintea lor de astă dată dincolo de Rin, pe vandali, pe alani, pe suevi şi burgunzi care,

dându-i peste cap pe franci şi alamani, coborâseră până la Mediterana prin Galia şi ajunseseră în Spania. Pentru a le rezista, împăratul a apelat la Wallia. Împins de nevoi, acesta acceptă. După ce primeşte 600 000 măsuri de grâu[22] din partea Romei, se întoarce împotriva şuvoaielor de barbari care, asemenea vizigoţilor săi, încercau să-şi croiască drum spre Africa.

În 418, împăratul îi autoriza pe vizigoţi să se stabilească în Aquitania Secunda, recunoscându-i lui Wallia, aşa ca odinioară lui Alaric, titlul de confederat.

Stabiliţi între Loara şi Garona, pe malul Atlanticului, ţinuţi deci la distanţă de Mediterana pe care n-o mai ameninţă, goţii obţin în sfârşit pământul pe care nu încetaseră să-l ceară[23].

De astă dată sunt trataţi ca o armată romană şi li se aplică regulamentele militare de încartiruire[24]. Şi aceasta cu titlu permanent. Iată-i deci legaţi de pământ şi împrăştiaţi printre romani. Regele lor nu domneşte asupra romanilor. Nu este decât regele poporului său, *rex Gothorum* şi totodată generalul lor; nu este *rex Aquitaniae*. Goţii îşi au tabăra în mijlocul romanilor şi sunt legaţi între ei prin identitatea regelui. Împăratul se menţine, dar numai pentru populaţia romană, iar acest rege germanic nu este decât un general de mercenari în slujba Imperiului. Fixarea goţilor a fost considerată de populaţie ca o dovadă a puterii romanilor.

În 417, Rutilius Namatianus încă mai laudă veşnicia Romei[25].

Recunoaşterea vizigoţilor drept „confederaţi ai Romei", instalarea lor legală în Aquitania nu aveau totuşi să aducă pacificarea. După douăzeci de ani, în timp ce Stilicon a trebuit să-şi recheme legiunile din Galia pentru a apăra Italia şi Genseric a reuşit să cucerească Africa, vizigoţii ocupă Narbonne (437), îi bat pe romani la Toulouse (439) şi obţin de astă dată un tratat prin care, probabil, sunt recunoscuţi independenţi şi nu doar confederaţi[26].

Faptul esenţial care a determinat această prăbuşire a puterii imperiale în Galia a fost trecerea vandalilor în Africa, sub Genseric.

Realizând ceea ce nu putuseră goții, Genseric reușește ca în 427, cu ajutorul corăbiilor de la Cartagena, să străbată strâmtoarea Gibraltar și să debarce 50 000 de oameni pe coasta africană. Aceasta a constituit, pentru Imperiu, o lovitură decisivă. Silvian zice că însuși sufletul Republicii dispare. Când Genseric a cucerit în 439 Cartagina, adică marea bază navală a Occidentului, apoi, la scurt timp, Sardinia, Corsica și Balearele, situația Imperiului în Occident este profund zdruncinată. El pierde Mediterana care până atunci fusese marea armă a rezistenței sale.

Aprovizionarea Romei este în pericol, ca și aceea a armatei și acesta va fi punctul de pornire al răscoalei lui Odoacru. Marea e în mâinile barbarilor. În 441, împăratul trimite împotriva lor o expediție care dă greș, căci forțele aflate față în față sunt egale, vandalii luptând fără îndoială împotriva flotei bizantine cu corăbiile Cartagenei. Iar Valentinian este silit să recunoască stabilirea lor în regiunile cele mai bogate ale Africii, la Cartagina, în Byzacena și Numidia (442)[27].

Dar acesta este doar un armistițiu.

Genseric a fost considerat un om genial. Marele rol jucat de el se explică fără îndoială prin poziția pe care o ocupă. El a reușit acolo unde Alaric și Wallia au eșuat. Stăpânește provincia cea mai prosperă a Imperiului. Trăiește în belșug. Are o bază și din importantul port pe care îl domină, se poate deda unei piraterii fructuoase. Amenință atât Orientul cât și Occidentul și se simte destul de puternic pentru a sfida Imperiul la ale cărui titluri nu râvnește.

Vreme de mai mulți ani după armistițiul din 442, Imperiul nu ripostează împotriva lui, din cauza hunilor.

În 447, din câmpia Tisei, Attila jefuiește Moesia și Tracia până la Thermopile. Apoi se întoarce împotriva Galiei, trece Rinul în primăvara anului 451 și devastează totul până la Loara.

Aetius, sprijinit de germanici, franci, burgunzi și vizigoți[28], care se comportă ca niște confederați cinstiți, îl oprește în preajma orașului Troyes. Arta militară romană și vitejia germanică au conlucrat. Theodoric I, regele

vizigoților, încercând să realizeze intențiile lui Wallia privind restaurarea Imperiului, este ucis. Moartea lui Attila în 453 îi zădărnicește opera efemeră și eliberează Occidentul de pericolul mongol. Imperiul se întoarce atunci împotriva lui Genseric. Acesta își dă seama de primejdie și i-o ia înainte.

În 455, profitând de asasinarea lui Valentinian, refuză să-l recunoască pe Maximus, intră în Roma pe 2 iunie 455 și pustiește orașul[29].

Folosindu-se de același pretext, Theodoric al II-lea, regele vizigoților (453–466), rupe legăturile cu Imperiul, favorizează alegerea împăratului gal Avitus, obține de la acesta misiunea de a lupta împotriva suevilor, în Spania, și pornește imediat în marș spre Mediterana. Învins și luat prizonier de către Ricimer, Avitus devine episcop[30]; campania vizigoților continuă totuși. Burgunzii, care după ce au fost înfrânți de Aetius și așezați în calitate de confederați în Savoia în 443[31], cuceresc orașul Lyon în 457.

Majorian, care tocmai s-a suit pe tron, face față primejdiei. În 458 recucerește Lyon, apoi, ocupându-se de ceea ce este mai urgent, pornește împotriva lui Genseric. Pentru aceasta trece Pirineii, în 460, ca să ajungă în Africa prin Gibraltar, dar moare asasinat în Spania în 461.

Imediat, Lyon cade din nou în mâinile burgunzilor care ocupă toată valea Ronului, până la granițele provinciei Provence.

La rândul său, Theodoric al II-lea își reia seria cuceririlor. După ce este învins la Arles, a cărei rezistență salvează întreaga Provence, cucerește Narbonne (462). După el, Euric (466–484) îi atacă pe suevii din Spania, îi respinge până în Galicia și cucerește Peninsula. Un fals armistițiu și câteva corăbii incendiatoare îl zdrobesc în fața capului Bon. Din acel moment partida este pierdută.

Pentru a rezista, Imperiul trebuie cu orice preț să pună din nou stăpânire pe mare. Împăratul Leon pregătește în 468 o mare expediție împotriva Africii. Se pare că a cheltuit 9 milioane de *solidi* și că a echipat 1100 de nave.

La Ravenna, împăratul Anthemius este paralizat de către Ricimer, șeful miliției. Tot ceea ce poate face (căci

nu mai are flota) este să întârzie cu ajutorul unor negocieri ocuparea regiunii Provence de către Euric. Acesta este deja stăpân al Spaniei şi al Galiei pe care a cucerit-o până la Loara (în 469).

Căderea lui Romulus Augustulus va da întreaga Provence pe mâna vizigoţilor (476); toată Mediterana occidentală va fi deci pierdută.

De fapt, ne punem întrebarea cum a putut rezista Imperiul atâta vreme şi nu putem să nu admirăm înverşunarea cu care s-a opus destinului. Un împărat ca Majorian care recucereşte Lyon de la burgunzi şi porneşte împotriva lui Genseric prin Spania este şi el demn de toată admiraţia. Pentru a se apăra, Imperiul nu-i mai are decât pe confederaţi care îl trădează mereu, aşa ca vizigoţii şi burgunzii, precum şi trupele de mercenari a căror fidelitate nu rezistă în perioadele de nenorocire şi care nu pot fi aprovizionate deoarece vandalii stăpânesc Africa şi insulele.

Orientul, el însuşi ameninţat de-a lungul Dunării, este neputincios. Singurul efort pe care îl poate face se îndreaptă împotriva lui Genseric. Fără îndoială, dacă barbarii ar fi vrut să distrugă Imperiul, nu aveau decât să se pună de acord şi ar fi reuşit[32]. Dar nu voiau.

După Majorian (mort în 461), la Ravenna nu se mai află decât împăraţi slabi, aflaţi la discreţia căpeteniilor barbare şi a propriilor lor trupe de suevi: Ricimer (mort în 472), burgundul Gondobald care, întors în Galia pentru a deveni regele poporului său, este înlocuit de Oreste, hun de origine, care îl detronează pe Iulius Nepos şi-i dă tronul propriului său fiu Romulus Augustulus.

Dar Oreste, refuzând să le dea pământ[33] soldaţilor este omorât, iar generalul Odoacru[34] e proclamat rege de către trupele sale. Nu-l are în faţă decât pe Romulus Augustulus, protejatul lui Oreste, pe care îl trimite la vila lui Lucullus, la capul Misene (476).

Zenon, împăratul Imperiului Roman de Răsărit, neavând altă soluţie, îl recunoaşte pe Odoacru drept patriciu. De fapt, nu s-a schimbat nimic, Odoacru este un funcţionar imperial.

În 488, pentru a-i depărta pe ostrogoți de Pannonia unde au devenit amenințători[35], Zenon îi trimite în Italia s-o recucerească, utilizând germanici împotriva germanicilor, după ce acordase regelui lor Theodoric titlul de patriciu. Urmează în 489 Verona, apoi în 490 Adda și în sfârșit, în 493, capturarea și uciderea lui Odoacru la Ravenna. Theodoric, cu aprobarea lui Zenon, preia guvernarea Italiei, rămânând totodată rege al poporului său care este așezat conform principiului *tercia.*

S-a sfârșit. Imperiul de Apus nu va mai avea nici un împărat (cu excepția unei scurte perioade, în secolul al VI-lea) înainte de Carol cel Mare. De fapt, tot Occidentul a devenit un mozaic de regate barbare: ostrogoți în Italia, vandali în Africa, suevi în Galicia, vizigoți în Spania și la sud de Loara, burgunzi în valea Ronului. În nordul Galiei, ultimii romani conduși de Syagrius sunt cuceriți de Clovis în 486; acesta îi strivește pe alamani în valea Rinului și-i respinge pe vizigoți în Spania. În sfârșit, în Britania s-au stabilit anglo-saxonii. Astfel, la începutul secolului al VI-lea n-a mai rămas nici un petec de pământ supus împăratului. La prima vedere, catastrofa pare uriașă, atât de uriașă încât căderea lui Romulus este considerată drept data începerii celui de al doilea act al istoriei lumii. Privită ceva mai îndeaproape totuși, pare mai puțin importantă.

Împăratul nu a dispărut din punct de vedere juridic. Nu a cedat nimic din suveranitatea sa. El continuă vechea ficțiune a confederaților. Și chiar cei de curând veniți îi recunosc întâietatea.

Numai anglo-saxonii îl ignoră. Pentru ceilalți, rămâne un suveran eminent. Theodoric guvernează în numele lui. Regele burgund Sigismund îi scrie în 516–518: *Vester quidem est populus meus*[36]. Clovis se mândrește cu faptul că a primit titlul de consul[37]. Nici unul nu îndrăznește să-și ia titlul de împărat[38]. Pentru aceasta va trebui să-l așteptăm pe Carol cel Mare. Constantinopolul rămâne capitala acestui conglomerat. Această capitală va arbitra conflictele dintre regii vizigoți, ostrogoți și vandali. Imperiul supraviețuiește juridic printr-un fel de prezență mistică; de fapt – și acest lucru este mult mai important –, ceea ce supraviețuiește este *Romania.*

3. POPOARELE GERMANICE ÎN "ROMANIA"

Ceea ce a pierdut *Romania*, în realitate, nu e mare lucru: o fâşie de frontieră în nord şi Britania, unde anglo-saxonii s-au substituit britonilor mai mult sau mai puţin romanizaţi. O parte din aceştia au emigrat în Bretania. Zona pierdută în nord[39] se poate evalua comparându-se vechea linie *limes*-Rin-Dunăre cu actuala frontieră lingvistică între limba germană şi limbile romanice. Acolo s-a produs o alunecare a Germaniei spre Imperiu. Köln, Mainz, Trèves, Ratisbona, Viena sunt astăzi oraşe germane şi *extremi hominum* se află în ţinut flamand[40].

Fără îndoială, populaţia romanizată n-a dispărut dintr-o dată. Dacă pare să fi dispărut complet la Tongres, Tournai sau Arras, în schimb există creştini, deci romani la Köln şi la Trèves, dar se vor germaniza puţin câte puţin. Acei *romani* pe care îi are în vedere Legea Salică, atestă prezenţa acestor supravieţuitori, iar *Vita Sancti Severini* ne permite să-i surprindem într-un stadiu intermediar[41].

Se ştie din ce în ce mai sigur că unii romani s-au menţinut mult timp în munţii Tyrolului şi Bavariei[42]. Aici a avut deci loc o colonizare, substituirea unei populaţii cu o alta, o germanizare. Stabilirea în masă a popoarelor germanice occidentale în propriile lor frontiere contrastează puternic cu formidabilele migraţii care i-au adus pe goţi de pe Nipru până în Italia şi în Spania, pe burgunzi de pe Elba pe Rin, pe vandali de pe Tisa până în Africa. Primii s-au mărginit să treacă fluviul unde îi aşezase Cezar. Să fie o problemă de rasă? Nu cred câtuşi de puţin. Francii, în secolul al III-lea, înaintaseră până la Pirinei, iar saxonii au invadat Anglia.

Aş crede mai degrabă că totul se explică prin situaţia geografică. Instalându-se pe fruntariile Imperiului, nu ameninţau direct Constantinopolul, Ravenna, Africa, punctele vitale ale Imperiului. Au putut fi deci lăsaţi să se stabilească, să se lege de pământ, lucru pe care împăraţii îl refuzaseră totdeauna populaţiilor germanice orientale înainte de cantonarea vizigoţilor în Aquitania. Pentru a-i menţine la graniţă, Iulian a întreprins de altfel

expediții împotriva francilor și alamanilor; populația romană se retrage în fața lor, ei nu sunt instalați ca niște trupe de mercenari conform sistemului *tercia*, ci colonizează lent ținutul ocupat, se leagă de pământ ca un popor care prinde rădăcini. De aceea, atunci când legiunile au fost retrase în 406, ei au putut fi opriți de mici posturi de frontieră romane și de *castella* pe linia Bavai-Courtrai-Boulogne și Bavai-Tongres[43]. Ei au avansat foarte încet spre sud și au cucerit Tournai în 446. Nu constituie o armată de cuceritori, ci un popor în mișcare, dispus să se așeze încet-încet pe pământul fertil pe care îl întâlnește în cale. Aceasta înseamnă însă că nu se amestecă deloc cu populația galo-romană care, puțin câte puțin, îi cedează locul; astfel se explică faptul că-și păstrează ceea ce s-ar putea numi spiritul germanic, obiceiurile, tradițiile epice. Aduc cu ei religia și limba lor, dând localităților regiunii nume noi. Vocabulele germanice în *ze(e)le*, în *inghem* amintesc numele familiilor primilor coloni.

Ei se infiltrează la sudul teritoriului pe care-l ocupă în întregime, creând astfel o zonă de populație amestecată corespunzând mai mult sau mai puțin Belgiei valone, nordului Franței și provinciei Lorraine; aici, denumirile geografice atestă în multe locuri prezența unei populații germanice care avea să se romanizeze mai târziu.[44].

Această infiltrare a înaintat până spre Sena[45].

De fapt, germanizarea în masă nu s-a realizat decât acolo unde limba s-a păstrat. *Romania* nu a dispărut decât din ultimele zone cucerite de Roma, de-a lungul povârnișului care proteja Mediterana: din cele două Germanii, o parte din Belgia, Rhetia, Noricum și Pannonia.

Cu excepția acestora, *Romania* s-a păstrat intactă și nici nu se putea altfel. Imperiul roman a rămas roman după cum Statele Unite ale Americii, în ciuda imigrației, rămân anglo-saxone.

Nou-veniții nu erau, într-adevăr, decât o infimă minoritate. Ar trebui, pentru o oarecare rigoare științifică, să putem da câteva cifre. Nu avem însă nici un document care să ne îngăduie aceasta. Ce populație avea Imperiul[46] ? 70 de milioane de locuitori? Nu putem fi de acord cu C. Jullian care îi atribuie Galiei o populație de

40 la 20 de milioane de suflete[47]. Precizia este imposibilă. Singurul lucru evident este că populațiile germanice se contopeau cu masa.

Dahn[48] consideră că vizigoții, admiși în Imperiu de către Valens, ar fi fost un milion; după Eutropie, și bazându-se pe cifrele date pentru bătălia de la Adrianopol, L. Schmidt admite 8 000 de militari și 40 000 de suflete în total[49]. Este adevărat că, mai târziu, rândurile lor s-au îngroșat cu germanici, sclavi, mercenari etc. Schmidt admite că atunci când Wallia a intrat în Spania (416), vizigoții erau în număr de 100 000.

Gautier[50] evaluează la 80 000 triburile reunite ale vandalilor și alanilor, bărbați, femei, bătrâni, copii, sclavi, atunci când au trecut Gibraltarul. Cifra este dată de Victor de Vita: *Transiens quantitas universa*[51]. Gautier[52] crede că este exact deoarece a fost ușor de evaluat capacitatea flotei[53]. Gautier[54] consideră, pe de altă parte, că este destul de verosimil ca Africa romană să fi avut o populație egală cu cea de astăzi; ar fi fost deci de circa 7-8 milioane de locuitori, ceea ce înseamnă că populația romană era de o sută de ori mai numeroasă decât bandele de invadatori vandali.

E greu de admis ca vizigoții să fi fost mult mai numeroși în regatul lor care se întindea de la Loara până la Gibraltar, ceea ce ar conferi credibilitate cifrei de 100 000 dată de Schmidt.

Burgunzii[55] nu par să fi numărat mai mult de 25 000 de suflete, dintre care 5 000 de războinici.

În secolul al V-lea, după Doren[56], întreaga populație a Italiei se estimează la 5 sau 6 milioane. Dar nu se știe nimic precis. Cât despre ostrogoți, Schmidt[57] le evaluează numărul la 100 000 de suflete, dintre care 20 000 de războinici[58].

Toate acestea sunt presupuneri. Socotind aportul germanic pentru provinciile occidentale, în afară de *limes*, la 5% din populație, ne aflăm fără îndoială peste limita realului.

La drept vorbind, o minoritate poate transforma un popor atunci când vrea efectiv să-l domine, când nu resimte decât dispreț pentru el și-l consideră numai ca pe o

materie bună de exploatat; acesta a fost cazul normanzilor în Anglia, al musulmanilor pretutindeni unde au pătruns, şi chiar al romanilor în provinciile cucerite. Popoarele germanice însă nu doreau nici să distrugă, nici să exploateze Imperiul. În loc să-l dispreţuiască, îl admirau. Nu aveau nici un fel de forţă morală să-i opună. Perioada lor eroică s-a încheiat o dată cu instalarea lor. Marile amintiri poetice rămase[59] de pe urma acelei perioade eroice, epopeea Niebelungen de exemplu, nu s-au dezvoltat decât mai târziu şi în Germania. De aceea, invadatorii triumfători le acordă pretutindeni locuitorilor provinciilor un statut juridic egal cu al lor. Şi aceasta pentru că în toate domeniile au de învăţat de la Imperiu. Cum ar putea deci rezista ambianţei?

Dacă cel puţin ar fi alcătuit grupuri compacte. Dar, cu excepţia vandalilor, datorită „ospitalităţii", sunt dispersaţi în mijlocul romanilor. Împărţirea domeniilor îi obligă să se adapteze uzanţelor agriculturii romane.

Care este situaţia căsătoriilor sau a raporturilor cu femeile? E adevărat că până în secolul al VI-lea, sub Reccared, nu a existat *connubium*. Acest obstacol juridic n-a constituit totuşi un obstacol social. Numărul legăturilor dintre germanici şi femei romane trebuie să fi fost constant, iar copilul vorbeşte, după cum se ştie, limba mamei[60]. Evident, aceste popoare germanice s-au romanizat uimitor de repede. Se admite că vizigoţii şi-au păstrat limba, dar numai pentru că se doreşte acest lucru[61]. Nu se poate cita nici un document în sprijinul acestei teze. În ceea ce-i priveşte pe ostrogoţi, se ştie, datorită lui Procopie, că mai existau unii în armata lui Totila care vorbeau gotica, dar aceştia erau probabil câţiva indivizi izolaţi provenind din Nord.

Pentru ca limba să se păstreze, ar fi fost necesară o cultură comparabilă cu aceea a anglo-saxonilor. Or, în cazul în speţă, aceasta lipseşte cu desăvârşire. Ulfila n-a avut urmaş. Nu avem nici un text, nici un tratat în limba germanică, Liturghia în bisericile timpului se slujea în limba germanică şi totuşi nu avem nici o mărturie scrisă. Doar francii au redactat, poate, în perioada pre-merovingiană, Legea Salică în limba vulgară; adnotările malber-

gice ar constitui unele vestigii. Euric însă, cel mai vechi legislator germanic ale cărui texte au ajuns până la noi, scrie în limba latină, ca toți regii germanici.

După convertirea la creștinism a vizigoților în 589 nu mai aflăm nici o urmă de artă ornamentală originală, iar Zeiss[62] admite că aceasta nu a existat decât în popor.

Fără îndoială că arianismul a putut, câtva timp, să împiedice un contact intim între romani și popoarele germanice. Totuși, nu trebuie să-i exagerăm importanța. Singurii regi care au favorizat cu adevărat arianismul sunt regii vandali, din motive militare. Se bănuiește că Gondobald ar fi fost creștin drept-credincios. Sigismund este și el, încă din 516. Totuși, în 524 mai există încă arieni. Și apoi urmează cucerirea de către franci, ceea ce marchează triumful creștinismului asupra arianismului. De fapt, arianismul a fost slab chiar și printre burgunzi[63]. A dispărut de pretutindeni destul de timpuriu. Vandalii renunță la el o dată cu cucerirea lor de către Iustinian în 533; la vizigoți este abolit de către Reccared (586–601)[64]. Acest arianism este de altfel foarte superficial, căci nicăieri nu au avut loc mișcări de protest atunci când a fost condamnat. După Dahn[65], limba gotică ar fi dispărut o dată cu creștinarea de către Reccared, sau cel puțin de atunci încolo n-ar mai fi vegetat decât în rândurile oamenilor simpli.

În consecință, nu prea vedem cum ar fi putut elementul germanic să se mențină. Ar fi fost nevoie de un aport constant de forțe proaspete venite din Alemania. Or, aceasta nu se întâmplă. Vandalii nu primesc nici un aport; nici vizigoții, rupți de orice legătură cu Alemania. Poate că ostrogoții au rămas întrucâtva în legătură cu germanicii datorită Alpilor? Pentru francii din Galia, după încheierea cuceririi, aportul barbar a încetat. E suficient să-l citim pe Grégoire de Tours ca să ne convingem.

Există de altfel și un argument irefutabil. Dacă limba s-ar fi păstrat, ar fi lăsat urme în limbile romanice. Or, cu excepția câtorva cuvinte, acest lucru nu se constată. Nici fonetica, nici sintaxa nu indică nici cea mai slabă influență germanică[66].

Același lucru se poate spune și despre tipul fizic. Unde oare se mai găsește tipul vandal în Africa[67], cel

vizigot în Italia? Există blonzi în Africa, dar Gautier[68] a subliniat că existau chiar şi înainte de sosirea barbarilor.

Totuşi, se va obiecta, dreptul este personal, roman pentru romani, germanic pentru populaţiile germanice, ceea ce este adevărat. Dar acest drept germanic este deja întrepătruns de romanism în legislaţia lui Euric. Şi după el influenţa romană se accentuează neîncetat.

În cazul ostrogoţilor, nu există o legislaţie specială pentru aceştia; ei se supun dreptului teritorial roman. În calitate de soldaţi, ei se află însă exclusiv sub jurisdicţia tribunalelor militare care sunt pur gotice[69]. Acesta este un fapt esenţial. Germanii sunt soldaţi şi adepţi ai arianismului şi e posibil ca regii să fi protejat arianismul pentru a-şi păstra soldaţii.

La burgunzi şi vandali, influenţa dreptului roman asupra dreptului germanic este la fel de vizibilă ca şi în cazul vizigoţilor[70]. De altfel, cum s-ar putea admite că dreptul germanic pur s-a menţinut acolo unde familia consangvină, *sippe,* celula de bază a ordinii juridice, a dispărut?

De fapt, trebuie să se fi petrecut cu spiritul legilor ceea ce s-a petrecut cu *connubium.* Dreptul germanic s-a păstrat numai în ţările colonizate de anglo-saxoni, de francii salieni şi ripuari, de alamani şi de bavarezi[71].

A considera că Legea Salică a constituit sistemul juridic al Galiei după Clovis este o certă eroare. În afară de Belgia nu mai există aproape deloc Salieni, cu excepţia personalităţilor din anturajul regelui. În opera lui Grégoire de Tours nu întâlnim nici o singură aluzie la această lege. Trebuie deci să-i restrângem sfera de aplicare la regiunile din Nordul extrem.

Într-adevăr, nu găsim rachimburgi* la sud de Sena. Se întâlnesc oare acolo *sculteti* sau *grafiones?* Adnotările malbergice dovedesc de altfel că avem de a face cu un cod stabilit pentru o procedură care se desfăşoară în limba germanică. Câţi comiţi, aproape toţi romani, ar fi putut să-l înţeleagă? Tot ceea ce aflăm din aceste adno-

* Oameni liberi, în număr de şapte, care la franci îl ajutau pe comite la tribunal enunţând regula de drept aplicabilă în cazul în speţă şi fixând cifra despăgubirii datorată părţii vătămate (composition sau wehrgeld) *(n.t.).*

țări cu privire la uzanțele agricole, asupra amplasării caselor este valabil numai pentru nordul colonizat de germanici. Trebuie să fii orbit de prejudecăți pentru a presupune că o lege atât de rudimentară ca Legea Salică ar fi putut fi aplicată la sud de Loara.

Se va afirma cumva că germanicii aduceau cu ei moralitatea unui popor tânăr, adică a unui popor pentru care legăturile personale de credință sunt mai importante decât supunerea către stat? E o temă curentă. Este totodată o temă romantică și o dogmă a anumitor școli germanice. Și nici nu le e prea greu să-l citeze pe Salvien și paralela sa între decadența morală a romanilor și virtuțile barbarilor. Aceste virtuți nu au rezistat însă mult după ce popoarele germanice s-au așezat în mijlocul romanizaților. *Mundus senescit* se poate citi la începutul secolului al VII-lea în cronica pseudo-Frédégaire*[72]. Este suficient să răsfoim opera lui Grégoire de Tours pentru a găsi, la fiecare pas, urmele celei mai grosolane decăderi morale: beție, destrăbălare, adultere, asasinate, cruzimi înfricoșătoare și o perfidie care domnește de sus până jos pe întreaga scară socială. Curtea regilor germanici este bântuită de tot atâtea crime ca și cea de la Ravenna. Hartmann[73] ne atrage atenția asupra faptului că *Germanische Treue* este un basm acceptat. Theodoric pune să fie asasinat Odoacru după ce jurase să-i cruțe viața. Gontran roagă poporul să nu-l ucidă. Toți regii vizigoților, cu rare excepții, mor înjunghiați.

În tabăra burgunzilor, în anul 500, Godegisile îl trădează pe fratele său Gondebaud în favoarea lui Clovis[74]. Clodomir, fiul lui Clovis, îl aruncă într-un puț pe prizonierul său Sigismund, regele burgunzilor[75]. Regele vizigot Theodoric I îi trădează pe romani. A se vedea de asemenea cum se poartă Genseric cu fiica regelui vizigoților, nora sa.

Curtea regilor merovingieni este un lupanar; Frédégonde e o scorpie înfiorătoare. Theodahat își asasinează soția. Peste tot numai capcane; peste tot domnește o imoralitate aproape de necrezut. Povestea lui Gondebaud este

* Frédégaire, nume sub care se grupează diverse cronici din perioada merovingiană (sec. VII) *(n.t.)*.

tipică în această privință. Patima beției pare a-i stăpâni pe toți. Soțiile își pun amanții să-i ucidă pe soți. Toată lumea e de vânzare. Și toate acestea fără deosebire de rasă, atât în lumea romanilor cât și într-a germanicilor. Deși moralitatea s-a refugiat în rândurile clerului, și aici – până și la călugărițe[76] – există corupție. În popor, credința nu depășește nivelul unei grosolane taumaturgii. Ceea ce a dispărut parțial, și nu pretutindeni, sunt viciile urbane: mimii, curtezanele. Toate acestea se păstrează însă în lumea vizigoților și mai ales în Africa, la vandali, cei mai germanici dintre barbarii de Sud. Sunt efeminați, amatori de băi, de vile luxoase. Poezia scrisă sub regii Huneric și Thrasamund e presărată cu obscenități.

Se poate presupune că, imediat după stabilirea lor în Imperiu, toate laturile eroice și originale ale caracterului barbar se topesc în moravurile romane. Solul *Romaniei* a absorbit viața barbară. Și cum ar fi putut să fie altfel când exemplul vine de sus? La început, desigur, regii sunt numai parțial romanizați. Euric și Genseric știu prost latinește. Dar ce se poate spune despre cel mai mare dintre toți, Theodoric? Dincolo de Alpi, s-a făcut dintr-însul un erou germanic, dar ceea ce domină în el este bizantinul.

La vârsta de șapte ani a fost încredințat împăratului[77] de către tatăl său și a crescut la Constantinopol până la vârsta de optsprezece ani. Zenon îl ridică la rangul de *magister militum* și de patriciu, iar în 474 îl și adoptă. Se căsătorește cu o prințesă imperială[78]. În 484 împăratul îl face consul. La scurt timp după o campanie în Asia Mică i se ridică o statuie la Constantinopol. Sora sa este doamna de onoare a împărătesei.

În 536 Evermud, fiul său vitreg, se predă imediat lui Belizarie, preferând să trăiască la Constantinopol ca un patrician decât să apere cauza compatrioților săi barbari[79]. Fiica sa Amalasunta este în întregime romană[80]. Theodahat, ginerele său, se laudă că e platonician[81].

Chiar la burgunzi, ce straşnic tip de rege național mai este și Gondebaud (480–516) care în 472, după moartea lui Ricimer, i-a succedat în demnitatea de patriciu lui Olybrius, iar la moartea acestuia, a obținut ca Glycerius[82] să-i ia locul, apoi, în 480, devine el însuși rege al burgunzilor ca succesor al fratelui său Chilperic!

După părerea lui Schmidt[83], este un rege foarte şcolit, bun orator, cult, interesat de problemele teologice, care a păstrat legături constante cu sfântul Avit.

Tot astfel se întâmplă şi cu regii vandali.

La vizigoţi, se remarcă aceeaşi evoluţie. Sidoniu laudă cultura lui Theodoric al II-lea. Citează printre curtenii lui pe ministrul Leon care fusese istoric, jurist şi poet, pe Lampridius, profesor de retorică şi poet[84]. Theodoric al II-lea este cel care îl suie pe tronul imperial pe Avitus. Aceşti regi sunt total detaşaţi de vechile amintiri ale popoarelor lor pe care Carol cel Mare le va reuni.

Iar la franci există regele-poet Chilperic![85]

Cu cât trece timpul, cu atât se accentuează romanizarea. Gautier[86] precizează că după Genseric, regii vandali gravitează pe orbita Imperiului. La vizigoţi, progresele romanizării sunt neîncetate. Arianismul a dispărut de pretutindeni la sfârşitul secolului al VI-lea.

Încă o dată, germanismul se menţine numai în nord, ca şi păgânismul care va persista până în secolul al VII-lea. Când armatele Austrasiei vin în Italia să-i sprijine pe ostrogoţi, îi îngrozesc pe aceştia din urmă[87]; după toate probabilităţile, ostrogoţii preferă să aparţină Bizanţului decât francilor.

În fond, *Romania,* puţin redusă teritorial în nord, subzistă deci în ansamblul său[88]. Evident, este foarte zdruncinată. Regresul este vizibil în toate domeniile: arte, litere, ştiinţe. *Pereunte... liberalium cultura litterarum,* zice foarte bine Grégoire de Tours[89]. *Romania* trăieşte datorită masei sale. Nimeni nu a înlocuit-o. Nimeni nu protestează împotriva sa. Nimeni nu ar concepe, nici laicii, nici Biserica, o altă formă de civilizaţie. În mijlocul decadenţei, o singură forţă morală rezistă: Biserica, iar pentru Biserică, Imperiul există încă. Grigore cel Mare îi scrie împăratului că domneşte asupra unor oameni, în timp ce barbarii domnesc asupra unor sclavi[90]. Deşi întâmpină unele greutăţi din partea împăraţilor bizantini, Biserica le rămâne fidelă. Datorită sfinţilor Părinţi, ea ştie că Imperiul roman există prin voia lui Dumnezeu şi că îi este absolut necesar creştinismului. Oare nu şi-a

structurat întreaga organizare după modelul Imperiului? Oare nu vorbeşte limba acestuia? Oare nu-i păstrează legislaţia şi cultura? Iar demnitarii ei nu se recrutează oare cu toţii din rândurile fostelor familii senatoriale?

4. STATELE GERMANICE DIN OCCIDENT

Nu vom insista asupra unei evidenţe, şi anume că instituţiile tribale ale popoarelor germanice nu s-au putut menţine în noile regate întemeiate în perimetrul Imperiului[91], în mijlocul unei populaţii romane. Acestea nu puteau supravieţui decât în mici regate ca cele ale anglo-saxonilor, populate cu germanici.

Fără îndoială, regii germanici instalaţi în Imperiu au fost, pentru popoarele lor, regi naţionali, *reges gentium,* cum zice Grigore cel Mare[92]. Ei îşi zic *reges Gothorum, Vandalorum, Burgondionum, Francorum.* Pentru romani însă, sunt nişte generali romani cărora împăratul le-a îngăduit să guverneze populaţia civilă. În ochii lor, ei apar sub această etichetă romană[93]. Şi sunt mândri să o afişeze: e suficient să ne amintim cavalcada lui Clovis când a fost făcut consul onorific.

Adevărata stare de lucruri apare cel mai clar sub Theodoric. El este de fapt un vicerege roman: emite decrete, nu legi.

Goţii nu alcătuiesc decât armata[94]. Toate magistraturile civile sunt romane şi toată administraţia romană se menţine pe cât se poate. Senatul subzistă. Toată puterea este însă concentrată în mâna regelui şi la curtea sa, adică la palat. Theodoric nu adoptă decât simplul titlu de *rex,* ca şi când ar vrea să şteargă urmele originii sale barbare. Îşi stabileşte reşedinţa la Ravenna ca şi împăraţii. Totul se păstrează: împărţirea provinciilor şi denumirea conducătorilor lor *duces, rectores, praesides,* structura administrativă a municipiilor şi funcţiile de *curiales, defensores,* organizarea impozitelor. Theodoric bate monedă, dar în numele împăratului. Adoptă numele Flavius[95], semnează un document prin care ia naţionalitate romană. În

anumite inscripții este numit *semper Augustus, propagator Romani nominis.* Garda regelui este organizată după modelul bizantin, ceremonialul de la curte de asemenea. Organizarea judiciară este total romană, chiar pentru goți; edictele lui Theodoric sunt pe de-a-ntregul romane. Nu există legislație specială, pentru goți. De fapt, Theodoric luptă împotriva războaielor tribale și a barbariei germanice. Regele nu a protejat dreptul național al poporului său[96]. Goții constituie garnizoanele din orașe, trăiesc din veniturile pământului[97] și mai primesc și o soldă. Nu au însă voie să ocupe funcții civile. Nu le este îngăduit să-i influențeze pe cei care guvernează, cu excepția celor aflați, alături de romani, în anturajul regelui. În acest regat unde regele lor e un comandant militar, ei sunt de fapt niște străini bine plătiți: o castă militară trăind în belșug din meseria lor. Aceasta îi leagă între ei și va explica vigoarea rezistenței lor sub Iustinian, iar nu așa-zisul caracter național. L. Schmidt[98] recunoaște că, imediat după stabilirea în Italia s-a pierdut concepția gotică despre regalitate[99]. Theodoric nu mai este decât un funcționar al lui Zenon. Cum a ajuns în Italia, Biserica și populația îl recunosc drept reprezentant al legalității. Puterea personală a regelui se exercită prin *sajones,* numele gotic pentru *agentes in rebus* al romanilor[100]. În fond, goții sunt baza militară a puterii regale care, în rest, este romană.

Fără îndoială, la alți barbari amprenta romană nu este atât de profundă. La vandali, deși ruptura cu Imperiul există, din organizarea statului lipsește cu desăvârșire orice caracter germanic. Aici însă, în ciuda ficțiunii din manuale, ruptura cu Imperiul este totală și ar fi ridicol să vedem în Genseric un funcționar. El este cu totul diferit de Theodoric. În loc să menajeze și să lingușească populația romană ca Theodoric, o tratează cu duritate și-i persecută credința. Nici vorbă aici de *tercia.* Vandalii s-au stabilit în masă în Tunisia de nord, unde deposedează sau expropriază proprietarii romani. Trăiesc de pe urma colonilor, ca niște rentieri. Sunt scutiți de impozite. Organizarea lor în *tausendschaften*[101] pe care Procopie o numește *chiliarques,* este absolut militară. Orice legislație

sau mai bine-zis orice instituție germanică a dispărut în 442 când Genseric, după ce a strivit o răscoală a nobilimii care încerca să mențină în folosul ei rămășițele organizației tribale, a instituit monarhia absolută[102]. Guvernarea lui este romană. Bate monedă cu efigia lui Honorius. Inscripțiile sunt romane. Genseric se stabilește la Cartagina precum Theodoric la Ravenna; există un *palatium.* Nu se atinge nici de viața economică, nici de realitățile vieții de toate zilele.

S-ar părea că regii vandali continuă să furnizeze Romei și Constantinopolului prestațiile în natură, ulei de exemplu[103].

Atunci când Genseric stabilește ordinea de succesiune la tron, o face printr-un codicil redactat conform prevederilor legislației romane[104].

Berberii romanizați au continuat să trăiască sub vandali aceeași viață ca și în epoca anterioară[105]. Cancelaria este romană[106]; în fruntea ei se află un *referendarius,* Petrus, de la care s-au păstrat câteva versuri. Sub Genseric s-au construit termele de la Tunis. Literatura rămâne vie[107]. Victor Tonnennensis încă mai crede că Imperiul e veșnic[108]. Regii calcă pe urmele Romei, așa cum Restaurația calcă pe urmele lui Bonaparte. De pildă, în 484, edictul lui Genseric împotriva creștinilor este copiat după cel al lui Honorius din 412 împotriva donatiștilor*[109]. Din acest decret se vede că diversele clase sociale au rămas exact aceleași. Pe scurt, la vandali, există chiar mai puține urme de germanism decât la ostrogoți. Este adevărat că Africa, în momentul în care s-au stabilit ei acolo, era cea mai plină de vitalitate dintre toate provinciile occidentale și că li s-a impus imediat.

Spania și Galia suferiseră mai mult de pe urma invaziilor, pe de o parte, și pe de altă parte nu erau atât de romanizate ca Italia și Africa. Și totuși, caracterul germanic al invadatorilor se pierde în egală măsură în fața moravurilor și instituțiilor romane. La vizigoți, înainte de cucerirea lor de către Clovis, regii trăiesc după moda romană, în capitala lor Toulouse, iar mai târziu Toledo. Vizigoții,

---

* Sectă întemeiată de Donat, episcop al Cartaginei în sec. IV, ai cărei membri se considerau singurii continuatori ai apostolilor. *(n.t.).*

stabiliți pe principiul „ospitalității", nu sunt considerați din punct de vedere juridic superiori romanilor. Regele denumește ansamblul supușilor săi *populus noster*. Fiecare își păstrează însă legislația și între romani și germanici nu există *connubium*. E posibil ca și diferența de cult, vizigoții fiind arieni, să motiveze absența de căsătorii legale între vechii cetățeni romani și invadatori. Interdicția de *connubium* va dispărea sub Leovigild (†586), iar arianismul sub Reccared. Sub Reccesvinth este stabilită comunitatea dreptului între romani și goți. Orice *sortes* aparținând unui got e scutit de impozite. Provinciile se mențin cu funcțiile lor de *rectores* sau *judices provinciarum, consulares, praesides;* provinciile sunt împărțite în *civitates*. După părerea lui Schmidt, nici în organizarea agriculturii nu există vreun element germanic.

Regele este stăpân absolut: *dominus noster gloriosissimus rex*. Monarhia este ereditară, iar poporul nu participă sub nici o formă la guvernare. Urmele de adunări ale armatei semnalate de Schmidt, care nu reușește să descopere adevărate adunări naționale, sunt fapte diverse cum se găsesc de altfel destule în imperiul târziu.

Regele își numește agenții. Există la curtea sa înalți demnitari de origine germanică și romană, aceștia din urmă fiind de altfel mult mai numeroși. Primul ministru al lui Euric și al lui Alaric al II-lea, Leon de Narbonne cumulează funcțiile de *quaestor sacri palatii* și de *magister officiorum* de la curtea imperială. Regele nu mai are „truste"*, ci *domestici* după moda romană.

Ducii, conducătorii provinciilor și *comites*, cei ai cetăților, sunt mai ales romani.

În orașe, *curia* se păstrează împreună cu un *defensor* ratificat de rege. Vizigoții se împart în *Tausendshaften, Fünfhundertschaften, Hundertschaften, Zehnschaften*, având în frunte comandanți militari asupra atribuțiilor cărora deținem foarte puține informații. Atâta vreme cât a dăinuit regatul de la Toulouse, s-ar părea că romanii nu

* Grup de războinici care constituie un fel de gardă de onoare a comandantului militar sau a regelui (*n.t*).

erau supuşi serviciului militar. Situaţia este deci aceeaşi ca la ostrogoţi. O vreme vizigoţii au avut în *millenarius* un magistrat separat, ca şi ostrogoţii. Dar deja sub Euric, aceştia sunt supuşi jurisdicţiei acelui *comes* care judecă după dreptul roman cu *assessores*, legişti. În organizarea tribunalului[110] nu există nici cea mai vagă urmă germanică.

Codul lui Euric, promulgat în 475 pentru a reglementa raporturile dintre goţi şi romani, este redactat de jurişti romani; este un document pe de-a-ntregul romanizat. În ceea ce priveşte Breviarul lui Alaric (din 507), întocmit pentru romani, acesta este drept roman aproape pur. Avem de asemenea continuitate în ceea ce priveşte impozitul roman şi sistemul monetar, tot roman.

Funcţionarii regelui sunt salariaţi. Cât despre Biserică, şi ea este supusă regelui, care ratifică alegerea episcopilor. Cu rare excepţii, nu există persecuţii propriuzise împotriva creştinilor. Pe măsură ce trece timpul, romanizarea se accentuează. Leovigild (568–586) suprimă rămăşiţele de jurisdicţie specială care există pentru goţi, autorizează căsătoriile mixte şi introduce rudenia romană pentru vizigoţi.

La început, regele a purtat însemnele regale germanice, pe care le-a schimbat mai târziu, adoptându-le pe cele romane[111]. Autoritatea sa provine dintr-o funcţie publică şi nu dintr-o simplă tiranie personală. Vechiul caracter războinic al barbarilor se estompează şi el. Numărul de vizigoţi scade atât de mult încât în 681, Ervige îi obligă pe proprietari să aducă în armată o zecime din sclavii lor, înarmându-i.

Sub Reccared (586–608), amalgamarea juridică e completă. Faptul este atestat de *Liber judiciorum*, promulgat de Reccesvinth în 643. Spiritul său este roman şi ecleziastic, pentru că din momentul când Reccared s-a convertit, Biserica joacă un rol imens. Cele optsprezece sinoade reunite între 589 şi 701 sunt convocate de rege. Alături de episcopi, el convoacă la aceste sinoade şi laici de la curte. Sinoadele sunt consultate nu numai în materie de religie, ci şi în probleme civile[112].

Această Biserică, pe ai cărei demnitari tot regele îi numeşte, este foarte regalistă, chiar şi în cazul regilor căzuţi în arianism.

Când Athanagild se răscoală împotriva lui Leovigild, ea îi rămâne credincioasă acestuia din urmă, proclamă electivitatea regelui de către Biserică şi nobilime (în 633) şi introduce încoronarea[113].

Acestea nu modifică nicidecum absolutismul regal pe care Biserica îl sprijină: *Nefas est in dubium deducere ejus potestatem cui omnium gubernatio superno constat delegata judicio*[114].

Chindasvinth, ales în mai 642, porunceşte să fie ucişi sau luaţi în robie 700 de aristocraţi care au încercat să se opună atotputerniciei sale[115].

Regele nu s-a sprijinit pe Biserică decât ca să ţină piept aristocraţiei[116]. Dar această biserică ai cărei episcopi îi numeşte regele, i se subordonează acestuia. Nu este vorba despre teocraţie. Regalitatea evoluează în direcţia sistemului bizantin. Ca şi împăraţii, regele legiferează în domeniul religios. Caracterul electiv al regelui, pe care Lot[117] pare a-l lua în serios, e considerat de Ziegler ca un basm. În realitate, ca şi în Bizanţ, este vorba despre un amestec de principiu ereditar, de intrigi, de comploturi. Leovigild se căsătoreşte cu o prinţesă bizantină, ceea ce nu-l împiedică să-i respingă pe bizantini. Iar aceşti regi vizigoţi au *spatharii*, ca şi împăraţii[118].

Regii burgunzi, al căror regat efemer a fost anexat de către regii franci în 534[119], se află în cele mai bune relaţii cu Imperiul, după ce au reuşit să cucerească oraşul Lyon. Burgunzii, ca şi ostrogoţii şi vizigoţii, se stabilesc pe principiul *hospitalitas*[120].

În momentul stabilirii lor, Sidonius îi descrie ca pe nişte barbari naivi şi brutali. Regii lor sunt însă absolut romanizaţi. Gondebaud a fost *magister militum praesentialis*. La curtea lor se găsesc mulţi poeţi şi retori. Regele Sigismund se laudă că este un soldat al Imperiului şi zice că ţara sa constituie o parte din Imperiu[121]. Aceşti regi au un *quaestor palatii* şi mai mulţi *domestici*. Sigismund este un instrument al Bizanţului şi primeşte de la împăratul Anastasie titlul de patriciu. Burgunzii sunt soldaţii împăratului împotriva vizigoţilor.

De aceea ei se consideră ca făcând parte din Imperiu. Stabilesc datele în funcție de anii consulilor, adică ai împăratului; regele este *magister militum* în numele împăratului.

În rest, puterea regală este absolută și unică. Regele nu o împarte cu nimeni; când are mai mulți fii, îi face vice-regi[122]. Curtea este compusă mai ales din romani. Nici urmă de grupuri de războinici; în fruntea unor *pagi* sau *civitates* se află un *comes*. Alături de acesta, pentru a împărți dreptatea se găsește un *judex deputatus*, numit tot de rege și judecând conform uzanțelor romane.

Primitiva *Sippe* a dispărut, deși amintirea sa dăinuie în numele *Faramanni* (liberi). Administrarea romană a municipiilor se menține la Vienne și Lyon. De asemenea, sistemul de organizare a impozitelor și a monedei este în întregime roman.

Regele burgund, ca și cel vizigot, plătesc salarii agenților lor. În acest regat atât de profund romanizat, burgunzii și romanii au același statut juridic „*una conditione teneantur*"[123]. Se pare că spre deosebire de celelalte state germanice, denumite confederate, aici romanii se înrolează în armată și au dreptul la *connubium* cu burgunzii.

Așadar ostrogoții, vizigoții, vandalii, burgunzii guvernează după sistemul roman. Nici urmă de „principii germanice" sau ele sunt atât de rare încât nu contează. De fapt, sub noii regi, vechiul regim dăinuie cu unele pierderi fără îndoială. Un singur lucru nou: armata gratuită datorită împărțirii pământului și împroprietăririi. Statul a rezolvat astfel această problemă cumplită a bugetului pentru război, care strivea populația.

Administrația, devenită de altfel rudimentară, costă și ea mai puțin. Biserica a preluat multe funcții administrative. Dar, încă o dată precizăm că tot ceea ce există încă și funcționează este roman. Din instituțiile germanice, din adunările de oameni liberi, n-a mai rămas nimic. Cel mult, pe ici pe colo, în problemele de drept se mai identifică unele infiltrații germanice ca *Wehrgeld*. Acestea constituie însă un mic râuleț care se pierde în fluviul romanizării juridice privind procedura civilă, contractele, testamentele etc. Occidentul aminteşte de acele palate

italiene ajunse case de închiriat şi care, oricât de degradate ar fi, îşi păstreză vechea arhitectură. Decadenţă, desigur, dar o decadenţă romană în care nu-şi face loc nici un germene de civilizaţie nouă. Singura caracteristică a popoarelor germanice, arianismul, nu este altceva decât o veche erezie fără nici un caracter original şi care nu are nici o importanţă în rândurile vandalilor, cu excepţia perioadei de început.

Se presupune că alta a fost situaţia în privinţa francilor, cărora chiar de la începutul invaziilor li s-a atribuit o importanţă extraordinară poate pentru că, într-adevăr, în perioada carolingiană au refăcut Europa. Dar oare aşa să se fi petrecut lucrurile în secolul al VI-lea? Cred că trebuie să răspundem foarte categoric: nu. Fără îndoială, statul franc[124] este singurul care, în regiunile sale nordice, a păstrat o populaţie pur germanică. În epoca merovingiană, populaţia nu joacă nici un rol. Deîndată ce au început cucerirea, regii se instalează în sud, în zona romană, la Paris, Soissons, Metz, Reims, Orléans şi în împrejurimile acestora[125]. Şi dacă nu merg mai la sud, este desigur pentru a putea rezista mai bine presiunii popoarelor germanice faţă de care adoptă atitudinea defensivă a împăraţilor romani[126].

În 531, Thierry îi distruge, cu ajutorul saxonilor pe turingieni[127]. În 555, Clotaire întreprinde o expediţie în Saxonia şi Turingia şi supune Bavaria[128]. În 556[129] şi în 605[130] au loc noi războaie împotriva saxonilor. În 630–631 se desfăşoară expediţia lui Dagobert împotriva vasconilor[131]. În 640 Turingia se răscoală şi-şi recâştigă independenţa[132]. În 689, Pepin se luptă cu frisonii[133].

În timpul perioadei merovingiene, aceste ţări germanice nu au exercitat nici o influenţă. Statul franc, până când s-a supus carolingienilor, este cu precădere neustrian şi roman, de la bazinul Senei până la Pirinei şi mare. Francii stabiliţi aici sunt de altfel puţin numeroşi.

Nu avem informaţii cu privire la instituţiile merovingiene decât după ce au fost cucerite ţinuturile vizigoţilor şi burgunzilor. Este cert că situaţia găsită la faţa locului ca şi în teritoriile guvernate de Syagrius va fi exercitat o

influență oarecare asupra instituțiilor france[134]. Între franci pe de o parte și vizigoți și burgunzi pe de alta există o mare diferență; ei nu au cunoscut *hospitalitas* și, în consecință, nici interdicția de *connubium* cu romanii. Și în plus, francii sunt creștini. Fuziunea cu populația galo-romană se realizează deci cât se poate de ușor.

Este totuși adevărat că romanizarea lor a fost mai puțin profundă, deoarece regii lor au trăit la Paris, într-un mediu mai puțin romanizat decât orașele Ravenna, Toulouse, Lyon sau Cartagina. În plus, Galia septentrională traversase de curând o perioadă de războaie și invazii succesive, care produseseră o mulțime de ravagii.

Cu toate acestea, plini de bunăvoință, ei păstrează tot ceea ce se poate din instituțiile romane. Statul lor este barbar, dar nu mai e pe de-a-ntregul germanic[135]. Și în acest caz organizarea impozitelor[136] și moneda se păstrează. Și aici, fiecare oraș are în frunte un comite, întrucât provinciile au dispărut.

Grafio, thunginus, rachimburgi nu există decât în nord[137]. *Leudesamio* este, după părerea lui Waitz, de origine germanică, iar după Brunner[138] de origine romanică; *commendatio* este de origine romanică[139].

Aproape toți agenții regali, dacă nu chiar toți, sunt galo-romani. Chiar și cel mai bun general al vremii, Mummolus, pare să fi fost galo-roman[140]. Până și în cancelariile sale, regele are *referendarii* galo-romani[141].

Nu există nici urmă de adunări publice[142]. Regele însuși pare, într-adevăr, mai germanic decât regii celorlalte popoare barbare. Și totuși, în ce constă caracterul specific germanic? Părul lung[143]? Prejudecata este atât de înrădăcinată încât s-a ajuns până într-acolo încât s-a invocat în favoarea naturii sale germanice caricatura ultimilor regi merovingieni făcută de Eginhard. Dintre toți merovingienii, numai Thierry, fiul mai mare al lui Clovis († 534) și-a legat numele de poezia germanică, fără îndoială ca urmare a cumplitei sale expediții în Turingia. El este Hugdietrich din epopee[144]. Ceilalți nu au lăsat în memoria popoarelor lor amintirea unor eroi naționali.

Puterea regală este de altfel în perfectă concordanță cu concepția imperială. Regele franc, asemenea celorlalți

regi germanici, este centrul întregii autorități[145]. E un despot absolut. În *praeceptiones* el precizează: *Si quis praecepta nostra contempserit oculorum evulsione multetur*[146], subliniind astfel această noțiune eminamente romană: *crimen laesae majestatis*[147].

Chiar dacă regele se consideră proprietarul regatului, regalitatea nu are totuși un caracter atât de privat pe cât s-a afirmat. Averea personală a regelui este complet separată de bugetul statului[148]. Fără îndoială, concepția despre puterea regală este mai primitivă decât la vizigoți. La moartea regelui, țara se împarte între fiii săi, dar aceasta este o consecință a cuceririi și nu are de altfel caracter germanic[149].

De asemenea, faptul că regii franci nu au titluri romane, cu câteva sporadice excepții sub Clovis, este indiscutabil. Ei încearcă totuși să mențină relații cu împărații bizantini[150].

Astfel, chiar și la franci se mai păstrează ceva din romanismul tradițional.

Dacă privim ansamblul acestor regate barbare, descoperim trei caracteristici comune: sunt absolutiste, laice și au drept bază administrativă fiscul și tezaurul public.

Și toate aceste trei caracteristici sunt romane, sau cel puțin bizantine. Absolutismul s-a instaurat de la sine. În momentul instalării în Imperiu, regele era deja un conducător militar foarte puternic. După aceasta, datorită provincialilor, puterea regelui n-a putut evolua decât în direcția absolutismului[151]. Pentru ca situația să evolueze diferit, regele ar fi trebuit să se afle în situația suveranilor anglo-saxoni. Nimic nu este mai puțin germanic decât regalitatea acestor comandanți militari. Aici este vorba despre puterea personală, adică exact ceea ce există în Imperiu.

În toate aceste regate, absolutismul regelui se explică prin puterea sa financiară. Pretutindeni, ca succesor al împăratului, dispune de fisc și de impozite. Or, averea fiscului este imensă. Ea cuprinde domeniile imperiale, pădurile, locurile virane, minele, porturile, drumurile; și în plus impozitele și moneda. Astfel, regele este un uriaș proprietar funciar și are totodată la dispoziție un formi-

dabil tezaur alcătuit din monede de aur. Nici un principe în Occident, înainte de secolul al XIII-lea, n-a avut atâția bani ca aceşti regi. Descrierea tezaurelor lor echivalează cu prezentarea unor valuri de metal galben. În primul rând, banii îi permit regelui să-şi plătească funcționarii[152]. Regii merovingieni acordă din tezaurul lor alocații importante: înainte de 695, abatele de la Saint-Denis obține o rentă de 200 de monede de aur plătite din tezaur şi încă 100 plătite din depozitele fiscului *(cellarium fisci)*[153]; regii împrumută bani oraşelor[154], plătesc misionari, corup sau cumpără pe cine vor. Menținerea sistemului de impozitare roman şi taxele pe transportul şi prezentarea mărfurilor constituie sursele principale ale puterii regale. A-i considera, aşa cum se întâmplă adesea, doar nişte mari proprietari funciari e o eroare evidentă care nu se explică decât prin faptul că au fost văzuți prin prisma regilor de mai târziu[155]. Nu! Datorită bogăției lor, care se prezintă sub formă de bani lichizi, ei sunt mult mai asemănători cu împărații bizantini decât cu Carol cel Mare.

Şi ei fac totul pentru a spori acel tezaur pe care se bizuie. De aici provin şi nenumăratele confiscări ordonate de ei. Chilperic ordonă să se alcătuiască în tot regatul său *discriptiones novas et graves*[156]. Toate acestea necesită o întreagă administrație financiară complicată cu registre, revizori etc. Regii se ucid între ei[157] pentru a pune stăpânire pe tezaurele respective.

În plus, ei dispun de uriaşe subsidii bizantine; împăratul Mauriciu trimite 50 000 de monede din aur lui Childebert pentru a-i plăti alianța împotriva longobarzilor[158]. Zestrea dată prințesei Rigunthis în 584[159], pomana lui Childebert de 6 000 de monede din aur dată abației Saint-Germain[160] pentru săraci, dărnicia lui Dagobert I care plăteşte ferecarea în argint a absidei de la Saint-Denis[161] ne permit să ne facem o idee despre bogăția regilor franci. Ca şi împărații bizantini, îşi folosesc din plin tezaurul pentru a-şi atinge țelurile politice; astfel, Brunhilda a deturnat în 596 un atac al avarilor asupra Turingiei cu ajutorul unei *pecunia*[162].

Nu se poate deci afirma că regii tezaurizau numai în folosul lor.

Suveranii ostrogoți sunt și mai bogați. E suficient să ne amintim somptuoasele edificii înălțate de Theodoric. Aceeași este și situația vizigoților: în 631, pretendentul Sisenand îi oferă 200 000 de monede de aur lui Dagobert pentru a-i obține sprijinul împotriva lui Svinthila[163], iar Leovigild propune 30 000 locțiitorului împăratului ca să-l sprijine împotriva propriului său fiu[164].

Importanța venitului obținut de pe urma taxei pe transportul și prezentarea mărfurilor la vizigoți poate fi dedusă din faptul că abuzurile agenților fiscali se pedepsesc cu moartea, ca și în dreptul roman[165]. Registrele de impozite sunt ținute la zi[166], iar regii își plătesc funcționarii[167]. Descrierea de către Venantius Fortunatus a comorilor aduse de Galswintha ne permite să apreciem cât de fabuloase erau acestea[168].

Pe scurt, ca și în Bizanț, intervenția aurului în politică este permanentă; regii cumpără sau se lasă cumpărați.

Mai există însă încă un domeniu în care statele barbare continuă tradiția antică, și anume caracterul lor laic. Întreaga administrație, la toate nivelurile, este secularã. Regii se înțeleg în general bine cu episcopii, dar spre deosebire de ceea ce se va petrece în Evul Mediu, nici un cleric nu va ocupa vreo funcție în stat. Dimpotrivă, mulți episcopi sunt foști referendari regali[169]. În această privință există un contrast izbitor cu politica lui Carol cel Mare, bazată pe *missi* dintre care jumătate sunt obligatoriu episcopi, sau cu cea a lui Othon care a încredințat conducerea statului unor episcopi imperiali. Această stare de lucruri se explică, după cum se va vedea mai departe, prin faptul că imediat după năvăliri mai existau încă printre laici oameni culți[170].

Statul merovingian laic se află deci într-un contrast izbitor cu statul carolingian religios. Și ceea ce este adevărat în privința merovingienilor este adevărat și în privința celorlalți: ostrogoți, vizigoți, vandali, burgunzi. În acest domeniu deci, care de fapt este esențial, vechea rânduială a lucrurilor continuă. Regele însuși este absolut laic și nici o ceremonie religioasă nu-i consfințește puterea.

Biserica îi este subordonată. Dacă, teoretic, episcopii sunt aleși de către cler, practic, foarte adesea, regele îi

numeşte direct. Şi aici regăsim vechea tradiţie a Bisericii de Stat. Ca şi în Orient, episcopii francilor merg mână în mână cu suveranul lor[171]. Regii convoacă sinoadele. Iar dacă merovingienii se abţin şi nu le dirijează, la vizigoţi în schimb, începând de la Reccesvinth, sinoadele sunt asociate guvernării. Biserica rămâne totuşi foarte supusă regelui[172].

Regii domină deci această Biserică faţă de care au însă cel mai mare respect. Idealul regal este, după Grégoire de Tours, favorizarea bisericilor şi a săracilor[173]. O copleşesc cu favoruri, cu bogăţii, o înconjoară cu respect, deşi, cu excepţia câtorva femei, nu se călugăresc. S-ar părea că pioşenia personală nu e prea profundă. Ei văd însă în episcopi capii Bisericii, adică o foarte mare forţă divină. În plus, aceşti episcopi se bucură de un imens prestigiu în ochii poporului. Ei pot fi, şi chiar sunt, la vizigoţi de pildă, o contrapondere utilă a aristocraţiei laice.

5. IUSTINIAN (527–565)

Nu există eroare mai mare decât să se creadă că ideea de Imperiu a dispărut după fragmentarea provinciilor occidentale de către barbari. Nimeni nu se poate îndoi de faptul că *Basileul* care domneşte la Constantinopol exercită încă o autoritate teoretică asupra ansamblului Imperiului. El nu mai guvernează, dar încă mai domneşte şi spre el se îndreaptă ochii tuturor.

Biserica mai ales, pentru care Imperiul este o construcţie providenţială, nu se poate lipsi de el. Capul bisericii de la Roma, ca şi oraşul Roma în sine, îl recunosc pe împărat drept suveran legitim al *ecclesiei*[174].

Cu excepţia regelui vandalilor, toţi regii barbari îl consideră stăpânul lor, bat monedă cu efigia sa, solicită şi obţin de la el titluri şi privilegii. Iustinian îl adoptă pe Theodebert[175] după cum Mauriciu îl va adopta pe Childebert.

Constantinopolul este locul unde se arbitrează diferendele dintre regi sau se ţes intrigi. Împăratul nu a cedat

nimic. Este deci cât se poate de firesc ca, ori de câte ori se iveşte ocazia, să încerce să-şi recâştige bunurile. Acestei poziţii i se adaugă în ceea ce-l priveşte pe Iustinian şi dorinţa de a restabili, în materie de religie, dreapta credinţă. Deşi a pierdut aproape în întregime malul Mediteranei, Bizanţul are totuşi capacitatea de a încerca marea acţiune de reconstituire a Imperiului.

Are o flotă care îi asigură supremaţia pe mare. E sprijinit de Biserică, acum când Theodoric tocmai s-a certat cu ea. În Italia, se poate bizui pe ajutorul marilor familii romane, în Africa pe clientela refugiaţilor din aristocraţia vandală care şi-au găsit adăpost la curtea imperială, în urma persecuţiilor regale; mai poate conta şi pe o răscoală a populaţiilor provinciale.

Pentru a avea cât mai multe şanse de succes, înainte de a-şi începe campaniile, Iustinian încheie pace cu Imperiul persan (532) şi fixează, cu ajutorul subsidiilor, barbarii de tot felul care dau târcoale frontierelor.

Bizanţul nu are de făcut faţă unui singur front. Nu există nici o politică germanică. Theodoric încercase, e drept, să grupeze sub hegemonia sa celelalte state, dar scopul său fusese pur şi simplu salvarea Italiei. De aceea îi susţine pe vizigoţi împotriva francilor, evitând astfel înfrângerea lor totală după lupta de la Vouillé; obţinuse în 509 de la Clovis să-i cedeze provincia Provence şi în 523 intervenise pentru a-i împiedica pe franci să nimicească ţinutul Bourgogne[176].

Departe de a-şi atrage simpatia regilor franci, politica sa îi transformase pe merovingieni în inamicii săi ireductibili.

Bizanţul nu intervenise pentru a-l împiedica pe Theodoric să-şi consolideze atât de bine poziţia în Italia, pentru că nu se simţise destul de puternic. Tolerase ocuparea teritoriului, întreţinuse chiar relaţii paşnice cu Theodoric, dar nu acceptase politica faptului împlinit.

Francii aveau să fie aliaţii fireşti ai Bizanţului împotriva ostrogoţilor.

În 526, Theodoric moare. Exact ca un împărat roman[177] şi în contradicţie absolută cu tradiţia germanică îşi desemnase, pe patul de moarte, succesorul în persoana

nepotului său Athalaric, în vârstă de 10 ani, sub regența mamei sale Amalasunta.

Aceasta nu preluase puterea decât cu consimțământul lui Iustinian și cu această ocazie îi dăduse asemenea dovezi de respect încât împăratul putuse să se gândească, la un moment dat, la revenirea Italiei în Imperiu fără luptă.

Așadar, Iustinian și-a îndreptat ofensiva împotriva vandalilor. În 533, într-o singură campanie, Belizarie îl învinge pe uzurpatorul Gelimer care se afla pe tron în acel moment și cucerește întreaga coastă a Africii până la Ceuta.

Iustinian se grăbește să întemeieze acolo un *limes*. În plus, reinstaurează imediat guvernarea romană în acest ținut în care întregul sistem administrativ roman rămăsese intact.

Vandalii nu au reacționat. S-au contopit foarte repede în masa populației romane și niciodată nu avea să se mai vorbească despre ei.

Africa, provincia cea mai bogată a Imperiului s-a întors în sânul acestuia. Numai maurii au mai rezistat câtva timp, înainte de a fi supuși la rândul lor în 548[178].

Imediat după ce Iustinian a recucerit Africa (533), tânărul rege al ostrogoților, Athalaric, a murit (534). Amalasunta, mama lui, ca să păstreze puterea, s-a căsătorit cu vărul său Theodahat, dar, chiar în anul următor (535), acesta o ucide.

Iustinian intervine imediat. Belizarie cucerește Sicilia (535) desăvârșind astfel stăpânirea bizantină asupra Africii; primit cu aclamații de către populație, se îndreaptă spre nord, pune stăpânire pe Neapole și în 536 intră în Roma.

Dinastia romanizată a ostrogoților n-a opus rezistență. Theodahat se considera platonician și pretindea că nu pune preț pe meșteșugul armelor, iar fratele său Evermud s-a predat imediat lui Belizarie, preferând să trăiască la Roma ca un patrician decât să apere cauza compatrioților săi barbari[179].

Și totuși, pe neașteptate, Belizarie s-a lovit de o rezistență înverșunată.

Simțind că le este amenințat pământul pe care îl primiseră, oștenii ostrogoți au ridicat pe scuturi unul dintre ofițerii lor, Vitiges, și l-au proclamat rege.

Acesta pornește asupra Romei, unde se închisese Belizarie (537), dar nu reușește să cucerească orașul și, silit să se retragă, se instalează la Ravenna.

Temându-se de un atac al francilor dinspre nord, le cedează întreaga Provence, fapt pe care Iustinian se grăbește să-l recunoască[180].

Incapabil să se mai apere împotriva trupelor lui Belizarie, Vitiges negociază.

Goții îi oferă lui Belizarie coroana regală cu condiția să le cruțe viața și să le lase pământul în stăpânire. Belizarie acceptă sau se preface că acceptă și pătrunde în oraș (540). Se semnează un tratat. Garnizoanele goților depun jurământul de credință noului rege. Misiunea lui Belizarie fiind îndeplinită, acesta este rechemat de împărat. Spre stupoarea goților, care nu înțeleg cum poate să se întoarcă într-o poziție de funcționar în loc să rămână rege independent, Belizarie se supune. Îi ia cu el pe Vitiges și pe mulți alți goți care i-au rămas credincioși; vor participa cu toții la războaiele împotriva perșilor.

Această comportare a lui Belizarie, care aduce în Italia un prefect al pretoriului și guvernul legal de la Roma, constituie o trădare în ochii goților. Cei din nordul Italiei, al căror teritoriu n-a fost încă ocupat de armatele imperiale, se răscoală, oferă coroana unui ofițer, Uraias, care o refuză, apoi lui Ildibald, nepotul regelui vizigot Theudis[181]; acesta va întreprinde recucerirea Italiei.

În acel moment, populația peninsulei italiene este strivită de impozite. Belizarie a luat cu el cea mai mare parte a trupelor; cele rămase pe loc sunt repartizate în garnizoane și sunt lipsite de un comandament central.

Pornit din Pavia cu o mie de oameni, Ildibald repurtează serioase succese datorită ostilității populației față de noul guvern imperial.

Învinge armata romană comandată de *magister militum per Illyricum,* dar moare asasinat[182].

Succesorul său Eraric, care nu era got, încearcă deîndată să negocieze cu Iustinian, oferindu-i să-și trădeze armata și să se ducă să trăiască la Constantinopol

în schimbul obținerii titlului de patriciu. Și el moare asasinat înainte de a-și realiza planul (541). I-a urmat la tron Totila, un văr de al lui Ildibald. Gata să recunoască autoritatea lui Iustinian înainte de a se sui pe tron, o dată ajuns rege a dat dovadă de multă energie[183].

Rândurile armatei sale se îngroașă cu dezertori imperiali, sclavi, coloni italieni, atrași de ostilitatea sa față de marii proprietari. Cu această armată cucerește Roma (17 decembrie 546). Încearcă atunci să negocieze cu Iustinian care îl consideră un tiran și nu acceptă să discute cu el. Totila nu dorea decât să încheie pace cu Iustinian în schimbul unui tribut și era dispus să-i ofere oameni pentru serviciul militar[184]. Pare dificil în aceste condiții să vedem în el un erou național. Este însă fără îndoială unul dintre cei mai inteligenți și civilizați regi germanici, iar succesele sale se explică în mare parte prin omenia sa, care i-a atras simpatia populațiilor romane năpăstuite și amărâte.

Refuzul împăratului de a negocia cu el îl obligă să continue războiul: recucerește Sicilia, Sardinia, Corsica, își alcătuiește o flotă din corăbiile bizantine capturate, stăpânește datorită ei Adriatica și după ce redobândește întreaga Italie, o guvernează la fel ca Theodoric.

Totuși, Iustinian nu renunțase la Italia. În 551, Narses debarcă în fruntea unei armate de 20 000 de oameni. Îl înfrânge pe Totila care moare în luptă. Succesorul său Teias, după o rezistență disperată este învins și ucis în 553, la poalele Vezuviului.

La capătul puterilor, goții se adresează francilor și alamanilor. Bandele de franci și alamani care răspund acestei chemări, după ce îi pradă atât pe goți cât și pe romani, sunt zdrobite de bizantini lângă Capua în 554. Ceilalți goți se supun și sunt trimiși în Asia să lupte împotriva perșilor.

Italia este reorganizată ca provincie romană. Exarhul sau patriciul, se instalează la Ravenna. Dar țara este secătuită.

În timpul acestui conflict de douăzeci de ani dintre bizantini și ostrogoți, politica francilor nu are alt scop decât să profite de situație. În 532, francii cuceresc pro-

vincia Bourgogne; în 535, prin presiunile exercitate asupra lui Vitiges obţin cedarea regiunii Provence pe care Iustinian le-o recunoaşte.

Totuşi, din 539, Theudebert pătrunde în Italia cu o armată mare şi Vitiges fiind asediat în Ravenna, cucereşte cea mai mare parte a Veneţiei şi a Liguriei. Obligat să se retragă din cauza bolilor care îi decimează trupele, Theudebert păstrează cu toate acestea o parte a Veneţiei unde lasă un duce a cărui recunoaştere o va obţine de la Totila. Poate că speră să pornească de aici împotriva Constantinopolului[185].

Din Veneţia, bandele franco-alamanice s-au năpustit asupra Italiei în 552–553 şi au fost în sfârşit zdrobite de către bizantini. Ca o consecinţă, francii pierd Veneţia.

Nici o clipă nu s-a pus problema unei alianţe între franci şi ostrogoţi pentru a se opune Imperiului care nu a întâlnit în cale nici o urmă de solidaritate germanică.

După ce a recucerit Africa şi Italia, Iustinian se întoarce împotriva Spaniei. Prilejul intervenţiei i-a fost oferit de nişte lupte intestine. Solicitat de Athanagild împotriva regelui Agila, îi ordonă lui Liberius, care tocmai a recucerit Sicilia, să debarce în Spania. Agila, învins la Sevilla, este ucis de soldaţii săi, care în 554 îl proclamă rege pe Athanagild, slujbaş credincios al împăratului.

Romanii ocupă acum toate malurile Mării Tireniene. Regii vizigoţi, care de altfel recunosc suzeranitatea imperială[186], nu mai au ieşire la mare.

Mediterana a redevenit un lac roman.

Imperiul făcuse un efort imens. Pentru a izbândi, fusese nevoit să facă faţă pe toate fronturile: în timp ce lupta în Italia, perşii[187], solicitaţi de ostrogoţi, intraseră în război împotriva lui; în Balcani fusese necesar ca slavii, care atacaseră, să fie respinşi dincolo de frontiere.

În mijlocul acestor neîncetate războaie victorioase, Imperiul se adapta evoluţiei profunde care transforma societatea şi moravurile. Codul care poartă numele lui Iustinian este una din cele mai mari opere juridice ale tuturor timpurilor.

Civilizaţia romană se află din nou în plină strălucire şi pentru a comemora această admirabilă renaştere a

Imperiului, în inima capitalei este înălțată, asemenea unui uriaș arc de triumf întru slava lui Dumnezeu și a Bizanțului, Sfânta Sofia.

La moartea lui Iustinian, Imperiul este reconstituit, apărat de fortărețe, dar profund epuizat. Și cu toate acestea, va fi silit să facă față unor noi și crâncene bătălii.

Perioada care urmează după domnia lui Iustinian și se cuprinde între 565 și 610 este una dintre cele mai tragice din istoria bizantină[188].

Toate frontierele sunt bântuite de război: perșii, slavii și avarii se năpustesc asupra Imperiului și în 568 longobarzii invadează Italia de nord.

Pentru contemporani însă, Bizanțul nu pare decăzut, nimeni nu prevede o catastrofă. La urma urmei, tot Occidentul a revenit sub stăpânirea sa și în plus dispune de puternice mijloace de acțiune: flota cu ajutorul căreia menține contactul cu Ravenna, Africa și Spania, tezaurul și diplomația sa. Și apoi mai are de partea sa incapacitatea adversarilor săi de a se înțelege între ei.

Și totuși, în curând, Imperiul va ceda pe toate fronturile. Evenimentul cel mai important al acestei perioade este fără nici o îndoială invazia longobarzilor.

Longobarzii invadează Italia și, deși ajung din 575 la Spoleto și Benevento, nu reușesc să cucerească nici Roma, nici Ravenna, nici Neapole.

Pe de altă parte, vizigoții recuceresc Spania; în 614, Imperiul nu mai stăpânește decât insulele Baleare[189].

Mediterana nu este însă pierdută: Africa, Sicilia, sudul Italiei rămân romane.

Longobarzii care au pătruns în Italia sunt aproape tot atât de germanici ca și anglo-saxonii fixați în Britania. Sunt pentru prima dată pe continent niște invadatori autentici care nu mai au nimic în comun cu o armată romană, sau cu *foederati.* Se impun populației, îi iau pământul, o reduc la starea de populație învinsă. Ocupația lor contrastează izbitor cu cea a goților lui Theodoric. Ducii și regii lor, aleși de armată, sunt pur germanici. Poporul trăiește încă sub regimul *farae,* adică *sippen.* Obiceiurile și dreptul nu au suferit nici o influență romană.

De fapt, longobarzii nu întâmpină rezistență, Bizanțul fiind paralizat de războiul împotriva perșilor și de inva-

ziile slave. Ei însă nu constituie decât nişte bande de jefuitori, incapabili să cucerească cetăţile romane, iar din cauza prădăciunilor săvârşite, ca şi din cauza politicii stupide pe care o duc, mobilizează împotriva lor atât pe franci cât şi Biserica.

Sosirea lor în Italia îl apropie pe papă de Bizanţ, împăratul rămânând singurul său sprijin posibil. Începând din acel moment, în oraşul ruinat, adevăratul guvernator este papa şi el păstrează Roma Imperiului. Aplaudă alegerea abominabilului Phocas. Grigore cel Mare îi dă împăratului asigurări de devotament. Această apropiere dintre papă şi împărat se face cu atât mai uşor cu cât de la schisma Acace (489–519), datorită lui Iustinian, n-au mai avut loc conflicte religioase. De altfel, nici nu vor mai exista până la criza creată de monofizism (640–681). Alegerea papei e ratificată de exarh, ceea ce dovedeşte că papa este subordonat Imperiului. Continuă să trăiască în Imperiu şi să se considere un supus al acestuia.

Tot astfel, invazia longobardă a provocat strângerea relaţiilor dintre împărat şi franci a căror comportare, sub Iustinian, fusese atât de ostilă Imperiului. Expediţiile nereuşite ale longobarzilor în Galia, din 569 până în 571, au condus la o înţelegere între franci şi Bizanţ. În 576, Senatul roman îi cere ajutoare împăratului; acesta nu poate trimite decât un număr necorespunzător de oşteni şi îl sfătuieşte să-i cheme pe franci într-ajutor şi în acelaşi timp să-i corupă cu ajutorul aurului pe ducii longobarzi.

În 574, se produce un nou atac al longobarzilor asupra Galiei[190] soldat de altfel printr-o înfrângere totală, ceea ce îi obligă să semneze un tratat de pace cu Gontran de Bourgogne şi cu aliatul său Childebert al II-lea al Austrasiei. Aceasta constituia un mare pericol pentru Imperiu.

Diplomaţia imperială – care nu se zgârceşte când e vorba despre aur – se străduieşte să întreţină antagonismul dintre franci şi longobarzi, singura speranţă a Bizanţului de a păstra Italia. Sprijinit de papă, împăratul stabileşte relaţii diplomatice cu Chilperic al Neustriei care, în 581, îl desparte pe Childebert de Gontran. În

acelaşi timp, Gondobald, un pretendent care trăieşte la Constantinopol, este expediat împreună cu nişte sume respectabile de bani în Galia pentru a-i lua tronul lui Gontran.

Pe de altă parte, ducele Grasulf de Frioul, cumpărat cu bani grei, ia legătura cu Childebert şi cu mama acestuia, Brunhilda căreia, în 583, împăratul îi trimite 50 000 de monede din aur[191].

Childebert este astfel determinat să întreprindă în Italia o campanie împotriva longobarzilor; acesta se întoarce din Italia numai după ce a încheiat pace, contra cost, cu longobarzii.

În acea perioadă, numeroşi duci longobarzi au trecut de partea Bizanţului. Cei rămaşi independenţi, dându-şi probabil seama de pericolul pe care îl reprezintă alianţa dintre Imperiu şi franci, reconstituie în 584 monarhia în favoarea lui Authari care porneşte imediat la luptă şi ar fi pus stăpânire pe Ravenna dacă n-ar fi intervenit flota imperială.

Authari îi ameninţă atât pe franci cât şi pe împărat. De aceea, în 588–589, Childebert şi mama sa Brunhilda îşi trimit ambasadorii la Constantinopol pentru a pregăti împreună cu împăratul războiul împotriva longobarzilor[192].

Aşadar, în 590 o mare armată de franci condusă de douăzeci şi doi de duci, se îndreaptă împotriva longobarzilor.

Pe de altă parte, exarhul Ravennei porneşte împotriva lui Authari, care se refugiază la Pavia. Regatul longobard aflat la un pas de pieire este salvat de neînţelegerile dintre inamicii săi. Într-adevăr, în acel moment, sfârşindu-se războiul împotriva perşilor, exarhul a reluat ofensiva şi a cucerit Altinum, Modena şi Mantova[193].

Scăpat de ameninţările imediate, sperând în reîntoarcerea completă a Italiei în sânul său, Imperiul[194] se desparte de franci. Aceasta s-a dovedit a fi o manevră nefastă.

Sfârşitul alianţei active dintre Bizanţ şi franci a inaugurat o perioadă de mari succese pentru longobarzi. Între timp, războiul cu perşii a reînceput, iar Imperiul a fost

nevoit să facă față năvălirii avarilor, dând astfel frâu liber longobarzilor.

Francii, pe de altă parte, şi-au încetat intervenţiile în Italia. Organizaseră în 662–663 o expediţie care eşuase şi care avea să fie ultima până la Carol cel Mare.

O serie de armistiţii pregătiseră pacea semnată cel mai târziu în 680 între împărat şi longobarzi, prin care se consfinţea împărţirea Italiei între ei.

Acest semi-eşec al Imperiului în Italia nu a ştirbit cu nimic formidabilul său prestigiu. În 629, Heraclius îi învinge pe perşi şi Dagobert îi trimite o ambasadă pentru a-l felicita[195]. Grigore cel Mare acceptă rolul de intermediar între împărat şi vizigoţii creştini[196]. Ebroin (†680–683) permite trecerea pelerinilor anglo-saxoni prin Galia atunci când se convinge că nu este vorba despre o *legatio imperatorum contra regnum*[197]

Toţi cei care au un cuvânt de spus în politică şi în Biserică se îndreaptă spre Constantinopol[198], ca spre un mare centru internaţional şi intelectual[199].

De fapt, Imperiul a rămas, în ciuda pierderilor suferite, singura putere mondială[200], după cum Constantinopolul este cel mai mare oraş civilizat. Politica sa se extinde asupra tuturor popoarelor. Ea o domină total pe aceea a statelor germanice. Până în secolul al VIII-lea[201] nu există alt element pozitiv în istorie, în afară de influenţa Imperiului. Şi faptul că acest Imperiu a devenit oriental este cert.

Procesul de orientalizare, care se manifestă fără încetare începând de la Diocleţian, devine din ce în ce mai accentuat. Acesta se manifestă până şi în sânul Bisericii, unde de altfel provoacă zguduiri primejdioase.

Şi totuşi, nu trebuie exagerat. Cu excepţia unor rupturi de moment, Roma rămâne capitala Bisericii şi ori de câte ori împăraţii nu sprijină vreo erezie, papii sunt de partea lor.

Prin Constantinopol, bizantinismul pătrunde încet-încet în Occident, care nu are ce să-i opună. Moda şi arta sa se propagă datorită navigaţiei. Se încetăţenesc la Roma unde există o mulţime de călugări greci, ca şi în toată Italia de sud. Influenţa orientală este vizibilă în

Spania. Ajunge în mod firesc în Africa. În Galia, *cellarium fisci* aminteşte de comercianţii bizantini. Veneţia gravitează în orbita Constantinopolului. Sfinţii Părinţi greci sunt absolut necesari gândirii religioase din Occident. Fără îndoială, în secolul al VIII-lea, când împăratul va fi devenit Βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων,* fisura dintre greci şi latini va fi definitivă; începutul marii crize poate fi datat de la monofizism (640–681) şi mai ales de la iconoclastie (726–843), dar înainte de ruptura completă vor mai exista multe tergiversări.

Influenţa sirienilor creşte considerabil la Roma, unde sosesc în număr mare; vor exista chiar mai mulţi papi sirieni. Evident că o bizantinizare a Occidentului, mai mult sau mai puţin amestecată cu influenţe irlandeze şi anglosaxone constituia direcţia spre care se îndrepta viitorul. Diferenţa de limbă nu conta. Superioritatea uneia dintre culturi asupra celeilalte era prea mare. Din moment ce Mediterana rămânea în continuare cea mai mare cale de legătură între Orient şi Occident, preponderenţa celui dintâi asupra celui de al doilea era inevitabilă. Marea, pe care bizantinii au continuat s-o domine, le propaga influenţa pretutindeni. Iar întreaga civilizaţie a vremii, atât în Occident cât şi în Orient, exista datorită mării. Lumea încă nu avea nimic de aşteptat de la germanism în sine. Longobarzii, la rândul lor se aflau şi ei, în secolul al VII-lea, în plin proces de romanizare. Totuşi un nou focar de cultură începea să pâlpâie în lumea anglosaxonă, dar şi acesta venea direct din Mediterana.

NOTE

1. În sec. IV apare cuvântul *Romania* pentru a desemna toate ţările cucerite de Roma. Eug. ALBERTINI, *L'Empire romain* în colecţia „Peuples et civilisations", publicată sub îngrijirea lui L. HALPHEN şi Ph. SAGNAC, t. IV, Paris, 1929, p. 388. Cf. referatul lui A. GRENIER, Holland ROSE, *The Mediterranean in the ancient world*, ed. a 2-a 1934, „Revue historique", t. 173, 1934, p. 194.

* Împăratul romanilor (*n.t.*).

2. Tot ea, fără îndoială, a împiedicat diarchia de după Theodosie să se transforme în două imperii.

3. Această supremație a Orientului, începând din sec. III (dar chiar și mai devreme), este evidențiată de BRĂTIANU în articolul său *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'Empire romain*, „Istros, Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne", t. I, 1934, fasc. 2. Autorul consideră că acesta este punctul de plecare al despărțirii Occidentului de Orient, pe care Islamul o va desăvârși. Cf., de asemenea, studiul *L'Islam et civilisation méditerranéenne* de PAULOVA în „Vestnik ceské Akademie (Mémoires de l'Académie tchèque)", Praga, 1934.

4. P. PERDRIZET, *Scété et Landevenec*, în „Mélanges N. Iorga", Paris, 1933, p. 745

5. ALBERTINI, *op. cit.* p. 365.

6. Totuși, în 370 sau 375(?), o lege a lui Valentinian și a lui Valens interzice căsătoriile între *provintiales* și *gentiles*, sub pedeapsa cu moartea (*Code Theod.* III, 14, 1) Cf. F. Lot, *Les invasions germaniques*, Paris, 1935 (Bibl. Hist.), p. 168.

7. ALBERTINI, *op cit.*, p. 412; F. LOT, PFISTER și GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p 79–90, în „Histoire générale" publicată sub conducerea lui G. GLOTZ. Deja sub Theodosie, Arbogast este comandant peste soldați. Cf. LOT, *ibid*, p. 22.

8. ALBERTINI, *op. cit.*, p 332.

9. L. HALPHEN, *Les Barbares*, în „Peuples et Civilisations", t. V, 1926. p. 74.

10. ALBERTINI, *op.cit.*, p 359.

11. Asupra nomadismului se vor vedea excelentele remarci ale lui E.–F. GAUTIER, *Genséric, roi des Vandales*, Paris, 1932, *in fine.*

12. F. DAHN, *Die Könige der Germanen*, t. VI, 1871, p. 50.

13. L. SCHMIDT, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, ed. a 2-a, München, 1934, p. 400–403.

14. L. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 426.

15. L. HALPHEN, *op. cit.*, p. 16.

16. Alaric ar vrea să se oprească, dar nu poate; are nevoie de autorizația împăratului și acesta se ferește cu grijă să-i lase pe barbari să dispună de Italia, după cum nici în Orient nu li s-a îngăduit să dispună de Tracia.

17. F. LOT, PFISTER și GANSHOF, *Histoire du Moyen Age* (coll. Glotz), t. I, p. 35.

18. C. DAWSON, *The Making of Europe* (New York, 1932) trad. franc. *Les origines de l'Europe* (Paris, 1934), p. 110

19. F. LOT, PFISTER și GANSHOF, *Histoire du Moyen Age* (coll. Glotz), t. I, p. 43.

20. OROSE, *Adversus Paganos*, VII, 43, éd. K. Zangemeister, 1882, p. 560; L. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 453, îi atribuie lui Athaulf ideea unei *antirömische, nationalgotische Politik*. E. STEIN, *Geschichte des Spätrömischen Reiches*, t. I, 1928, p. 403, nu spune nimic în această privinţă, dar precizează că Athaulf, după căsătoria sa, îi dă politicii sale o orientare *Römerfreundlich*.

21. F. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age* t. I, p. 44. Desigur, L. Schmidt şi-a elaborat teza „Germanismului" lui Athaulf pornind de la aceste cuvinte celebre. Dacă însă Athaulf s-a gândit să substituie Imperiului un Stat „Gotic", el nu zice „un stat în spirit germanic"; de fapt, ar fi fost un Imperiu roman a cărui guvernare ar fi fost asigurată de el şi de goţi. N-a realizat acest lucru pentru că a constatat că goţii sunt incapabili să se supună legilor, adică legilor romane. Acum vrea să pună forţa poporului său în slujba Imperiului, ceea ce dovedeşte că ideea distrugerii *Romaniei* îi este străină.

22. E. STEIN, *op. cit.*, p. 404.

23. La început, confederaţii sunt cantonaţi în provinciile defavorizate: vizigoţii în Moesia şi mai târziu în Aquitania Secunda, burgunzii în Savoia, ostrogoţii în Pannonia. E uşor de înţeles că au dorit să le părăsească.

24. După H. BRUNNER, *Deutsche Rechtsgeshichte* (Leipzig, ed. a 2-a, 1906), t.I, p. 67, aplicarea regulamentelor *tercia* goţilor s-ar fi produs la o dată posterioară. Asupra regulamentului de partaj, a se consulta E. STEIN. *op. cit.*, p. 406.

25. F. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age* t. I, p. 51, constată că în 423, când moare Honorius, Imperiul şi-a redobândit autoritatea în Africa, Italia, Galia, Spania.

26. E. STEIN, *op. cit.*, p. 482.

27. F. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age* t. I, p. 63.

28. L. HALPHEN, *op. cit.*, p. 32.

29. E. GAUTIER, *Genséric*, p. 233–235.

30. A. COVILLE, *Recherches sur l'histoire de Lyon du IX-e siècle* (450-800), Paris, 1928, p. 121.

31. Stabilirea lor în Savoia se face conform principiului *tercia*. După cum remarcă BRUNNER, *op.cit.*, t. I, ed a 2-a, p. 65–66, sunt nişte învinşi. Acest gen de aşezare, extins asupra vizigoţilor şi ostrogoţilor este deci de origine romană.

32. L. HALPHEN, *op. cit.*, p. 35 greşeşte când se referă la eforturile „metodice" ale barbarilor.

33. L. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 317. Întrucât magaziile imperiale nu pot asigura aprovizionarea. Tot Mediterana! Doreau să stăpânească pământ, rămânând totodată soldaţi romani.

34. La 23 august 476, Odoacru conduce nu un popor, ci tot felul de soldaţi. E rege, dar nu naţional. Pune mâna pe putere printr-un puci militar. Odoacru trimite însemnele imperiale la Constantinopol, nu le păstrează pentru sine.

35. L. HALPHEN, *op. cit.*, p. 45. Deşi fuseseră stabiliţi acolo în calitate de confederaţi după moartea lui Attila, în 487 ameninţaseră Constantinopolul (*ibid.*, p. 46).

36. *Lettres de Saint-Avit*, ed. Peiper, M.G.H.SS. Antiq. t. VI, p. 100.

37. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, II, 38

38. Nici chiar Odoacru n-a îndrăznit. Şi aceasta dovedeşte că nu e corect să credem, împreună cu Schmidt, că Alaric şi Wallia ar fi vrut să-i substituie Imperiului roman un imperiu germanic. Toţi cei care au deţinut puterea, ca Ricimer şi alţii, au proclamat împăraţi nişte marionete romane. Odoacru este primul care renunţă la această practică, recunoscându-l pe împăratul de la Constantinopol.

39. F. LOT, *Les invasions*, p. 128, consideră că în ceea ce priveşte Galia este de 1/7 şi trebuie subliniat că nu cuprinde nici o regiune esenţială.

40. A. DEMANGEON şi L. FÉBVRE, *Le Rhin. Problèmes d'histoire et d'économie*, Paris, 1935, p. 50 şi urm.

41. Ed. HY. Sauppe, M.G.H.SS. Antiq., t. I, 1877.

42. Cu privire la vestigiile romane în Alsacia, Elveţia, Bavaria, a se consulta LOT, *Les invasions*, p. 217 şi 220.

43. G. des MAREZ, *Le problème de la colonisation franque et du régime agraire dans la Basse-Belgique*, Bruxelles, 1926, p. 25.

44. Este vorba de numele în *–baix, –stain(stein)*, etc. Cf. F.LOT, *De l'origine et de la signification historique et linguistique des noms de lieux en– ville et en court*, „Romania", t. LIX (1933), p. 199 şi urm. A se vedea de asemenea observaţiile lui M. BLOCH în „Annales d'histoire économique et sociale", 1934, p. 254–260 şi ale lui J. VANNERUS, în „Revue belge de philologie et d'histoire", t. XIV, 1935, p. 541 şi urm. G. KURTH în „Etudes franques", t. I, p. 262 nu prezintă aproape deloc nume france în Touraine.

45. GAMILLSCHEG, *Romania Germanica*, t. I, 1934, p. 46: *Das Land zwischen Seine und Loire ist fränkisches Kulturgebiet, aber nicht mehr Siedlungsgebiet.*

46. E. STEIN, *op. cit.*, p. 3, zice 50 milioane la sfârşitul secolului al III-lea.

47. C. JULLIAN, *Histoire de la Gaule*, t. V, p. 27, aprecia populaţia Galiei în secolul al II-lea la 40 de milioane şi admite că în secolul al IV-lea scăzuse la jumătate (*ibid.* t. VII. p. 29).

48. DAHN, *Die Könige der Germanen*, t. VI, p. 50.

49. L. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 403.

50. E. GAUTIER, *Genséric*, p. 97.

51. *Historia persecutionis Africanae provinciae*, I, I, ed. Halm, M.G.H.SS. Antiq. t. III, p. 2.

52. *Ibid*, p. 138

53. E. STEIN, *Gesch. des Spät. Röm. Reiches*, t. I, 1928, p. 477 admite şi el aceeaşi cifră.

54. E. GAUTIER, *Genséric*, p. 141.

55. L. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 168. În 406 erau stabiliţi în Germania. Cf. în această privinţă teoria recent expusă de M. H. GREGOIRE, *La patrie des Nibelungen*, „Byzantion", t. IX, 1934, p. 1–40, şi obiecţiile formulate de M. F. GANSHOF în „Revue belge de philologie et d'histoire, t. XIV, 1935, p. 195–210. Regele lor Gundachar, vrând să se extindă în Belgia, a fost zdrobit de Aétius în 435–436. În 443, Aétius transportă ce a mai rămas din ei în *Sapaudia*. Cf. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 58-59. COVILLE, *op.cit.*, p. 153 şi urm. ajunge prin combinaţii arbitrare la 263 700 capete.

56. DOREN, *Italienische Wirtschaftsgeschichte* (coll. Brodnitz), t.I, 1934, p. 29

57. L. SCHMIDT, *op.cit.*,p. 293.

58. Pentru L. HARTMANN, *Das Italienische Königreich*, t. I, p. 72 (în *Geschichte Italiens im Mittelalter*, t. I), după Dahn, Theodoric trebuie să fi condus sute de mii de oameni.

59. DAWSON, *The making of Europe*, 1932, p. 98.

60. Pentru dispariţia limbii vizigoţilor, a se vedea GAMILLSCHEG, *Romania Germanica*, t. I, 1934, p. 394 şi urm. şi L. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 527.

61. MARTROYE, *Genséric. La conquête vandale en Afrique et la destruction de l'Empire d'Occident*, Paris, 1907, p. 308.

62. H. ZEISS, *Die Grabfunde aus dem Spanischen Westgotenreich*, Berlin, 1934, p. 126 şi p. 138.

63. COVILLE, *op. cit.*, p. 167 şi urm.

64. Convertirea lui Reccared datează din 589.

65. *Op. cit.*, t. V, p. 170

66. În ceea ce priveşte vocabularul împrumutat, acesta se regăseşte numai în franceză (cf. LOT, *Invasions*, p. 225 şi urm. şi GAMILLSCHEG, *op. cit.*, t. I, p. 293–295) adică acolo unde, începând din secolul al IV-lea, populaţia este în contact cu germanii. În Spania, (vizigoţi), Africa (vandali), Italia (ostrogoţi) nu s-a întâmplat nimic de felul acesta. În privinţa francezei, aportul germanic ar fi de 300 de cuvinte.

67. Spania nu ne prezintă populaţie care să fi păstrat tipul germanic. E. PITTARD, *Les races et l'histoire*, 1924. p. 135.

68. GAUTIER, *op. cit.*, p. 316.

69. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 93.

70. H. BRUNNER, *Deutsche Rechtsgeschichte*, t. I, ed. a 2-a, 1906, p. 504. Remarcați că deși s-au scurs abia cincizeci de ani între stabilirea burgunzilor în Galia și întocmirea acelei *Lex Gundobada*, aceasta trădează *Starke Einflüsse der Römischen Kultur* (Puternicele influențe ale culturii romanice) și este lipsită de acea *frischen germanischen Ursprünglichkeit*, care se va întâlni mai târziu în legile lombarde.

71. Ceea ce afirma F. LOT în F. LOT, PFISTER și GANSHOF, *Histoire du Moyen Age* t. I,p. 390 despre întrepătrunderea populației în perioada merovingiană, mi se pare complet inexact. Se contrazice atunci când zice, în *Les invasions*, p. 274: „Dacă din punct de vedere etnic Franța (contemporană) cuprinde câteva elemente germanice, acestea sunt anterioare cuceririi Galiei de către Clovis"

72. Ed. B. Krusch, M.G.H.SS. rer. Merov., t. II, p. 123.

73. *Das Italienische Königreich*, t. I, din *Geschichte Italiens*, p. 76.

74. L. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 151.

75. *Ibid.*, . 163.

76. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Francs.*, X, 15.

77. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 64.

78. A se vedea scrisoarea sa către regele turingienilor pe care i-o trimite o dată cu nepoata sa. CASSIODORE, *Variae*, IV, 1, ediția a 2-a, Th. Mommsen, M.G.H.SS. Antiq., t. XII, p. 114. Cf. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 340.

79. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 261.

80. *Ibid.*, p. 233

81. PROCOPIUS, ed. Dewing (*The Loeb classical Library*), t. III, p. 22–24.

82. COVILLE, *op. cit.*, p. 175 și urm.

83. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 146 și 149.

84. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 527–528

85. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 44 și VI, 46.

86. GAUTIER, *op. cit.*, t. I. p. 284.

87. HARTMANN, *op. cit.*, t. I. p. 284.

88. Numai câteva nume proprii sunt împrumutate de la germanici, ceea ce nu dovedește nimic din punctul de vedere al naționalității. Au fost date pentru a linguși.

89. *Hist. Franc. Praefatio*, ed. Arndt, M.G.H. SS. rer. Merov., t. I, p. 7.

90. GRÉGOIRE LE GRAND, *Regist.*, XIII, 34, ed. Hartmann, M.G.H. epist., t. II, p. 397.

91. Nici nu poate fi vorba să considerăm, ca anumiți autori, că acești regi au avut o politică socială cu caracter de *Konservative Haltung* față de instituțiile imperiale.

92. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta pontificum Romanorum*, t. I, ed. a 2-a, p. 212, nr. 1899.

93. S-a încercat zadarnic să li se păstreze un caracter germanic. A se vedea vesela poveste a carului cu boi. H. PIRENNE, *Le char à boeufs des derniers Mérovingiens. Note sur un passage d'Eginhard*, „Mélanges Paul Thomas", 1930. p. 555–560.

94. Cassiodor îi numește oficial: *barbari* sau *milites*. Cf. L. SCHMIDT, *Zur Geschichte Rätiens unter Herrschaft der Ostgoten*, „Zeitschrift fur Schweizerische Geschichte". t. XIV, 1934, p. 451.

95. Titlul său este *Flavius Theodoricus rex*.

96. SCHMIDT, *op. cit.*, p.387.

97. Goții sunt supuși impozitului funciar. Regele are grijă însă să aibă grâu ieftin.

98. SCHMIDT, *op. cit.*, p.292: *das gotische Volkskönigtum Theoderichs war erloschen.*

99. Totuși, ostrogoții erau mai germanici decât vizigoții atunci când s-au stabilit în Italia.

100. HARTMANN, *op., cit.*, t. I, p. 100.

101. GAUTIER, *op., cit.*, p. 207.

102. SCHMIDT, *op., cit.*, p. 113.

103. ALBERTINI, *Ostrakon byzantin de Négrine (Numidia)* în „Cinquantenaire de la Faculté des Lettres d'Alger", 1932, p. 53–62.

104. MARTROYE, *Le testament de Genséric*, în „Bulletin de la Société des Antiquaires de France", 1911, p. 235.

105. ALBERTINI, *Actes de vente du Ve siècle, trouvés dans la région de Tébessa (Algérie)*, „Journal des Savants", 1930, p. 30.

106. R. HEUBERGER, *Über die Vandalishe Reichskanzlei und die Urkunden der Könige der Vandalen*, Mitteilungen des Öster. Institut für Geschichtsforschung, XI Ergänzungsband, O. Redlich... Zugeeignet, 1929, p. 76–113.

107. A se vedea mai jos, cap. Închiderea Mediteranei Occidentale.

108. *Chronicon*, ed. Mommsen, M.G.H. SS. Antiq., t. XI, p. 184–206.

109. CH. SAUMAGNE, *Ouvriers agricoles ou rôdeurs de celliers. Les Circoncellions d'Afrique*, „Annales d'histoire économique et sociale", t. VI, 1934, p.353.

110. M. M. BLOCH a semnalat în „Revue historique" din martie-aprilie 1930, p. 336, cât este de eronată convingerea într-o pseudo-persistență a germanismului.

Asupra romanizării extrem de rapide a vizigoților, a se vedea GAMILLSCHEG, *Romania Germanica*, t. I, p. 394 și urm.

111. LOT, *La fin du monde antique et le début du Moyen Age*, în colecția "l'Evolution de l'humanité", Paris, 1927, p. 329: Reccesvinth, pe la 630 adopta costumul bizantin.

112. LOT, *op. cit.*, p. 329.

113. Ungerea regală este atestată de Wamba în 672, dar este fără îndoială mai veche şi datează poate de la Reccared (586–608), M. BLOCH, *Les rois thaumaturges*, 1924, p. 461.

114. Text din cel de al 30-lea canon al celui de al VI-lea Sinod de la Toledo, citat de ZILEGLER, *Church and State in Visigothic Spain*, 1930, p. 101.

115. F. LOT, *op. cit.*, p. 329.

116. ZIEGLER, *op. cit.*, p. 126.

117. *Op. cit.*, p. 329.

118. P. GUILHIER MOZ, *Essai sur l'origine de la noblesse en France au Moyen Age*, 1902, p. 13, n. 55.

119. A se vedea relatările foarte amănunţite în COVILLE, *op. cit.*, p. 77–238.

120. În 443, în *Sapaudia*, COVILLE, *op. cit.*, p. 109.

121. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 218–219.

122. L. SCHMIDT, *op. cit.*, p. 169 şi p. 178.

123. *Lex Gundobada*, X, ed. R. de Salis, M.G.H. Leges, t. II[1], p. 50.

124. Acesta este punctul de vedere susţinut în special de H. BRUNNER în *Deutsche Rechtsgeschichte*, şi G. WAITZ în *Deutsche Verfassungsgeschichte*.

125. Când un rege al Austrasiei se suie pe tronul întregului regat, se grăbeşte să se stabilească la Paris. F. LOT, *Les invasions*, p. 208. Observaţiile arheologice ale lui ABERG, *Die Franken und Westgothen in der Völkerwanderungszeit*, Upsala, 1922 şi cele filologice ale lui GAMILLSCHEG, *Romania Germanica*, t. I, p. 294, dovedesc că, de la mijlocul sec. VI-lea, francii din Galia nu mai exercită nici o influenţă asupra regiunilor germanice.

126. R. BUCHNER, *Die Provence in Merowingischer Zeit*, 1933, p. 2, n. 5. După acest autor, Clovis se deosebeşte de ceilalţi regi germanici pur mediteraneeni, pentru că el are în vedere simultan Mediterana şi regiunile locuite de germanici. El nu-şi dă seama că, din acest punct de vedere, atitudinea sa, şi mai ales aceea a succesorilor săi, este exclusiv defensivă.

127. G. RICHTER, *Annalen des fränkischen Reichs im zeitaler der Merowinger* (1873), p. 48 şi F. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 205.

128. RICHTER, *op. cit.*, p. 61.

129. *Ibid.*, p. 63.

130. *Ibid.*, p. 102.

131. *Ibid.*, p. 160.

132. *Ibid.*, p. 165.

133. *Ibid.*, p. 177.

134. Agenţii regelui merovingian se numesc *judices* ca şi cei ai împăratului.

135. H. von SYBEL, *Entstehung des Deutschen Königthums*, ed. 2-a, 1881, a văzut clar acest lucru. A se vedea polemica susţinută împotriva sa de către G. WAITZ, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. II, partea I, ed. 3-a, 1882, p. 81 şi urm.

136. WAITZ, *op. cit.*, t. II, partea a 2-a, ed. a 3-a, p. 273, explică refuzul germanicilor de a plăti impozitul personal pentru că este considerat ca fiind incompatibil cu *ingenuitas*. Dar acest lucru nu are nici un caracter germanic. Citează, n. 3, un text dintr-un sinod care îl dovedeşte categoric.

137. WAITZ, *op. cit.*, t. II, partea a 2-a, ed. a 3-a, p. 122 şi următoarele, încearcă să dovedească faptul că funcţionarii merovingieni nu sunt romani. Nu mai există separaţie între sfera militară şi cea civilă; regele îi convoacă, ei nu au leafă! El mărturiseşte de altfel că sistemul administrativ era străin germanicilor (p. 124) şi-i uită pe funcţionarii sclavi şi romani.

138. BRUNNER, *op. cit.*, t. II, ed. a 2-a, p. 77–80.

139. *Ibid*, p. 364–365.

140. F. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 271.

141. H. BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre*, t. I, ed. a 2-a, 1912, p. 360–362.

142. WAITZ, *op. cit.*, t. II, partea a 2-a, ed. a 3-a, p. 241.

143. Ceea ce spune WAITZ, *op. cit.*, t. II, partea I, ed. a 3-a, p. 205 şi urm. despre caracterul germanic al regelui este lipsit de orice pertinenţă.

144. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 200, n. 98.

145. Deşi cuvântul "ban" desemnează puterea, el nu este germanic. Vechiul cuvânt militar s-a păstrat şi asta este tot.

146. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VI, 46; WAITZ, *op. cit.*, t. II, partea I, ed. a 3-a, p. 212 îl citează pe GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, IX, 8: *agendo contra voluntate vestram atque utilitatem publicam.*

147. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 25; VI, 37; IX, 13; IX, 14; X, 19.

148. Cf. situaţia la anglo-saxoni. A se vedea W. STUBBS, *Histoire constitutionnelle de l'Angleterre*, ed. şi trad. franceză de G. LEFÉBVRE şi Ch. PETIT-DUTAILLIS, t. I, 1907, p. 183.

149. Împărţirea statelor nu se întâlneşte decât la franci, poate pentru că în momentul succesiunii lui Clovis nu mai există împărat în Occident şi că în orice caz, francii nu-şi mai amintesc, în acel moment, de împărat.

150. Theodebert s-ar fi gândit să atace Bizanțul. LOT, PFISTER și GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 208.

151. Nici un fel de ereditate a funcțiilor. Regele alege pe cine vrea, ca și împăratul.

152. DAHN, *op. cit.*, t. VI, p. 290.

153. H. PIRENNE, *Le cellarium fisci, Académie royale de Belgique*, „Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques", seria a 5-a, t. XVI, 1930, Nr. 5–7, p. 202.

154. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, III, 34.

155. H. PIRENNE, *Liberté et propriété en Flandre du VIIe au XIe siècle, Académie royale de Belgique*. „Bulletin de la Classe des Lettres", 1911, p. 522–523.

156. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 28.

157. FUSTEL DE COULANGES, *Les transformations de la royauté pendant l'époque carolingienne*, p. 19.

158. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VI, 42.

159. *Ibid.*, VI, 45; VII, 9; VII, 15.

160. S. DILL, *Roman society in Gaul in the Merovingian Age*, 1926, p. 280.

161. *Gesta Dagoberti regis*, c. 17, M.G.H.SS. rer. Merov., t. II, p. 406.

162. RICHTER, *op. cit.*, t. I, p. 98.

163. *Ibid.*, p. 161.

164. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 38.

165. DAHN, *Könige der Germanen*, t. VI, p. 290.

166. DAHN, *op. cit.*, t. VI, p. 260.

167. *Ibid.*, p. 275.

168. *Carmina*, VI, 5, ed. Krusch, M.G.H. SS. Antiq., t. IV, p. 136 și urm.

169. Didier de Cahors a fost vistiernicul regelui și prefectul Marsiliei, sfântul Ouen referendar în Neustria.

170. H. BRESSLAU, *op. cit.*, t. I, ed. a 2-a, p. 364–367, citează referendari deveniți episcopi. A se vedea de asemenea H. SPROEMBERG, *Marculf und die fränkische Reichskanzlei*, Neues Archiv, t. XLVII, 1927, p. 124–125. LOENING, *Geschichte des Deutschen Kirchenrechts*, t. II, 1878, p. 262 vede foarte just că statul este laic, dar greșește în modul în care explică faptul. A se vedea și DAWSON, *op. cit.*, p. 221–222.

171. DUCHESNE, *l'Eglise au VIe siècle*, 1925, p. 528.

172. Cf. ciudata întâmplare povestită de GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber vitae patrum*, VI, 3, M.G.H. SS. rer. Merov., t. I, p. 681–682. Există aici o combinație de alegere casată de rege, care totuși îl numește pe candidatul dorit, în schimbul unor bogate daruri, și care apoi dă un banchet în orașul episcopal. De fapt, totul depinde de rege. A se

vedea *ibid.*, p. 727 şi urm., viaţa sfântului Nicet, episcopul de Trèves. numit de un rege, exilat de un altul, reînscăunat de un al treilea.

173. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, III, 25.

174. A se vedea opera lui Grigore cel Mare care datează, este adevărat, după Iustinian. E suficient să citim scrierile lui Marius d'Avenches (†594), ale lui Victor Tonnennensis (†569), ale lui Jean de Biclaro (†590) ca să ne dăm seama că pentru ei Imperiul există în continuare. Cf. EBERT, *Histoire de la littérature du Moyen Age en Occident*, trad. AYMERIC şi CONDAMIN, t. I, 1883, p. 618.

175. Theodebert îi scrie lui Iustinian exprimându-se în termenii cei mai umili cu putinţă.
A. VASILIEV, *Histoire de l'Empire byzantin*, trad. franc., Paris, 1932, t. I, p. 203, n. 2.

176. BUCHNER, *Die Provence in Merowingischer Zeit*, 1933, p. 3.

177. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 229; F. LOT, *La fin du monde antique*, p. 303.

178. A. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 178.

179. HARTMANN, *op. cit.*, t. I. p. 261.

180. F. KIENER, *Verfassungsgeschichte der Provence*, 1900, p. 22.

181. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 289–290.

182. *Ibid*, p. 301.

183. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 157, îl descriu ca pe un om însufleţit de idei cavalereşti şi dorind să-şi salveze poporul. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 302 mi se pare a fi mai lucid atunci când spune că s-a identificat cu poporul numai în măsura în care aceasta îi servea interesele.

184. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 328.

185. RICHTER, *op. cit.*, p. 57–58.

186. Leovigild, succesorul lui Athanagild (567), îi solicită împăratului Justin II să-i confirme suirea pe tron. F. LOT, *La fin du monde antique*, p. 310.

187. VASILIEV, *op. cit.*. t. I, p. 181.

188. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 220–221.

189. *Ibid.* p. 261.

190. HARTMANN, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, t. II, partea I, 1900, p. 58 şi urm.

191. GASQUET, *L'Empire byzantin et la monarchie franque*, p. 198.

192. În 587 deja, ducele Gontran fusese trimis ambasador pe lângă împăratul Mauriciu. A se vedea GASQUET, *L'Empire byzantin et la monarchie franque*, p. 185 şi urm.

193. HARTMANN, *op. cit.*, t. II, partea I, p. 72.

194. Chiar în Italia această întoarcere părea probabilă, din moment ce, în 590, patriarhul Aquileu propune să se amâne până în momentul reîntregirii, soluționarea dificultăților care existau între el și Roma cu privire la cele trei capitole. HARTMANN, *op. cit.*, t. II, p. 89.

195. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 263.

196. HARTMANN, *op. cit.*, t. II, p. 176.

197. HARTMANN, *op. cit.*, t. II, partea a 2-a, 1903, p. 198, n. 2.

198. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VI, 24.

199. Se pare că se mergea la Constantinopol pentru studii medicale. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, X, 15.

200. HARTMANN, *op. cit.*, t. II, partea I, p. 85.

201. DAWSON, *op. cit.*, p. 221.

Capitolul II

SITUAȚIA ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ DUPĂ NĂVĂLIRI ȘI NAVIGAȚIA MEDITERANEANĂ

1. PERSOANELE ȘI PĂMÂNTUL

Regimul persoanelor şi al pământului de dinaintea năvălirilor a rămas neschimbat după acestea în *Romania.* Au avut loc desigur jafuri, violenţe. În *Carmen de providentia divina,* operă scrisă în sudul Galiei la sosirea vizigoţilor lui Athaulf, ravagiile provocate de ei sunt comparate cu o inundaţie[1]. Dar după furtună, revine calmul. Paulin de Pelle, pe care invazia l-a ruinat şi care a fugit din calea invadatorilor, povesteşte că a fost salvat de un got; acesta a cumpărat de la el o mică proprietate ce-i mai rămăsese, lângă Marsilia[2]. Nimic nu ar putea ilustra mai bine faptul că echilibrul se substituie jafului. Iată deci o moşie părăsită pe care năvălitorii nu pun mâna. De îndată ce li se acordă „ospitalitatea", de îndată ce popoarele germanice se instalează, reapare stabilitatea. Cum s-a produs trecerea aceasta? Se poate presupune că germanicii şi-au luat partea leului. Dar aceasta n-a produs o adevărată răsturnare. Nu a antrenat nici o remaniere privind sistemul de proprietate asupra pământului. Nu a introdus nici un nou mod de cultură. Colonii romani rămân legaţi de pământul de care îi fixase impozitul. Acum, în loc să-l plătească unui stăpân roman, îl plătesc unuia germanic. Sclavii sunt împărţiţi. În ceea ce-i priveşte pe ţărani, n-au simţit o mare deosebire. În nici o zonă din *Romania* nu se remarcă substituirea, atât de vizibilă în Anglia, a unui sistem de cultură cu altul.

Domeniile imperiale au trecut la fiscul regal, fără altă modificare[3]. Marea proprietate galo- sau hispano- sau

italo-romană s-a păstrat. Continuă să existe moşii imense. Se cunosc unele care aveau 1 200 de sclavi. Marii proprietari şi-au păstrat *villae*-le, castelele lor întărite. Cât despre moşiile Bisericii, importante încă din epoca romană, s-au menţinut fără schimbări. Arianismul nu a modificat câtuşi de puţin situaţia anterioară.

Chiar în cazul vandalilor s-a produs o simplă substituire, noii proprietari înlocuindu-i pe cei vechi. Vandalii au trăit în oraşele romane exact aşa cum trăiseră romanii înaintea lor.

M. Albertini a demonstrat că regimul pământului, prestaţiile în natură, cum ar fi cele de ulei datorate statului, nu au variat în Africa după cucerire[4].

Dacă totuşi au avut loc unele schimbări de statut, dacă s-au implantat unele uzanţe comunitare necunoscute de romani, acest lucru s-a petrecut exclusiv în ţările colonizate din nordul extrem al Imperiului.

Aşadar totul se menţine intact. Impozitele funciare care se păstrează atestă de altfel faptul că nu s-a produs nici o răsturnare profundă.

În ceea ce priveşte organizarea moşiei, ea se menţine neschimbată. Pământul este încredinţat unor *conductores* care îl iau în arendă şi percep redevenţe de la coloni.

Pe de altă parte, tot sistemul de arende roman se păstrează şi el sub formă de arende provizorii şi de beneficii. Actele rămase ne prezintă contracte permanente, un întreg sistem de proprietate identic, sau aproape, cu cel roman.

Marea proprietate funciară îşi păstrează întreaga vigoare. Grégoire de Tours[5] ne vorbeşte despre un oarecare Chrodinus care întemeiază *villae,* plantează viţă-de-vie, construieşte clădiri şi organizează culturi pentru a le da episcopilor.

Papa Grigore cel Mare, punând în ordine averile Bisericii romane, reconstituie exact sistemul anterior.

Marile domenii ale Bisericii sunt administrate tot de *conductores* care plătesc o rentă, astfel încât călugării nu au a se îngriji decât *de sola anima*[6].

Aceşti *conductores,* ca şi *juniores* de pe moşia episcopului de Mans, de la Ardin[7], în Poitou, sunt laici;

răspund de redevențe, avansează proprietarului totalul acestora, țin socotelile, știu deci să scrie.

Aproape totdeauna, prestațiile sunt sub formă de bani, ceea ce dovedește că există încă o circulație de bunuri, o piață, vânzări și cumpărări. Încă nu a apărut economia de tip *curtes,* proprie Evului Mediu.

În Provence, în epoca merovingiană, sistemul de concesionare a pământului este întru totul roman[8]. În această provincie nu există pare-se decât mici moșii stăpânite de coloni. În nord dimpotrivă, vedem rolul jucat de *terra indominicata.* Registrul de cadastru din Saint-Vincent de Mâcon conține, pentru epoca regelui Gontran (561–592), o listă de *servientes* aparținând acestui domeniu care este exploatat prin munca sclavilor și corvezile arendașilor de pământuri în curs de defrișare[9].

Se mai practică transportul unor mari cantități de cereale. În 510, Theodoric trimite uriașe cantități de grâne în Provence, ca urmare a ravagiilor făcute de război[10]; este de asemenea cunoscut faptul că Grigore cel Mare centraliza produsele domeniilor Bisericii.

E cert că în acea epocă marea moșie producea încă venituri mari în bani. În 593, Dinamius i-a trimis din Provence lui Grigore cel Mare 400 *solidi*[11]; peste doi ani, același papă așteaptă sosirea unor veșminte și sclavi anglo-saxoni care vor fi cumpărați în Provence cu produsele moșiilor sale[12]. De asemenea, în 557, papa Pelagius așteptase ajutoare din Provence pentru a atenua mizeria de la Roma[13].

Comerțul cu grâu continuă în mod normal. În ciuda imenselor sale resurse, Grigore cel Mare mai cumpără grâu[14].

În 537–538, se vede că în Istria un *peregrinus acceptor* face importante cumpărături; nu poate fi decât un negustor de grâu[15].

Africa și-a păstrat probabil și sub vandali prosperitatea pe care i-o conferă producția de ulei și cereale, întrucât bizantinii găsesc zona prosperă când se întorc.

Se pare că nici în Galia nu s-a instaurat barbaria. Cultura viței-de-vie s-a păstrat în zonele unde se practica pe vremea romanilor. Citindu-l pe Grégoire de Tours, nu avem deloc impresia unei decadențe, căci într-o țară pustiită n-ar exista proprietari bogați.

Păstrarea valorii monedei romane este de altfel o dovadă indirectă privind stabilitatea situației economice.

Cât despre clasele sociale, ele au rămas neschimbate. În pătura superioară se află oamenii liberi (*ingenui*)[16] și în primul rând o aristocrație alcătuită din mari moșieri (*senatores*)[17]. De altfel, această clasă de oameni liberi constituie probabil o simplă minoritate.

Pătura inferioară e reprezentată de coloni, numeroși mai ales la vizigoți, de „lites"* și de liberți[18].

Există încă mulți sclavi. După cum se va vedea mai departe, aceștia sunt mai ales barbari străini, anglo-saxoni și alții, prizonieri de război.

Mai este și populația urbană despre care vom vorbi mai târziu.

Pe marile moșii se găsesc ateliere în care femeile torc și unde alți meșteșugari, sclavi sau șerbi, își practică meseria. Aceeași era situația și în ultimele secole ale Imperiului[19].

Populația a păstrat amprenta pe care i-a imprimat-o fiscalitatea, deși fiscalitatea a scăzut mult prin reducerea aproape completă a cheltuielilor militare și administrative. În acest sens, cucerirea germanică a fost poate o binefacere pentru popor. În rezumat, în această perioadă marele domeniu a rămas elementul economic și social esențial. Astfel, baza economică a feudalismului este gata constituită. Raporturile de subordonare față de marii proprietari, stabilite în cazul majorității oamenilor, nu se manifestă deocamdată decât în dreptul privat. Între rege și supușii săi încă nu s-a interpus un senior. Pe de altă parte, chiar dacă organizarea societății este mai ales agrară, ea nu este exclusiv agrară. Comerțul și orașele joacă un rol considerabil în viața economică, socială și intelectuală.

2. NAVIGAȚIA ORIENTALĂ. SIRIENI ȘI EVREI.

Dintre cele două părți ale Imperiului, cea greacă a avut totdeauna o civilizație mai avansată decât cea latină. Inutil să mai insistăm asupra acestui fapt evident.

---

* La franci, clasa intermediară între aceea a oamenilor liberi și acea a șerbilor (*n.t.*).

Pe mare, Occidentul şi Veneţia îşi împart supremaţia. Siria, unde sosesc caravanele din India, China şi Arabia, este de asemenea deosebit de activă.

Sirienii sunt pe vremea aceea cărăuşii mărilor, aşa cum vor fi olandezii în secolul al XVII-lea. Cu ajutorul lor se exportă mirodeniile şi produsele industriale ale marilor oraşe orientale: Antiohia, Damasc, Alexandria etc. Îi găsim peste tot, în toate porturile, dar şi în interiorul ţărilor.

În timpul Imperiului, fac comerţ în Alexandria, la Roma, în Spania, în Galia, în Britania şi până la Carnuntum pe Dunăre[20].

Invaziile nu au modificat câtuşi de puţin această situaţie. Poate doar Genseric, din cauza pirateriei la care s-a dedat, a jenat puţin navigaţia, dar după el constatăm că aceasta şi-a reluat din plin activitatea.

Salvian (†circa 484), generalizând ceea ce vede la Marsilia, vorbeşte despre nişte *negociatorum et Syricorum omnium turbas quae majorem ferme civitatum universarum partem occupant*[21].

De altfel, arheologia confirmă această expansiune siriană, iar textele sunt şi mai semnificative[22].

În secolul al VI-lea, orientalii sunt foarte numeroşi în sudul Galiei. Sfântul Cezarie, episcop de Arles (†542), afirmă că a compus pentru popor cântece religioase în limbile greacă şi latină[23]. Grecii erau însă la fel de numeroşi şi în nord, din moment ce Grégoire de Tours vorbeşte despre negustorii greci de la Orléans care îi ies în cale regelui cântând[24]. În viaţa sfintei Genoveva (†512) ni se relatează că sfântul Simeon Stilitul (†460) le-ar fi pus întrebări despre orientali unor *negociatores euntes ac redeuntes*[25].

Alături de aceşti negustori care circulau neîncetat, existau şi mulţi care se stabileau[26]. Sunt menţionaţi în mai multe inscripţii: una provine din capela Saint-Eloi din Eure[27], nu departe de estuarul Senei; sirianul despre care este vorba făcea probabil comerţ cu Bretania.

Printre aceşti negustori, existau oameni foarte bogaţi care se stabileau în ţara în care făcuseră avere. Grégoire de Tours relatează povestea unui *negociator* din Bor-

deaux[28] care avea o casă mare unde exista o capelă conținând relicve și care oferă 100, apoi 200 de monede de aur ca să nu-i fie luate. Sau, la Paris, un oarecare Eusebius *negociator, genere Syrus*[29] care, cu mult aur, cumpără scaunul de episcop, apoi, preluând *scola* predecesorului său, și-o constituie pe a sa proprie împreună cu sirienii. Aceasta denotă că erau foarte numeroși. Dar evident, cei mai mulți se află în sud.

Populația orașului Narbonne, în 589[30], este compusă din goți, romani, evrei, greci și sirieni.

Din păcate nu avem asemenea surse de informație în ceea ce privește Italia, Africa și Spania, dar e imposibil ca ceea ce este valabil pentru Galia să nu se aplice și în aceste regiuni. Printre comercianții de dincolo de mare (*transmarini negociatores*), despre care vorbește Theodoric și la care se referă legea vizigoților, trebuie să fi existat atât sirieni cât și greci. Se știe din *Vita Patrum Emeritensium* că negustorii greci sosesc pe mare din Orient în Spania (*negociatores graecos in navibus de Orientibus advenisse*) (c. 570)[31].

Procopie semnalează existența, la Neapole, pe vremea lui Belizarie, a unui mare negustor sirian Antiochus care este șeful partidului roman[32]. Se știe, pe de altă parte, că mai mulți din acești sirieni se află în împrejurimile Parisului[33]. Duchesne[34] citează un preot sirian monofizit care circula prin Galia pe la 560 și îl cunoștea pe sfântul Nizier, episcop de Lyon (†573), care se lasă convins de el că împăratul este nestorian.

În Galia se mai exercită și influențele egiptene: astfel se explică popularitatea anumitor sfinți egipteni în Galia[35], faptul că bisericile locale se bucură de un drept de azil la fel de dezvoltat ca și cel al bisericilor din Egipt precum și, desigur, prezența unui stilit la Yvoy[36].

Sirienii și grecii nu sunt însă singurii orientali veniți în Occident. În afară de ei, și aproape la fel de numeroși, sunt evreii. Și ei erau răspândiți peste tot încă înainte de năvălirile barbare și rămân pe loc după ele.

La Neapole, în timpul asedierii orașului de către Belizarie, evreii constituie o mare parte a păturii negustorești din oraș[37]. Încă de pe vremea lui Theodoric, aceștia sunt

numeroşi; la Roma şi Ravenna, populaţia distrugându-le sinagogile, regele intervine în favoarea lor şi-i condamnă pe creştini să repare stricăciunile pe care le-au pricinuit[38]. Mai târziu, găsim evrei la Palermo (598)[39], la Terracino (591)[40], la Caliari în Sardinia (598), şi trebuie să fi fost numeroşi de vreme ce peste tot posedă sinagogi.

Există de asemenea în Spania, la Merida, unde episcopul îi primeşte ca şi pe creştini[41].

Lex Wisigothorum se ocupă de ei[42]. Se mărgineşte la a-i împiedica de la propaganda religioasă. E clar că au acelaşi statut pe care îl aveau în Imperiu, din moment ce legea vizigoţilor precizează că trăiesc conform legii romane[43]. Mai târziu, legile privind persecuţiile dovedesc că erau foarte numeroşi. Tot astfel şi în Italia[44]. Firește, datorită lui Grégoire de Tours suntem mai bine informaţi în ceea ce priveşte Galia. Există evrei la Clérmont, Paris, Orléans, Tours, Bourges, Bordeaux, Arles[45]. Centrul lor este Marsilia. Acolo se refugiază când sunt persecutaţi[46]. Li se poate aprecia numărul având în vedere că numai la Clermont, 500 s-au convertit[47]. Şi după secolul al VI-lea situaţia rămâne aceeaşi. La mijlocul secolului al VII-lea, *Vita Sancti Sulpicii*[48] le menţionează prezenţa la Bourges.

Chiar dacă populaţia locală nu-i iubeşte[49], la început autorităţile nu-i supără cu nimic. În 582 totuşi, în Galia, regele îi converteşte cu forţa[50]. S-ar părea că Heraclius l-ar fi rugat pe Dagobert să-i boteze[51]. Unii acceptă să se convertească[52], alţii fug la Marsilia unde sunt lăsaţi în pace. Uneori li se reproşează câte un sacrilegiu[53]. La Bourges, în prima jumătate a secolului al VII-lea, sfântul Sulpice botează un mare număr de evrei[54]. La Clermont, episcopul Avit botează câţiva, fără însă a recurge la metode coercitive[55]. Chilperic a botezat şi el evrei[56]; unul dintre ei, refuzând, a fost încarcerat. Dar Grigore cel Mare, în 591, îi mustră pe laicii din Arles şi din Marsilia care îi botează pe evrei cu forţa[57]. De asemenea, îl blamează pe episcopul de Terracino care i-a expulzat din sinagogile lor. Trebuie, zice el, să-i convingem cu duhul blândeţii[58]. Nu pretinde nici măcar să fie opriţi de către episcopul de Neapole să muncească în zilele de sărbătoare bisericească[59]. Singura restricţie pe care acceptă să le-o im-

pună este să nu aibă sclavi creştini[60]. Îi cere Brunhildei să emită o lege prin care să li se interzică acest lucru[61].

Unele sinoade, ca cel din Clermont, în 535, îi opresc de la funcţia de judecător[62]. Multe sinoade merovingiene, stipulează interdicţia căsătoriilor între evrei şi creştini, prezenţa creştinilor la banchetele evreilor, posedarea de către evrei de *mancipia Christiana*. Un edict din 614 le interzice să intenteze acţiuni publice împotriva creştinilor[63].

În Spania, după ce Reccared se converteşte, legislaţia împotriva lor se înăspreşte. Sisebut (612–621) îi sileşte pe unii să se creştineze, ceea ce îl face pe Isidor[64] să-l dezaprobe. Chrutela (636– 640) ordonă să nu mai existe decât creştini în regatul său. Reccesvinth (649–672) interzice circumciziunea, sabbatul, sărbătorile evreieşti. Ervige (680– 687) le porunceşte evreilor să se lepede de iudaism în decurs de un an, astfel li se va confisca averea şi vor fi exilaţi. Egica (687–702) le interzice comerţul cu străinătatea şi cu creştinii. În 696 izbucneşte o răscoală populară împotriva evreilor; ca urmare a acesteia, toţi sunt declaraţi sclavi ai creştinilor. Isidor de Sevilla a şi compus împotriva lor un *contra Judaeos*[65]. Oferiseră bani lui Reccared care însă i-a refuzat[66]. După persecuţia lui Sisebut, o mulţime de evrei s-au refugiat în Galia[67].

Anumiţi evrei erau marinari sau cel puţin proprietari de corăbii[68]; alţii posedau moşii cultivate de coloni sau de *originarii*[69]; alţii erau medici[70]. Imensa lor majoritate se ocupă însă cu comerţul şi cu camăta. Mulţi erau negustori de sclavi, la Narbonne[71] de exemplu.

Unii fac comerţ pe mare[72]. Grégoire de Tours îi citează pe unii care vând mirodenii la Tours la un preţ prea ridicat şi aceasta cu complicitatea episcopului[73]. La Paris, evreul Priscus, *familiaris* al regelui Chilperic, este furnizorul de mirodenii al regelui[74], dacă nu cumva chiar bancherul său, întrucât cuvântul *species* utilizat de Grégoire de Tours pare a avea în anumite contexte sensul de numerar[75]. În *Gesta Dagoberti*[76] se vorbeşte despre un *negociator* Salomon care este evreu. Dar mulţi – fără îndoială majoritatea – sunt bancheri şi un mare număr dintre aceştia par a fi bogaţi.

Printre *transmarini negociatores* la care se referă Cassiodor şi legea vizigoţilor, alături de sirieni şi evrei, existau desigur şi africani. Cartagina era un oraş mare, o etapă în navigaţia spre Orient, şi de acolo proveneau probabil cămilele utilizate în Galia[77] ca vite de povară.

Navigaţia este, firește, mai activă în Mediterana, dar este de asemenea importantă la Bordeaux şi Nantes, de unde se îndreaptă prin Atlantic spre insulele britanice – cu care se face un comerţ activ de sclavi – şi spre Galicia[78]. Navigaţia Belgiei, atât de activă sub romani[79], a avut mult de suferit de pe urma invadării Angliei de către anglo-saxoni, dar n-a dispărut. Tiel, Duurstede şi Quentowic menţin o mişcare maritimă pe care o alimentează poate postăvăria flamandă[80]. Aici însă comerţul este, pare-se, în mâinile localnicilor[81]. Galia are mai multe porturi la Mediterana. Alături de Marsilia există Fos[82], Narbonne, Agde, Nisa.

Sistemul de organizare roman pare a se fi păstrat. De-a lungul cheiurilor – *cataplus*[83] – se ţine un fel de bursă. La Fos, de exemplu, se afla un antrepozit al fiscului. În Italia, ştim că sub domnia lui Theodoric, tot felul de funcţionari se preocupă de reglementarea comerţului[84]. De asemenea, în Spania există *thelonearii* constituiţi special pentru *transmarini negociatores*. Comercianţii bizantini, introduşi în Cartagina după recucerire[85], au exercitat probabil o oarecare influenţă în toată Marea Tireniană.

Toate documentele dovedesc că ar fi o eroare să considerăm că acest comerţ se ocupă numai cu obiecte de lux. Arheologia nu ni le-a păstrat decât pe acestea, iar *Liber Judiciorum* vizigotic vorbeşte despre un *transmarinus negociator* care aduce aur, argint, veşminte şi tot felul de obiecte de lux[86]. S-ar mai putea cita multe alte lucruri: obiectele din fildeş de proveniență egipteană reprezentate în tezaurele noastre[87], tunica liturgică brodată de la Saqqesara[88], pungile pentru bani din Fenicia[89], care după Grégoire de Tours erau de folosinţă curentă în cercul negustorilor, precum şi pânzeturile orientale cu care se împodobeau altarele[90]. Fără îndoială, marele lux era exclusiv oriental şi moda de la Constantinopol dădea tonul, aşa cum azi îl dă cea de la Paris; se ştie că mero-

vingienii[91] trăiau în mare lux. Avem multe texte care ne informează că atât bărbaţii cât şi femeile[92] purtau haine de mătase. Şi această mătase de unde poate veni dacă nu din Orient? Până în momentul când Iustinian hotărăşte să se fabrice mătasea în Imperiu, ea trebuia adusă tocmai din China.

Tot din Orient vin şi articolele de lux pentru masă. Grégoire de Tours[93] vorbeşte despre vinurile din Siria exportate prin portul Gaza[94]. Se găseau pretutindeni şi în cantitate mare. Tot Grégoire de Tours povesteşte că o văduvă din Lyon ducea în fiecare zi o măsură de vin pe mormântul soţului ei[95] şi tot el semnalează pe de altă parte că la Tours trimitea pe cineva la prăvălie să cumpere vin ca să-şi cinstească musafirii[96] Aşadar, vinul sirian se găsea în comerţul obişnuit. Poate că despre acest vin este vorba într-o scrisoare a lui Didier de Cahors prin care îl anunţa pe Paul, episcopul de Verdun, că-i expediază zece butoaie de vin de Falerno[97], ceea ce indică o intensă circulaţie internă a mărfurilor[98].

Mai existau şi alte băuturi de lux. În 597, Grigore cel Mare îi scrie episcopului de Alexandria despre o băutură numită *Cognidium*[99]; aceasta este exportată de nişte negustori stabiliţi la Alexandria, după cum se poate deduce din scrisoare.

Existau desigur şi produsele alimentare importate din Orient. În orice caz, asceţii mâncau în timpul postului mare nişte ierburi amare importate din Egipt. Grégoire de Tours ne vorbeşte despre un pustnic de lângă Nisa care se hrănea doar cu nişte rădăcini ce i se aduceau de la Alexandria[100].

Acest fapt presupune un comerţ a cărui amploare depăşeşte simplul import de bijuterii şi îmbrăcăminte. Marea afacere a comerţului oriental, cea care îi conferea un caracter cotidian, este importul de mirodenii[101]. Nu putem insista îndeajuns asupra importanţei mirodeniilor. Imperiul roman primise tot felul de mirodenii din India, Arabia, China. Ele aduseseră prosperitate unor oraşe ca Palmira şi Apamea. Pliniu cel Bătrân apreciază la circa 100 de milioane de franci actuali* suma pe care Imperiul

* 1935 (*n.t*).

o plătea anual pentru a le achiziționa din India, Arabia și China. Răspândirea lor în Imperiul roman n-a fost întreruptă de năvăliri. Ele continuă înainte ca și după năvăliri să facă parte din alimentația curentă[102].

Ne putem da seama de acest lucru și din tratatul lui Anthim, medic grec izgonit din Bizanț în 478 și trimis de Theodoric ca ambasador la curtea lui Thierry I, regele Austrasiei (511–534)[103].

O diplomă acordată abației Corbie la 29 aprilie 716 de către Chilperic al II-lea lămurește pe deplin această problemă[104]. Acest act confirmă documente similare semnate de către Clotaire al III-lea (657–673) și Childeric al II-lea (673–675). Suveranul îi dă abației Corbie autorizația să ridice mărfuri din *cellarium fisci* din localitatea Fos. Putem citi următoarea enumerare:

10 000	livre de ulei
30	măsuri de *garum* (un soi de condiment)[105]
30	livre de piper
150	livre de chimion
2	livre de cuișoare
1	livra de scorțișoară
2	livre de nard
30	livre de *costum* (plantă aromatică)[106]
50	livre de curmale
100	livre de smochine
100	livre de migdale
30	livre fistic
100	livre de măsline
50	livre de *hidrio* (plantă aromatică)[107]
150	livre de mazăre uscată
20	livre de orez
10	livre de *auro pimento*
10	piei *seoda* (piei frecate cu ulei?)[108]
10	piei de Cordova
50	suluri de papirus

Nu toate aceste mărfuri, uleiul de exemplu, constituie mirodenii sosite din Orient. Majoritatea sunt însă articole exotice. Actul ne permite să tragem diverse concluzii. Mai întâi că depozitele fiscului sunt totdeauna aprovizio-

nate din belşug cu mirodenii, deoarece permisiunea acordată călugărilor nu specifică perioada: pot veni când vor. Pe de altă parte, e puţin probabil să avem de a face cu un gest de mărinimie faţă de o singură mănăstire cum este Corbie. Dar chiar dacă am admite că acesta ar fi unicul exemplu, trebuie totuşi să deducem că mirodeniile erau atât de răspândite încât nici călugării nu se puteau lipsi de ele.

Acest lucru este atât de adevărat încât regele prevede utilizarea de către *missi* mănăstirii, la Fos, a unei livre de *garum,* a unei uncii de piper şi a două uncii de chimion. Aşadar, nici chiar nişte amărâţi nu se mai pot lipsi de piper, după cum nu se pot lipsi de sare. Prestaţiile către *missi* trebuie să se livreze la fiecare etapă, sau mai bine zis la fiecare staţie de poştă, la ducere ca şi la întoarcere, ceea ce practic înseamnă că mirodeniile se găsesc peste tot.

Aceeaşi constatare se poate face citindu-se o *tractoria* pe care Marculf ne-a păstrat-o[109]. Se regăsesc aproape aceleaşi mărfuri ca şi în actul către Corbie. Krusch[110] a afirmat, desigur, că lista lui Marculf este pur şi simplu copiată de pe diploma mânăstirii Corbie. Glumeşte spunând că funcţionarii regali n-au mâncat niciodată toate aceste mirodenii şi probabil că are dreptate[111]. Dar, pe de altă parte, este posibil să admitem că Marculf ar fi putut introduce în formula sa enumerarea tuturor acestor mirodenii dacă ele ar fi constituit raritâţi. Pentru el erau probabil produse de folosinţă curentă şi acest lucru este cu atât mai semnificativ cu cât documentul a fost redactat în Nord. Să fie oare exact că Marculf n-a făcut altceva decât să copieze diploma mănăstirii Corbie?[112] Constatăm că el adaugă pe listă animale comestibile. Iar dacă ar fi copiat-o pur şi simplu, de ce să fi omis papirusul?[113]

În orice caz, diploma de la Corbie şi concluzia ce se poate trage din ea sunt de ajuns ca să demonstreze importanţa esenţială a comerţului cu mirodenii în epoca merovingiană. Şi fără îndoială că ceea ce este adevărat pentru Galia este valabil şi pe malurile Mării Tireniene.

Un alt articolul de consum provenit din Orient este papirusul[114]. Egiptul deţine monopolul aprovizionării în-

tregului Imperiu cu materialul curent de scris, pergamentul fiind rezervat înscrisurilor de lux. Practicarea scrisului s-a menținut în tot Occidentul înainte de năvăliri, ca și după ele. Face parte din viața socială. Întreaga viață juridică, cea administrativă, adică însăși funcționarea mecanismului statal se bazează pe scriere; tot astfel și relațiile sociale. Negustorii au funcționari numiți *mercenarii litterati.* E nevoie de imense cantități de papirus pentru a ține registrele fiscului, pentru notarii tribunalelor, pentru corespondența privată, pentru mănăstiri. Cea de la Corbie, după cum s-a văzut, consumă pe an cincizeci de suluri *(tomi)* de papirus obținute de la *cellarium fisci* din Fos. Este foarte evident că în porturi, această marfă se descarcă în cantități enorme.

Remarca lui Grégoire de Tours în legătură cu colegul său de la Nantes, ale cărui injurii de s-ar scrie, n-ar încăpea pe tot papirusul debarcat la Marsilia[115], este o dovadă izbitoare a abundenței importului de papirus. Pe de altă parte, tot din papirus se face fitilul lumânărilor și, uns cu ulei[116] el este utilizat pare-se la confecționarea apărătorilor de vânt pentru lanterne; faptul că există în mod curent în prăvăliile din Cambrai dovedește că se găsea în toată țara[117]. Era așadar obiect de consum și în consecință de comerț *en gros,* pornind de la Alexandria spre toată Mediterana. Dovada materială a răspândirii sale există în frumoasele documente regale păstrate la Arhivele naționale de la Paris[118], precum și în câteva acte particulare; comori salvate în nenumăratele *scrinia* în care persoanele particulare își păstrau corespondența și hârtiile referitoare la afaceri, după cum orașele păstrau actele inserate în *gesta municipalia.*

Fragilitatea papirusului în clima din nordul Europei explică faptul că ne-au rămas atât de puține documente, ceea ce ar putea să ne inducă în eroare cu privire la cantitatea de papirus consumată. Pe de altă parte, numărul mare de informații pe care îl deținem despre Galia, datorită lui Grégoire de Tours, nu trebuie să ne facă să uităm că în Italia și în Spania se consuma desigur o cantitate mai importantă, alimentată în consecință de un import deosebit de activ.

O altă marfă ocupă de asemenea un loc foarte important în comerțul vremii: uleiul. Era de uz curent în primul rând în alimentație, căci s-ar părea că în Galia meridională se gătea mai ales cu ulei, ca și în Spania și în Italia. Măslinii indigeni nu dădeau o producție suficientă pentru a acoperi consumul. Trebuia deci să se importe. Era necesar cu atât mai mult cu cât în biserici se folosea uleiul, așa cum mai târziu avea să se folosească ceara. În Imperiu, Africa era marele producător de ulei și așa va rămâne până la cucerirea musulmană. Uleiul era expediat din Africa în *orcae.* Între 509 și 511, Theodoric îi scrie episcopului de Salone[119], dându-i-l în grijă pe negustorul Johanes care i-a furnizat episcopului *sexaginta orcas olei ad implenda luminaria* și cere să fie plătit. Și scrisoarea arată în continuare că aceasta era doar o *parvitas,* adică un fleac. Grégoire de Tours dă informații cu privire la comerțul cu ulei din Marsilia[120]; vorbește despre un negustor căruia i s-au furat, pe chei, 70 *orcae* de ulei[121]. Un document semnat de Clovis al III-lea, în 692, reînnoit în 716, dar care-și are obârșia la Dagobert I (†639), îi acordă mănăstirii Saint-Denis o rentă anuală de 100 de *sous,* cu care *actores regii* vor cumpăra ulei de la *cellarium fisci,* conform unui *ordo cataboli*[122]. Un înscris al lui Marculf citează Marsilia drept portul de unde se face de obicei aprovizionarea cu *luminaria*[123]. Acest ulei urcă deci până în nord. Textul referitor la Corbie, din 716, în care se menționează 10 000 de livre de ulei, confirmă acest lucru. Nu se poate considera că ar fi vorba aici despre ulei din Provence, de vreme ce era depozitat în *cellarium fisci*[124]. Un text care pomenește despre exportul de ulei prin Bordeaux ne permite să credem că acest ulei era expediat de la Marsilia[125].

Toate acestea atestă relații cu Africa. Dar faptul foarte ciudat că în Spania și în Galia se foloseau cămile drept vite de povară, scoate încă și mai clar în evidență aceste raporturi. Cămilele nu pot proveni decât din Africa și au fost introduse la Roma în secolul al II-lea. Evident, se vor fi răspândit pe malul nordic al Mediteranei înaintea năvălirilor. Grégoire de Tours[126] menționează cămilele și caii încărcați *cum ingenti pondere auri atque argenti* și

părăsiți de armata lui Gondevald în timpul retragerii sale. De asemenea, Brunhilda, înaintea execuției sale, este plimbată prin fața armatei pe o cămilă[127], ceea ce ar dovedi, pare-se, în urma comparației cu textul precedent, că armatele își transportau bagajele cu ajutorul cămilelor. În *Vita Sancti Eligii*[128] se menționează o cămilă care-l însoțea pe episcop în călătoriile sale. În Spania, regele Wamba pune să fie adus la Toledo rebelul Paulus *abrasis barbis pedibusque nudatis, sub squalentibus veste vel habitu induti, camelorum vechiculis imponuntur*[129].

Din toate cele de mai sus rezultă evidența existenței unei navigații active pe Marea Tireniană atât către Orient cât și către țărmurile Africii. Cartagina pare a fi fost o escală în drumul spre Orient. Se mai practică și o navigație de cabotaj de-a lungul coastelor Italiei, Spaniei și sudului Galiei. Oamenii din Nord care se îndreptau spre Roma se îmbarcau la Marsilia ca să ajungă la Porto, la vărsarea Tibrului[130]. Călătorii care se duceau la Constantinopol, tot pe mare călătoreau. Drumul pe uscat și pe Dunăre nu prea era frecventat[131] din cauza mulțimii de barbari. Se mai putea circula și prin Ravenna și Bari. Poate că exista și o navigație regulată între Marsilia și Spania, asemănătoare navigației cargourilor noastre. Această concluzie se poate trage din expresia *negotio solito* utilizată de Grégoire de Tours[132]. Cred că se poate spune că navigația a rămas cel puțin la fel de activă ca în timpul Imperiului. După Genseric, nu se mai aude vorbindu-se despre piraterie. Și după toate aparențele se practică un înfloritor comerț *en gros*. Nu ne putem îndoi de acest adevăr dacă ținem seama de tipul de mărfuri importante, de regularitatea importurilor și de averea pe care o strâng negustorii.

Singurul oraș portuar pe care îl cunoaștem bine, Marsilia, ni se înfățișează ca un mare port. E un oraș cosmopolit. Importanța sa se poate deduce din înverșunarea cu care și-l revendică regii, ori de câte ori are loc o împărțire a regatului[133]. Găsim aici numeroși evrei și sirieni, ca să nu mai vorbim de greci și, desigur, de goți. În *Annales Petaviani*[134] este menționat un *negociator* anglo-saxon, Botta, al cărui fiu a murit în 790; omul trebuie să se fi

stabilit aici cam pe la începutul secolului al VIII-lea, când începe decadența. Orașul era probabil foarte populat și cuprindea case mari cu etaj, ca acelea ale căror ruine se mai văd la Ostia. Grégoire de Tours[135] pomenește opt persoane care mor într-o singură casă, ceea ce ar dovedi că e vorba despre un bloc cu camere de închiriat. Aceeași concluzie se poate trage și din frecvența epidemiilor în acest oraș maritim, în timpul episcopului Théodore (circa 566–591) de exemplu. O navă venită din Spania aduce o epidemie care durează două luni[136]. Se răspândește adânc în țară până în împrejurimile orașului Lyon[137]. Se mai citează frecvent[138] și alte epidemii în Provence, la Narbonne. În 598–599 în Frédégaire se descrie o epidemie care ne duce cu gândul la ciuma neagră[139].

3. COMERȚUL INTERIOR

Este desigur imposibil de admis că negustorii orientali, evrei și de alte naționalități, se mărgineau să importe în bazinul Mării Tireniene fără să exporte nimic. E evident că navele lor nu circulau goale. Probabil că principalul negoț era cel cu sclavi. Se știe că și după secolul al V-lea, sclavia, casnică și rurală, este încă extrem de răspândită. Aș fi chiar înclinat să cred că invaziile germanice i-au adus un plus de prosperitate. Germanicii cunoșteau sclavia, ca și romanii, așa încât au adus probabil cu ei un mare număr de sclavi. Războaiele lor împotriva barbarilor de dincolo de Rin și cele împotriva longobarzilor trebuie să fi contribuit și ele la consolidarea sclavagismului.

Pe de altă parte, Biserica, deși îi admitea pe sclavi la Sfintele Taine și le recunoștea dreptul, sau mai bine zis obligația de a se căsători, în principiu, n-a atacat și nici n-a condamnat instituția servilă[140]. Așadar, *mancipia* se întâlnea peste tot, nu numai pe marile moșii, dar și în slujba oricăror persoane cu oarecare avere. Deși mulți erau eliberați, tot mai rămâneau destui sclavi, iar numărul lor era menținut prin noi transporturi care soseau mereu[141].

Popoarele barbare erau marele rezervor de sclavi. Un anume Samo, despre care se scrie în Frédégaire[142], era

desigur negustor de sclavi; el ajunge prin 623–624 la populațiile vendes în fruntea unui grup de aventurieri. Aceşti aventurieri, ca şi varegii în secolul al IX-lea în Rusia, organizau expediții de capturare a sclavilor şi, foarte probabil se mai alegeau şi cu blănuri. Populația vendes fiind alcătuită din păgâni, aceştia puteau fi cumpărați şi vânduți fără scrupule, întrucât sinoadele nu se opuneau decât vânzării în afara regatului a sclavilor creştini, ceea ce dovedeşte tocmai faptul că sclavii erau vânduți în străinătate[143].

Samo nu era de altfel singurul care se ocupa cu acest comerț, deoarece, devenit rege al populației vendes, a pus să fie uciși nişte negustori franci, ceea ce a provocat războiul dintre el şi Dagobert. Suirea sa pe tron permite să-i asemănăm întru totul pe vendes cu varegii. Se poate presupune pe de altă parte că el însuşi le vindea barbarilor arme, aşa cum procedau şi negustorii necinstiți din zona de frontieră, împotriva cărora s-a legiferat atât de mult. În rest, deşi în Frédégaire Samo este numit *negucians,* iar tovarăşii săi *negutiantes,* nu putem să-l considerăm un negustor profesionist, ci doar un aventurier.

În Galia se vindeau şi sclavi mauri; alți sclavi proveneau din Turingia şi din Anglia[144].

Pe piața Marsiliei existau mari cantități de sclavi din insulele Britanice de unde, în 595, Grigore cel Mare cumpără câțiva ca să-i trimită la Roma să fie convertiți[145]. Erau probabil prizonieri din timpul războaielor dintre britoni şi saxoni, transportați pe mare până în Galia. Poate că aceştia erau oamenii pe care îi răscumpără sfântul Amand (†674–675) în ținutul Gand[146]. Tot oameni din nord erau fără îndoială şi sclavii duşi de un negustor în împrejurimile oraşului Cambrai, menționați în *Vita Gaugerici*[147]. Peste tot se găseau sclavi de cumpărat. Grégoire de Tours[148] vorbeşte despre nişte sclavi saxoni aparținând unui negustor din ținutul Orléanais.

În Frédégaire se povesteşte[149] că Bilichildis, care a devenit soția lui Theudebert, fusese cumpărată de la nişte *negociatores* de către Brunhilda, desigur pentru frumusețea ei.

Registrele de taxe pe circulația şi expunerea mărfurilor de la Arras şi Tournai demonstrează că au tranzitat pe acolo sclavi, pentru care negustorii au achitat impozite[150].

Toți acești sclavi, capturați[151] de către oameni de teapa lui Samo sau aduși din Britania, erau îndreptați către porturile Mediteranei[152]. Se găsesc de vânzare la Narbonne[153]. Se găsesc și la Neapole[154], unde soseau desigur *via* Marsilia, marea piață de sclavi[155].

Un mare număr de negustori se ocupau cu acest comerț cu sclavi[156]. Se pare că negustorii erau în special evrei. Sinodul de la Mâcon, din 583, le permite creștinilor să le răscumpere evreilor sclavii contra sumei de 12 sous, fie pentru a le reda libertatea, fie pentru a-i lua în serviciul lor. Sunt citați evrei negustori de sclavi la Narbonne[157] și la Neapole[158].

Putem deci trage concluzia că pe malurile Mării Tireniene se desfășura un important comerț cu sclavi; și fără îndoială, corăbiile care aduceau mirodenii, mătăsuri, papirus, transportau sclavi spre Orient.

Galia pare a fi livrat Orientului, în afară de sclavi și îmbrăcăminte, țesături, lemn de construcție, poate chiar și garanță: Grigore cel Mare cumpără haine la Marsilia și la Arles și expediază la Alexandria lemn cumpărat în Galia[159].

În orice caz, marea circulație a aurului ne obligă să admitem o intensă activitate de export.

Alături de acest comerț internațional în care străinii dețin rolul principal, comerțul intern are o importanță mare în viața economică a Occidentului. În acest sector însă situația se schimbă. Evident, după cum am văzut, evreii se disting, și probabil și sirienii stabiliți în țările respective, dar, alături de ei, indigenii ocupă un loc important. Este evident că se găseau printre ei nu numai mici prăvăliași, ci și mari negustori profesioniști[160].

Întâmplarea relatată de Grégoire de Tours cu privire la negustorii din Verdun[161] este caracteristică în această privință: în timpul episcopului Desideratus (prima jumătate a secolului al VI-lea), mizeria copleșește orașul așa încât episcopul ia cu împrumut 7 000 de *aurei* de la regele Theodebert și-i distribuie unor *cives „at illi negotia exercentes divites per hoc effecti sunt et usque hodie magni habentur"*. Aceasta dovedește negreșit că există un comerț foarte activ[162]. Remarcabil este faptul că episcopul îi cere regelui să sprijine comerțul orașului său

sicut reliquae habent; trebuie să tragem de aici concluzia că activitatea comercială se desfăşoară în toate oraşele[163].

Grégoire de Tours[164] relatează, între altele, un fapt divers care aruncă o vie lumină asupra vieţii comerciale a vremii: "Într-o perioadă de lipsuri, negustorul Christoforus din Tours a aflat că a sosit la Orléans un stoc mare de vin. El pleacă imediat, cu mulţi bani la el, daţi de socrul său, desigur tot negustor, cumpără vinul, îl încarcă în bărci, apoi se pregăteşte să se întoarcă la el acasă călare, dar este ucis pe drum de cei doi sclavi saxoni care-l însoţeau". Acesta este un tip de afacere care nu are câtuşi de puţin caracter medieval. Acest Christoforus este evident un mare negustor, adică un angrosist care vrea să dea o lovitură luând toată marfa disponibilă pe piaţă. Şi acţionează singur. Nimic nu aminteşte în acest tip de comerţ ghildele sau bursa; este un comerţ individualist de tip roman[165]. Şi Grégoire de Tours ne semnalează că şi alţi negustori practică acest gen de speculă[166].

Frauda aduce de asemenea profituri. Acelaşi Grégoire de Tours[167] ne istoriseşte povestea unui negustor care, cu un *trians,* câştigă 100 *solidi* falsificându-şi vinul. Aici este vorba desigur de un negustor cu amănuntul.

Faptul că şi în Italia există negustori profesionişti, e neîndoielnic; e suficient să-i menţionăm pe negustorii longobarzi care deservesc armata. Ei alcătuiesc o clasă socială independentă de oameni care trăiesc din vânzări-cumpărări. Ca dovadă că sunt foarte numeroşi: stagiul lor militar este reglementat separat[168].

E evident că negustoria a produs mari beneficii. Se pare că prada obţinută în Poitou în urma jefuirii unor negustori de către fiii lui Wado, a fost considerabilă[169].

Avem însă dovezi mai precise. Epitaful unui negustor din Lyon precizează că acesta era „mângâierea celor mâhniţi şi adăpostul sărmanilor"; trebuie să fi fost deci foarte bogat[170].

În 626, negustorul Jean lasă moştenire nişte proprietăţi abaţiei Saint-Denis şi altor biserici din dioceza Parisului[171]. Întrucât donaţia este confirmată de rege, înseamnă că era vorba despre bunuri substanţiale. Fortunat scrie un epitaf pentru negustorul Iulianus, cunoscut pentru pomenile sale generoase[172]. În 651, Léodebode, abate

la Saint-Aignan din Orléans, îi lasă abației Saint-Pierre de la Fleury-sur-Loire proprietăți urbane cumpărate de multă vreme de la un negustor; acesta fusese așadar proprietar de case situate în oraș[173].

Acel *Rodulfus negotiens* al cărui nume este înscris pe o medalie romană era desigur un negustor merovingian[174]. Grégoire de Tours se mai referă și la un negustor din Comminges care pare să fi fost proprietarul mai multor prăvălii[175].

Mai avem știre și despre un negustor din Poitiers care se duce la Trèves și la Metz[176], unde se întâlnește cu un alt negustor care cumpără și vinde sare și navighează pe Mosella.

Iată deci că putem afirma cu certitudine că până la sfârșitul secolului al VII-lea, prezența unui mare număr de negustori indigeni alături de evrei și de negustorii orientali este atestată; printre ei se află și unii extrem de bogați; va trebui să treacă multă vreme până să ne mai întâlnim cu negustori de aceeași anvergură.

Comerțul, așa cum exista în Imperiu înainte de năvăliri, s-a menținut deci cu siguranță și după ele.

Unde se făcea comerț? Evident în orașe. După toate documentele consultate, acolo trăiesc *negociatores*. Sunt instalați în interiorul incintei, în *oppidum civitatis*[177].

Orașele erau centre ecleziastice și totodată comerciale. Aici se găseau, chiar și în orașele din nord ca Meaux, străzi cu arcade care se prelungeau uneori până dincolo de zidurile orașului[178]. Aceste case cu arcade dădeau probabil orașelor, chiar și celor din nord, un aspect italian. Serveau fără îndoială la adăpostirea prăvăliilor, care în general erau grupate; după afirmațiile lui Grégoire de Tours, acesta era cazul, în special, la Paris[179].

În aceste orașe, alături de comercianți trăiau și meșteșugari, asupra cărora deținem însă puține informații. Sfântul Cesarie menționează câțiva la Arles, în secolul al VI-lea[180]. Meșteșugul sticlăriei pare să fi fost foarte dezvoltat: mormintele merovingiene conțin multe obiecte din sticlă.

Curator civitatis și *defensor civitatis* funcționau ca un fel de poliție a piețelor și a mărfurilor[181]. La Ravenna s-au păstrat pare-se câteva vestigii ale colegiilor de meșteșugari din Antichitate.

Mai este oare posibil să determinăm mărimea oraşelor după năvăliri? Nu avem, în această privinţă, decât informaţii sporadice. În Galia, zidurile oraşelor erau foarte slab dezvoltate. Vercauteren[182] evaluează populaţia lor la 6 000 de suflete şi adesea mult mai puţin.

Populaţia era probabil foarte înghesuită şi poate că nu erau rare casele mari ca la Marsilia[183]; la Paris se construiseră case până şi pe poduri[184].

Oraşele din sud sunt mai mari. La Fréjus, studiind ruinele, constatăm că oraşul antic trebuie să fi fost de cinci ori mai mare decât oraşul actual. Nîmes acoperea o suprafaţă de circa 320 de hectare[185], iar zidurile romane de la Toulouse par a fi avut un perimetru de 3 kilometri[186]. Hartman admite în privinţa oraşului Milano cifra de 30 000 de locuitori[187] în vremea lui Theodoric.

Desigur, oraşele avuseseră de suferit de pe urma năvălirilor. Multe poduri se prăbuşiseră şi fuseseră înlocuite cu poduri de bărci. Oraşele încă mai dăinuiau în totalitate. De altfel, episcopii le restauraseră. Şi faptul că, pe lângă centre ale administraţiei religioase şi civile, ele erau şi centre permanente de comerţ, este neîndoielnic. Şi din acest punct de vedere, economia antichităţii continuă. Nu există nimic echivalent cu marile târguri sezoniere, ca cele din Champagne, care în Evul Mediu reglau circulaţia mărfurilor.

Totuşi, există unele târguri, dar sunt fără îndoială locale[188]. În nord, se creează unele noi: cel de la Saint-Denis este citat pentru prima dată în 709[189]. Târgurile nu au însă decât un rol secundar. După L. de Valdeavellano[190], în Spania nu se întâlnesc. În orice caz, nu se găsesc nicăieri acele mici pieţe care vor fi atât de frecvente în perioada carolingiană. Nu trebuie să considerăm acest fenomen drept o dovadă de slăbiciune economică. Dimpotrivă. Pieţele nu sunt un element esenţial în oraşele unde există negustori de meserie care au sedii comerciale permanente. Tocmai când acest comerţ va fi dispărut, se vor organiza toate acele mici centre economice de aprovizionare, cu aria lor restrânsă şi pe care negustorii doar arareori le vor frecventa. Citindu-l pe Grégoire de Tours avem dimpotrivă impresia că ne aflăm într-o epocă de comerţ urban. Acele *conventus* de negustori se fac în

oraşe[191]. La ţară nu se găsesc deloc. După cum a subliniat Waitz[192] este desigur o eroare să considerăm drept locuri de piaţă nenumăratele localităţi înscrise pe monedele merovingiene de către *monetarii.* Ceea ce se găseşte în perioada merovingiană, ca şi în Antichitate, sunt nişte *portus,* adică etape de tranzit şi debarcadere, iar nu pieţe. Regele percepe taxele pe circulaţia mărfurilor în oraşe, în *portus*[193]. Acestea sunt vechile puncte de taxare romane, păstrate în aceleaşi locuri[194]. Evident, se constată deja abuzuri. Unii comiţi încearcă să stabilească noi taxe de care să beneficieze ei înşişi, ceea ce-l determină pe Clotaire al II-lea să intervină în 614, ordonând ca taxele să rămână exact aşa cum erau sub predecesorul său[195].

De asemenea, Theodoric le scrie agenţilor săi din Spania să împiedice fraudele de taxare care s-ar produce în detrimentul oricăror *transmarini*[196].

Taxele cuprind tot felul de aspecte: *portaticum, rotaticum, pulveraticum* etc. Caracterul taxelor este net fiscal, nu economic. Taxele par să fi fost percepute exclusiv în bani[197]. Regele poate să le reducă pentru abaţii, dar, cu excepţia perioadei de decadenţă, el nu le cedează. Taxele sunt un impozit în beneficiul regelui. Ele aduc de altfel, venituri mari. Ca dovadă, însemnătatea rentelor constituite de către rege din *cellarium fisci,* în special în favoarea anumitor abaţii.

Perceperea taxelor era încă posibilă deoarece regele dispunea de agenţi care ştiau să scrie şi să citească, faimoşii *teloneării.* Ei luau fără îndoială în arendă taxele şi probabil acesta este motivul pentru care, în ciuda dezaprobării sinoadelor, evreii primeau dreptul de percepere[198] a taxelor.

În marile porturi existau antrepozite[199] şi funcţionari portuari, după cum aflăm din legislaţia lui Theodoric.

În ceea ce priveşte poşta, ea se menţine în tot bazinul Mării Tireniene.

Circulaţia se face pe drumurile romane. Podurile din bărci înlocuiesc unele poduri romane distruse. Autorităţile veghează ca ambele maluri ale râurilor şi fluviilor să fie lăsate libere pe un spaţiu de cel puţin o *pertica legalis,* pentru a permite tractarea şlepurilor.

4. MONEDA ŞI CIRCULAŢIA MONETARĂ

Moneda de aur romană, reajustată de Constantin, era unitatea monetară a întregului Imperiu în momentul năvălirilor[200]. Barbarii au păstrat cu grijă acest sistem monetar, pe care îl cunoşteau de mult datorită subsidiilor pe care le încasau de la Imperiu.

În nici o ţară ocupată de ei nu se vede, la început, vreo schimbare în circulaţia monetară. Ba mai mult, regii germanici bat monedă[201] cu efigia împăraţilor.

Nimic nu ar putea demonstra mai bine faptul că unitatea economică a Imperiului s-a păstrat. Era imposibil ca Imperiul să piardă binefacerile unităţii monetare. Până în momentul cataclismului contemporan cu carolingienii, Orientul grec şi Occidentul cucerit de germanici au rămas unite prin monometalismul aur, aşa cum fusese pe vremea Imperiului. Navigatorii sirieni, când debarcau în porturile Mării Tireniene, regăseau moneda cu care erau obişnuiţi în Marea Egee. Mai mult, emisiunile monetare ale noilor regate barbare au adoptat modificările introduse în moneda bizantină[202].

Firește există şi monede din argint şi bronz, dar nu suntem de acord cu Dopsch[203] atunci când consideră acest lucru drept o introducere a bimetalismului. Numai aurul este monedă oficială. Sistemul monetar al barbarilor este cel al Romei. Sistemul carolingian, care va fi cel al monometalismului argint, este cel al Evului Mediu.

Numai anglo-saxonii, pentru care argintul joacă rolul principal, constituie o excepţie. Totuşi, s-au bătut şi câteva monede din aur în zona meridională a insulei, acolo unde există raporturi comerciale cu Galia şi s-ar părea că acestea au fost opera unor meşteri merovingieni[204].

În regatul Mercia, de exemplu, fiind mai îndepărtat, nu s-au găsit decât monede de argint, dintre care unele purtau inscripţii runice[205].

Regii merovingieni au bătut monede pseudoimperiale a căror serie se încheie cu domnia lui Heraclius (610–641), primul împărat care a avut dificultăţi cu arabii[206].

În general, aceste monede se deosebesc de la prima privire de cele imperiale. În schimb, se aseamănă foarte

mult între ele. Adesea nu se poate spune dacă au fost bătute de vizigoți, burgunzi sau franci[207]. Barbarii[208] au fost nevoiți să păstreze moneda romană din necesități economice. Acest lucru este dovedit de faptul că imitarea monedelor romane a continuat la Marsilia și în regiunile învecinate mai multă vreme decât în alte părți[209]. Rareori găsim pe monede numele regilor franci. În timpul războiului lui Theodebert I în Italia împotriva lui Iustinian, între 539–540, întâlnim pentru prima dată, spre indignarea lui Procopie, un nume germanic pe o monedă. Se putea chiar citi pe ele cuvântul „Victor", care în numismatica romană[210] este utilizat în mod excepțional. Aceste monede, fiind cu mult mai frumoase decât celelalte monede france, Prou[211] presupune că Theodebert a pus să fie bătute în Italia, sau mai bine-zis în acea parte a Italiei pe care a păstrat-o câtva timp după această expediție. Abia începând cu Clotaire al II-lea (584–629/630), constatăm că numele regelui îl înlocuiește pe cel al împăratului în atelierele din Marsilia, Viviers, Valence, Arles și Uzès. Formula *Victoria Augustorum* este înlocuită cu *Victoria Chlotarii*[212].

În Galia, sub Iustin al II-lea (565–578), monetăriile au adoptat întâi în Provence, pentru moneda de aur, greutatea de 21 silici în loc de 24. Aceștia sunt poate acei *solidi Gallicani* despre care ni se spune într-o scrisoare a lui Grigore cel Mare, că nu au curs în Italia[213].

Moneda din aur a barbarilor este abundentă mai ales la franci și la vizigoți. De la vandali nu avem monede din aur; ostrogoții le au numai pe cele ale lui Theodoric. Faptul se explică prin marea difuzare a monedei romane din aur în economia lor. În ceea ce-i privește pe vandali, știm doar că țara lor a fost foarte bogată.

Baterea monedei și-a păstrat desigur caracterul regal, dar organizarea atelierelor-monetării este, dacă putem vorbi astfel, descentralizată. Regii vizigoți au deschis ateliere-monetării în diverse orașe[214].

La franci, există un atelier la palat și alte câteva în diverse orașe. Dar mai există și monede bătute de biserici și de o mulțime de *monetarii*. Această diversitate de monede a apărut, fără îndoială, din modul de percepere a impozitului.

„Era comod să-l autorizezi pe cel însărcinat cu colectarea unui anumit tip de impozit, pe arendaşul unei saline, pe administratorul unui domeniu regal, pe economul unei mănăstiri etc., să primească, la nevoie, în chip de plată, prestaţii în natură, monede străine sau vechi, metale la greutate, şi să predea totalul încasărilor sale sau ale arendelor sub forma unor monede bătute la faţa locului şi purtând o semnătură care să constituie garanţia titlului şi a valorilor acestora şi numele locului lor de origine."[215]

Luschin[216] crede că această transformare a aurului provenit din impozite în monede ar fi o uzanţă romană. Pentru el, *monetarii* nu sunt nişte oameni neînsemnaţi, ci tocmai cei care au arendat impozitul respectiv.

Trebuie să presupunem, împreună cu Luschin, că baterea acestor monede era supusă unui control, întrucât nu din această diversitate a luat naştere haosul monetar feudal la care a fost supus Evul Mediu.

Prou[217] consideră că aceşti *monetarii* sunt meşteri fugiţi din vechile ateliere imperiale care s-au apucat să lucreze pentru public.

Pe unele monede bătute de *monetarii* se pot citi cuvintele *ratio fisci* sau *ratio domini*[218], ceea ce pare să arate că moneda a fost bătută sub controlul fiscului. Faptul că *monetarii* bat monedă nu numai într-un mare număr de oraşe, dar şi în *vici, castra, villae,* confirmă întrucâtva că aceste monede au fost bătute cu ocazia perceperii impozitului. Nu putem fi de acord cu Prou[219] că în toate aceste locuri au existat ateliere-monetării. El însuşi recunoaşte că *monetarii* nu erau funcţionari publici[220]. Rămaşi în număr foarte mic după Pepin, ei dispar definitiv în 781[221], adică în momentul în care dispare de asemenea impozitul roman. În epoca merovingiană[222] dispare concesionarea baterii de monedă. După Monsenioru1 Lesne, bisericile ar fi bătut monedă pur şi simplu ca să-şi mobilizeze resursele. „Dreptul de a bate monedă al Bisericii, scrie el, pare a fi mai puţin exercitarea unui drept regal cât libertatea lăsată clerului şi călugărilor de a-şi transforma economiile în valori de schimb şi bani lichizi."[223]

Aceste emisii constante şi ceea ce ştim despre bogăţia regilor[224], a Bisericii şi a persoanelor particulare[225] ne

arată că în Occident exista un stoc de aur cu adevărat considerabil. Şi totuşi, în Europa nu erau mine de aur, iar ceea ce se putea obţine din nisipurile aurifere nu era mare lucru. Cum se poate vorbi despre o „economie naturală" în prezenţa acestor comori uriaşe şi atât de mobile?

Câte fapte caracteristice în acest sens![226] Episcopul Baudouin din Tours distribuie 20 000 monede din aur săracilor. Aurul există din belşug în vestimentaţie, la persoane particulare, după cum o dovedesc nenumăratele confiscări regale[227].

Vistieria regală, alimentată în plus de impozit, se umple şi datorită considerabilelor subsidii din partea împăraţilor care trimit până la 50 000 de monede din aur. Visteria aspiră cantităţi formidabile de aur, dar acest aur nu este imobilizat în cufere, ci este repus în circulaţie. Slujeşte la constituirea unor rente bogate, la înzestrarea fiicelor, la donaţii către slujitorii credincioşi, la pomeni pentru săraci; serveşte de asemenea la acordarea unor credite cu dobândă, ca cel pe care regele consimte să-l acorde episcopului de Verdun, la constituirea unor rente, în folosul feţelor bisericeşti lipsite de mijloace, sau la finanţarea unor acţiuni cum ar fi evanghelizarea francilor de către sfântul Amand, sau la cumpărarea păcii de la barbari[228] de către Brunhilda, la acoperirea cu argint a absidei de la Saint-Denis, cum a făcut Dagobert, la cumpărarea unor *missoria* de la Constantinopol, la plata cheltuielilor cancelariei, a şcolilor etc. Sunt de acord că o parte din toate aceste imense resurse provine din prăzi de război luate de la popoarele germanice şi slave, din subsidii bizantine, din tributuri plătite de goţi după Theodoric şi mai târziu de longobarzi[229], dar toate acestea nu sunt suficiente să explice abundenţa lor. Singura explicaţie pe care o găsesc este că tot acest aur a venit fără întrerupere în Occident datorită comerţului. Trebuie deci să-i acordăm comerţului o importanţă mult mai mare decât i s-a acordat până în prezent şi mai ales să refuzăm să admitem că s-a mărginit la importuri pe bani gheaţă.

Unii au încercat să explice cantitatea mare de aur stăpânită de regi ca fiind o acumulare în mâinile lor a aurului întregii ţări. Prou[230], pentru a apăra această teză, se

referă la o lege a împăraților Gratian, Valentinian și Theodosie prin care era interzis ca barbarii să fie plătiți în aur. Este însă evident că această lege nu putea fi aplicată unor barbari care nu depindeau de împărat. După Luschin, stocul de aur al regilor barbari ar fi fost alcătuit din monede romane și din giuvaere. Dacă lucrurile ar fi stat astfel, este cert că rezerva de aur a Galiei nu s-ar fi putut menține de la Clovis la Carol Martel, adică două secole și jumătate[231]. În visterie au intrat cantități suplimentare de aur. Cum? Prin comerț.

De fapt, regii barbari au importat aur. Legea vizigoților dovedește[232] acest lucru. Grégoire de Tours îl arată pe rege cumpărând aur la Constantinopol[233] și povestește un naufragiu care a avut loc lângă Agde, demonstrând astfel că aurul se transportă și pe mare. Vânzarea grâului, pe de altă parte, aduce fără îndoială aur în țară[234]. Tranzitarea aurului, ca și a sclavilor, este semnalată în listele cu tariful taxelor de transport[235].

Am citat deja textul care ni-l arată pe papa Grigore cel Mare poruncindu-i preotului Candidus să cumpere din Provence haine și sclavi anglo-saxoni cu monedele de aur din Galia pe care el i le dăduse și care nu aveau curs la Roma.

Avem desigur puține texte, dar dacă istoricii ar fi trebuit să se limiteze exclusiv la sursele literare din Evul Mediu, cum ar fi putut să cunoască marea dezvoltare a comerțului medieval? Datele legate de comerț apar doar în arhive. Or, pentru perioada merovingiană, cu excepția câtorva diplome regale și a unui foarte mic număr de documente provenind de la persoane particulare, toate arhivele au dispărut. Trebuie deci să procedăm rațional, prin analogie.

Prezența acestui mare stoc de aur trebuie să poată fi explicată. Dacă ar fi fost drenat de comerțul exterior, în timp ar fi trebuit să-l vedem scăzând. Or, acest lucru nu se întâmplă.

Este cert că există o mare circulație monetară. Trebuie să renunțăm la ideea că perioada merovingiană s-a desfășurat în regimul economiei naturale. Lot[236], pentru a susține acest punct de vedere, citează exemplul orașului Clermont care își plătea impozitul sub formă de cereale

şi vin. Dar tocmai acest impozit în natură a fost schimbat, la cererea episcopului, într-un impozit plătit în bani. Să adăugăm că această poveste, relatată de Grégoire de Tours, se referă la secolul al IV-lea, deci la epoca imperială. Grégoire se limitează să ne amintească acest lucru, precizând că intervenţia episcopului a fost o binefacere, ceea ce dovedeşte că încă pe vremea sa, impozitul se plătea în mod normal în bani. De altfel, niciodată în opera lui Grégoire de Tours nu se vorbeşte despre vreun fel de plăţi făcute altfel decât în bani şi am arătat mai sus că toate impozitele vărsate regelui sunt în aur.

În plus, existau desigur mari cantităţi de numerar în circulaţie, iar oamenii încercau să fructifice acest numerar. Altfel nu s-ar înţelege cum o mulţime de ambiţioşi pot oferi regelui sume considerabile pentru a deveni episcopi. Obiceiul de a da în arendă strângerea impozitelor dovedeşte acelaşi lucru[237]. O întâmplare povestită de Grégoire de Tours[238] pune în evidenţă importanţa comerţului cu bani. Evreul Armentarius, împreună cu un coreligionar şi doi creştini se duseseră la Tours ca să ceară înapoi de la *vicarius* Injuriosus şi de la comitele Eonomius cauţiunile pe care le avansaseră ca să arendeze încasarea impozitului *(propter tributa publica).* Cei doi demnitari le promisesră rambursarea sumelor respective cu dobândă *(cum usuris).* În plus, aceşti arendaşi ai impozitului împrumutaseră bani lui Medard, *tribunus,* căruia îi cereau totodată rambursarea datoriei. Aceşti puternici debitori n-au găsit altă soluţie mai inteligentă decât să-şi invite creditorii la un banchet în cursul căruia i-au asasinat.

După toate aparenţele, aceşti creştini şi evrei asociaţi, care se aflau în postura de creditori ai unor înalţi funcţionari, îşi constituiseră capitalul cu ajutorul comerţului. Şi să reţinem că îl împrumutau cu dobândă: *cum usuris.* E o dovadă, şi încă de cea mai mare importanţă, că sub merovingieni dobânda este considerată licită. Toată lumea practica acest lucru, chiar şi regele care acordă un împrumut cu dobândă[239] oraşului Verdun.

După nişte însemnări ale lui Marculf[240] dobânda era 1 *triens* la 1 *sou,* ceea ce reprezintă 33,5%. După Breviarul lui Alaric, dobânda n-ar fi fost decât de 12,5%[241]. Ar tre-

bui poate să tragem concluzia că între aceste două date a avut loc o restrângere a capitalurilor. Dar, putem fi oare siguri că ne aflăm, în aceste cazuri, în prezența unor dobânzi comerciale?

E drept că Biserica interzice fără încetare clericilor, ca și mirenilor, să practice sistemul dobânzilor cămătărești, ceea ce ar indica faptul că procentele dobânzilor aveau tendința să crească[242].

Evreii erau cei care practicau acest comerț cu banii[243]. Am semnalat mai sus că existau evrei printre perceptorii de taxe și s-ar părea chiar că erau destul de mulți, din moment ce sinoadele au protestat împotriva acestui lucru[244]. Se aflau de asemenea și printre *monetarii,* și întâlnim numele unora dintre ei pe monede[245]. Clientela lor, ca și aceea a cămătarilor în general, trebuie să fi fost considerabilă, căci în afară de perceptorii de impozite, ea se extindea și asupra unor *locatores* ai domeniilor Bisericii, care la rândul lor luau în arendă încasările. Creditul, mai mult ca sigur pătrunsese și în comerț. Sidoniu[246] ne relatează povestea unui funcționar *(lector)* de la Clermont care, cu bani împrumutați, se duce la Marsilia să cumpere *en gros* de la marii importatori locali și revinde cu amănuntul marfa la Clermont, iar din beneficiu își rambursează creditorul și rămâne și cu un profit frumos.

Acesta este desigur un exemplu de *turpe lucrum* pe care sinoadele îl interzic clerului[247].

Din toate cele de mai sus rezultă clar continuitatea vieții economice romane în epoca merovingiană în tot bazinul Mării Tireniene. Faptul că tot ceea ce am constatat în Galia se petrece și în Africa și în Spania este neîndoielnic.

Se mențin toate caracteristicile: preponderența navigației orientale și a importului de produse orientale, organizarea porturilor, a taxelor, a impozitului, circulația banilor și baterea de monede, practicarea în continuare a împrumutului cu dobândă, absența micilor piețe de desfacere, persistența unei activități comerciale constante în orașe, datorită unor negustori profesioniști. Există fără îndoială în domeniul comercial, ca și în celelalte, un regres datorat „barbarizării" moravurilor, dar nu există rup-

tură cu ceea ce fusese viața economică a Imperiului. Mișcarea comercială mediteraneană continuă pretutindeni. Tot astfel se petrec lucrurile în agricultură care, se înțelege, rămâne baza vieții economice, dar alături de care comerțul păstrează un rol esențial atât în viața de zi cu zi – prin vânzarea mirodeniilor, a hainelor etc. –, cât și în viața statului – prin resursele pe care acesta le obține din taxe – și în viața socială – prin prezența negustorilor și prin existența creditului[248].

NOTE

1. MIGNE, *Patr. Lat.*, t. 51. c. 617.

2. *Eucharisticos*, ed. BRANDES, *Corp. Script. Eccles. Latin.*, t. XVI, 1888, p. 311.

3. H. PIRENNE, *Le fisc royal de Tournai*, în „Mélanges *F. LOT*", 1925, p. 641.

4. Vezi mai sus, p. 37–41, cap. I.

5. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VI, 20.

6. E. LESNE, *La propriété ecclésiatique en France aux époques romaine et mérovingienne*, Paris-Lille, 1910, p. 309. A se vedea de asemenea textul sfântului Césarie din Arles, citat în F. KIENER, *Verfassungsgeschichte der Provence*, p. 37, n. 84.

7. Departamentul Deux-Sévres, arondismentul Niort, cantonul Coulonges-sur-Autise.

8. F. KIENER, *Verfassungsgeschichte der Provence*, Leipzig, 1900, p.34 și urm.; R. BUCHNER, *Die Provence in Merowingischer Zeit*, Stuttgart, 1933, p.30, crede că agricultura este încă bine dezvoltată și rentabilă.

9. F. KIENER, *op. cit.*, p. 34.

10. R. BUCHNER, *op. cit.*, p. 30, n. 1.

11. GRÉGOIRE LE GRAND, *Registr.*, III,33, ed. Ewald-Hartmann, M.G.H. Epist., t. I, p. 191.

12. *Ibid.*, VI, 10, p. 388–389.

13. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 947; cf. BUCHNER, *op. cit.*, p. 31.

14. HARTMANN, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, t. II, p. 159, n. 16.

15. CASSIODORE, *Variae*, XII, 22, M.G.H.SS. Antiq., t. XII, p. 378.

16. Nu trebuie să subestimăm numărul oamenilor liberi. Caracteristica lor esențială este că sunt obligați să presteze serviciul militar, Cf. în *Leges Visigotes*, IX, 2, 9, M.G.H. Leges, t. I, ed. Zeumer, p. 377, legea lui Ervige, conform căreia fiecare om liber trebuie să aducă în armată o zecime din sclavii săi. VERLINDEN, *L'esclavage dans le*

monde ibérique médiéval. în „Anuario de Historia del Derecho Español", t. XI, 1934. p. 353–355.

17. În privința supraviețuirii marilor familii. a se vedea de exemplu familia Syagrii, studiată de A. COVILLE, *Recherches sur l'histoire de Lyon du V-e siècle au IX-e siècle*, p. 5 și urm.

18. VERLINDEN, *op. cit.* în „Anuario", t. XI, p. 347. După Verlinden, colonii nu au jucat un rol important.

19. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, IX, 38, semnalează existența gineceurilor, Cf. FUSTEL DE COULANGES, *L'alleu et le domaine rural*, p. 375.

20. P. CHARLESWORTH, *Trade-routes and commerce of the Roman Empire*, Cambridge, ed. a 2-a, p. 178, 202, 220, 238.

21. Cf. în mod general, P. SCEFFER-BOICHORST, *Zur Geschichte der Syrer im Abendlande*, în „Mitteilungen des Österr. Instit. für Geschichtsforschung", t. VI, 1885, p. 521 și urm. ; L. BREHIER, *Les colonies d'Orientaux en Occident au commencement du Moyen Age*, în „Byzant. Zeitschr"., t. XII, 1903, p. 1 și urm.; FUSTEL DE COULANGES, *La monarchie franque*, p. 257; J. EBERSOLT, *Orient et Occident*, 1928–1929, 2 vol.

22. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 22; cf. BREHIER. *L'art en France des invasion barbares à l'époque romane*, p. 36 și p. 38.

23. I, 19, SS. rer. Merov. t. III, p. 463.

24. *Hist. Franc.*, VIII, I.

25. SS. rer. Merov., t. III, p. 226. Krusch, editorul acestui text consideră faptul ca fiind *non credible!*

26. E. LEBLANT, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule*, t. I, p. 207 și p. 328. Cf. nr. 225 și 613 a. Cf. HERON DE VILLEFOSSE. *Deux inscriptions chrétiennes trouvées à Carthage*, în „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres", 1916, p. 435.

27. E. LEBLANT. *op. cit.*, t. I, p. 205, nr. 125.

28. GRÉGOIRE DE TOURS. *Hist. Franc.*, VII, 31.

29. *Ibid.*, X, 26.

30. Sinodul de la Narbonne, MANSI. *Sacrorum Conciliorum... Collectio*, t. IX, c. 1015 și c. 1017.

31. A.A.S.S. Boll. Nov., t. I, p. 323. P. de MOREAU, *Les missions médiévales (Histoire générale comparée des missions*. publicat de baronul DESCAMPS), 1932, p. 171. semnalează, pe la 585. prezența unor greci la Cordoba. Recucerirea de către Iustinian în secolul al VI-lea a contribuit mult la dezvoltarea acestei navigații.

32. PROCOPIE. V. 8. 21. ed. Dewing, t. III. 1919. p. 74.

33. Referat de R. Dussand asupra lucrării lui P. PERDRIZET. *Le calendrier parisien à la fin du Moyen Age* (1933). în „Syria", t. XV. 1934, p. 210.

34. L. DUCHESNE. *L'Eglise au VIe siècle*. Paris, 1925. p. 191. n. 2.

35. PERDRIZET. *Le calendrier parisien à la fin du Moyen Age*. 1933, p. 35 și p. 287–289. Adamnan. biograful sfântului Columban

povesteşte că nişte călugări irlandezi s-au dus în Siria să studieze arhitectura mănăstirilor, J. BAUM, *Aufgaben der frühchristlichen Kunstforschung in Britannien und Irland*, 1934. citat în *Froschungen und Fortschritte*. t. XI, 1935, c. 223.

36. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*. VIII, 15.

37. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 262.

38. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 222.

39. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*. nr. 1564.

40. *Ibid.*, nr. 1104.

41. *Vita patrum Emeritensium*, MIGNE, *Patr. Lat.*, t. 80, col. 139.

42. XII, 2, 14, M.G.H. Leges, t. I, ed. K. Zeumer, p. 420.

43. XII, 2, 13, ed. Zeumer, *loc. cit.*, p. 419.

44. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 1157.

45. F. KIENER, *op. cit.*, p. 28; F. VERCAUTEREN, *Etude sur les Civitates de la Belgique Seconde*, 1934, p. 446.

46. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 11.

47. *Ibid.*

48. M.G.H.SS.rer. Merov., t. IV, p. 374–375.

49. GRÉGOIRE DE TOURS,*Hist. Franc. V. 11.*

50. *Ibid.*, 17.

51. *Chronique du pseudo-Frédégaire*, IV, 65, M.G.H.SS. rer. Merov., t. II, p. 153.

52. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 11.

53. GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber in Gloria Martyrum*, cap. 21, ed. Krusch, M.G.H.SS. rer. Merov. t. I, p. 501.

54. A se vedea mai sus, p. 81. mss. p 103

55. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 11. Despre evreii din Lyon, a se vedea COVILLE, *op. cit.*, p. 538 şi urm.

56. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VI, 17.

57. JAFFÉ–WATTENBACH, *Regesta*. nr. 1115.

58. *Ibid.*, nr. 1104.

59. *Ibid.*, nr. 1879

60. *Ibid.*, nr. 1157.

61. *Ibid.*, nr. 1743-1744

62. M.G.H. Concilia, ed. Maasen, t. I, p. 67

63. M.G.H. Capit., ed. Boretius-Krause, t. I, p. 22.

64. ZIEGLER, *Church and state in Visigothic Spain*. 1930, p. 189.

65. A. EBERT. *op. cit.*, trad. franç. AYMERIC şi CONDAMIN. t. I. 1883, p. 631.

66. JAFFÉ–WATTENBACH, *Regesta*, nr. 1757.

67. J. ARONIUS, *Regesten der Geschichte der Juden*. p. 21, nr. 59.

68. JAFFÉ–WATTENBACH, *op. cit.*, nr. 1564.

69. *Ibid.*, nr. 1293.

70. GRÉGOIRE DE TOURS. *Hist. Franc.*, V, 6.

71. ARONIUS. *Regesten der Geschichte der Juden*. p. 19. nr. 53.

72. GRÉGOIRE DE TOURS. *Liber in Gloria Confessorum*. c. 95, ed. Krusch. M.G.H.SS. rer. Merov., t. I, p. 809.

73. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, IV, 12.

74. *Ibid.*, VI, 5.

75. GRÉGOIRE DE TOURS, *ibid.*, IV, 35. Se va observa că acest cuvânt a dat naştere în limba franceză cuvintelor „épices" (mirodenii) şi „espèces" (numerar).

76. Ed. Krusch, M.G.H.SS. rer. Merov., t. II, p. 413. Trebuie totuşi precizat că aceste *Gesta* au fost scrise abia în secolul al IX-lea.

77. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 35; *Vita S. Elegii*, SS. rer. Merov., t. IV, p. 702.

78. VENANTIUS FORTUNATUS, *Vita Sancti Germani*, c. 47, M.G.H.SS. rer. Merov., t. VII, p. 401-402.

79. Fr. CUMONT, *Comment la Belgique fut romanisée*, ed. a 2-a, Bruxelles, 1919, p. 25-29.

80. H. PIRENNE, *Draps de Frise ou draps de Flandre?* în „Vierteljahrschr. für Soz. und Wirtschaftsgeschichte", t. VI, 1909, p. 313.

81. Rarele monede din aur anglo-saxone bătute în Sud, atestă existenţa unei anumite activităţi comerciale.

82. PAULY–WISSOWA, Real–Encyclopädie, t. VII, c. 75, nr. 12.

83. F. VERCAUTEREN, *Cataplus et Catabolus*, în „Bulletin Ducange", t. II, 1925, p. 98.

84. CASSIODORE, *Variae*, V, 39, publică un regulament privind taxele pe circulaţia mărfurilor pentru *transmarini*, ed. Mommsen, M.G.H.SS. Antiq., t. XII, p. 164.

85. DIEHL, *L'Afrique byzantine*, p. 500; G. MILLET, *Sur les sceaux des commerciaires byzantins*, în Mélanges G. Schlumberger, t. II, 1924, p. 324-326.

86. *„Si quis transmarinus negociator aurum, argentum, vestimenta vel quelibet ornamenta... vendiderit", Lex Visigothorum*, XI, 3, I, ed. K. Zeumer, M.G.H. Leges, t. I, p. 404.

87. M. LAURENT, *Les ivoires prégothiques conservés en Belgique*, 1912, p. 9. 17, 20, 84.

88. *Cooperturium Sarmaticum.* GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber Vitae Patrum*, c. II, ed. Krusch, SS. rer. Merov., t. I, p. 701.

89. GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber in Gloria Confess.*, c. 110, ed. Krusch, *loc. cit.*, p. 819.

90. FUSTEL DE COULANGES, *La monarchie franque*, p. 257.

91. În privinţa luxului merovingian, a se vedea *Vita S. Eligii episcopi Noviomagensis*, I, 12, ed. Krusch, M.G.H.SS. rer. Merov. t. IV, p. 678.

92. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VI, 10; VI, 35; X, 16; *Liber in Gloria martyrum*, SS. rer. Merov., T. I, p. 491, 535, 549; *Liber de virtutibus S. Martini*, I, II, *ibid.*, p. 595; II, 23, *ibid.*, p. 617.

93. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, p. 29.

94. În privinţa acestor vinuri, a se vedea *Vie de Porphyre. évêque de Gaza*, de MARC LE DIACRE, publicată de H. GREGOIRE şi M.-A. KUGENER, Paris, 1930, p. 124–126.

95. GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber in Gloria Confessorum*, c. 64, ed. Krusch, *loc. cit.* p. 785.

96. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 29.

97. M.G.H. Epist. Merov., t. I, p. 209, vers 630-647.

98. Fortunat citează de asemenea vinul de Gaza. Vita S. Martini. II, v. 81, ed. Leo, M.G.H. SS. Antiq., t. IV², p. 316.

99. JAFFÉ–WATTENBACH, *Regesta*, nr. 1483.

100. *Hist. Franc.*, VI, 6.

101. F. CUMONT, *Fouilles de Doura-Europos*, 1926, p. XXXIII.

102. LOT; PFISTER şi GANSHOF, *Hist. du Moyen Age*, t. I, p. 356, consideră că nu erau folosite în mod curent decât la curte şi în rândurile aristocraţiei.

103. *Epistula de observatione ciborum*, ed. Ed. Liechenhan, 1928 (*Corpus Mediocrum Latinorum*, t. VIII)

104. L.LEVILLAN, *Examen critique des chartes ... de Corbie*, 1902, p. 235, nr. 15.

105. DUCANGE, *Glossarium, verbo garum.*

106. E. JEANSELME, *Sur un aide-mémoire de thérapeutique byzantin*, în „Mélanges Ch. Diehl", t. I, 1930, p. 150, n. 12; DUCANGE, *op. cit., costum*, vin fiert.

107. DUCANGE, *verbo hicrio.* Acest cuvânt nu se găseşte decât aici; să fie o greşeală de transcriere?

108. DUCANGE, *sub verbo seoda.*

109. *Formulae*, I, 11, ed. Zeumer, p. 49..

110. KRUSCH, *Ursprung und Text von Markulfs Formelsammlung, Nachrichten von der Gesallschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, 1916, p. 256.

111. În schimb, în perioada carolingiană, nici o mirodenie nu e prevăzută în alimentaţia funcţionarilor. G. WAITZ, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, ed. a 2-a, p. 23.

112. SPROEMBERG, *Marculf und die Fränkische Reichskanzlei*, „Neues Archiv", t. 47, 1927, p. 89, admite punctul de vedere al lui Krusch.

113. Datorită mirodeniilor, comerţul merovingian seamănă cu cel practicat de oraşele italiene începând din secolul al XII-lea. GRÉGOIRE DE TOURS, semnalează că la Paris, mirodeniile sunt vândute de către negustori (*Hist. Franc.*, VI, 32).

114. H. PIRENNE, *Le commerce du papyrus dans la Gaule mérovingienne*, „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres", 1928, p. 178-191.

115. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 5: *O site habuisset Massilia sacerdotem! Numquam naves oleum aut reliquas species detulissent, nisi cartam tantum, quo majorem opportunitatem scribendi ad bonos infamandos habere. Sed paupertas cartae finem imponit verbositati.*

116. GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber in gloria martyrum*, M.G.H. SS. rer. Merov., t. I, p. 558; *Liber de virtutibus S. Martini, ibid.*, p. 664; *Liber Vitae Patrum, ibid.*, p. 698.

117. F. VERCAUTEREN, *Etude sur les Civitates*, p. 211- 212.

118. LAUER şi SAMARAN, *Les diplômes originaux des Mérovingiens*, Paris, 1908.

119. CASSIODORE, *Variae*, III, 7, ed. Mommsen M.G.H. SS. Antiq., t. XII, p. 83. Acest text mi-a fost pus la dispoziţie de către Kugener.

120. BUCHNER. *Die Provence.* p. 44-45. Foloseşte drept principală sursă GRÉGOIRE DE TOURS, , *Hist. Franc.*, V,5.

121. GRÉGOIRE DE TOURS. *Hist. Franc.*, IV, 43.

122. R. BUCHNER, *op. cit.*, p. 44-45.

123. MÀRCULF, *Supplementum*, I, ed. Zeumer. p. 107.

124. Calculele lui BUCHNER, *op. cit.*, p. 45, care estimează că importul de ulei la Fos se ridică la 200 000 livre pe an, nu pot fi luate în considerare.

125. *Vita S. Filiberti abbatis Gemeticensis*, M.G.H. SS. rer. Merov., t. V, p. 602.

126. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 35.

127. PSEUDO–FRÉDÉGAIRE, *Chronica*, IV, 42, SS. rer. Merov., t. II, p. 141; *Vita Columbani*, I, 29, *ibid.*, t. IV, p. 106; *Liber Historiae Francorum*, c. 40, *ibid.*, t. II, p. 310.

128. *Vita S. Eligii*, II, 13, M.G.H. SS. rer. Merov. t. IV, p. 702.

129. JULIEN DE TOLEDE, *Historia Wambae* SS. rer. Merov., t. V, p. 525. DUCANGE, *sub verbo* Camelus, citează un text din *Vita SS. Voti et Felicis* relativ la Spania unde trebuie citat *Camelus* şi nu trebuie corectat cu *rupicapra* (capra sălbatică), aşa cum procedează Ducange.

130. R. BUCHNER, *op. cit.*, p. 32.

131. *Ibid.*, p. 33.

132. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, IX, 22.

133. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Hist du Moyen Age*, t. I, p. 258 şi 259.

134. *Annales Petaviani*, M.G.H. SS., t. I, p. 17.

135. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, IX, 22.

136. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, IX, 21 şi 22.

137. *Ibid.*, X, 25.

138. *Ibid.*, VIII, 39 şi VI, 14.

139. *Chronica*, IV, 18 SS. rer. Merov., t. II, p. 128: *Eo anna cladis glandolaria Marsilia et reliquas Provinciae civitates graviter vastavit.*

140. Punctul său de vedere a rămas absolut identic celui din timpul Imperiului roman. Cf. VERLINDEN, *op. cit.*, *Anuario de Historia del derecho Español*, t. XI (1934), p. 312.

141. *Lex Wisigothorum*, III, 4, 17, ed. Zeumer, M.G.H. Leges, t. I, p. 157, menţionează faptul că şi *pauperes* au sclavi. Li se dădeau într-adevăr prostituatele recidiviste ca să fie *in grav servitio.*

142. FRÉDÉGAIRE, *op. cit.*, VI, 48. M.G.H. SS. rer. Merov., t. II, p. 144. Cf. Ch. VERLINDEN, *Le franc Samo*, „Revue belge de philologie et d'histoire", t. XII, 1933, p. 1090–1095. FUSTEL DE COULANGES, *La monarchie franque*, p. 258, îl compară pe Samo cu şeful unei mari companii comerciale!

143. Sinodul din Chalon de la 639–654, M.G.H. Concilia, ed. Maasen, t. I, p. 210, interzice vânzarea sclavilor în afara hotarelor regatului franc.

144. *Vita S. Eligii*, M.G.H. SS. rer. Merov., t. IV, p. 676. VERLINDEN. *op. cit.*, p. 379, crede că se vindeau probabil şi în Spania.

Sfânta Bathilda fusese de *partibus transmarinis ... vili pretio venundata*, SS. rer. Merov., t. II, p. 482 cf. LESNE, *La propriété ecclésiastique en France*. I. 1910, p. 359. La Clermont, Sigivaldus avea ca sclav (*in cujus servitio erat adolescens quidam nomine Brachio*) un gonaş pentru vânătoarea de mistreţi originar din Turingia. GRÉGOIRE DE TOURS; *Liber Vitae Patrum*. M.G. SS. rer. Merov., t. I, p. 712. GUILHERMOZ, *Essai sur l'origine de la noblesse en France au Moyen Age*. 1902. p. 74, greşeşte cu siguranţă când îi consideră soldaţi care luptă pe cont propriu.

145. JAFFÉ–WATTENBACH, *Regesta*, nr. 1386.

146. DE MOREAU, *Saint Amand*, 1927, p. 133. Cu privire la cumpărarea captivilor a se vedea LESNE, *op. cit.*, p. 357 şi 369.

147. *Vita S. Gaugerici*, ed. Krusch, M.G.H. SS. rer. Merov., t. III, p. 656. Cf. VERCAUTEREN, *Etude sur les Civitates*, p. 213.

148. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 46.

149. *Op. cit.*, M.G.H. SS. rer. Merov., t. II, p. 134 şi p. 135.

150. Registrul de taxe pe circulaţia mărfurilor de la Arras, care figurează în *Cartulaire de Saint–Vaast*, de GUIMAN, ed. Van Drival, p. 167, ne mai permite să recunoaştem, sub forma dobândită în secolul al XII-lea, vechiul său fond merovingian. Textul atribuie instituirea taxei unui *rex Theodericus* (p. 165). Vânzarea de *servus* ca şi de *ancilla* se menţionează în paragraful intitulat *De Bestiis*. Se observa acelaşi lucru şi în tariful registrului de taxe din Tournai: *si servus vel ancilla vel auri uncia vendantur* .... P. ROLLAND, *Deux tarifs du tonlieu de Tournai*, Lille, 1935, p. 17.

151. Paul DIACRE, *Historia Langobardorum*, ed. Bethmann & G. Waitz, I, 1, M.G.H. SS. rer. Langob. et Ital., p. 48, afirmă că mulţi barbari provenind din populata zonă locuită de germa- nici sunt luaţi şi vânduţi populaţiilor din Sud.

152. Asupra comerţului cu sclavi de la Marsilia, a se consulta *Vita Boniti*, M.G.H. SS. rer. Merov., T. VI, p. 121. Asupra comerţului cu sclavi în general, a se consulta A. DORSCH, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der Europäischen Kulturentwicklung*, Viena, ed. a 2-a. 1924, t. II, p. 175; Br. HAHN. *Die Wirtschaftliche Tätigkeit der Juden im Fränkischen und Deutschen Reich bis zum zweiten Kreuzzug*, Fribourg, 1911, p. 23; FUSTEL DE COULANGES, *L'alleu et le domaine rural, p. 279*.

153. JAFFÉ–WATTENBACH, *Regesta*, nr. 1467.

154. *Ibid.*, nr. 1409.

155. În *Vita S. Elegii*, 10, M.G.H. SS. rer. Merov., t. IV, p. 677, se vorbeşte când despre un număr de douăzeci , când de treizeci, când de patruzeci de captivi eliberaţi de sfântul Eloi: *nonnumquam vero agmen integrum et usque ad centum animas, cum navem egrederentur utriusque sexus, ex diversis gentibus vanientes, pariter liberabat Romanorum scilicet, Gallorum atque Britannorum necnon et Maurorum, sed praecipue ex genere Saxonorum, qui abunde eo tempore veluti greges a sedibus propriis evulsi in diversa distrahebantur*. Cf. BUCHNER, *op. cit.*, p. 47.

156. Un document din Sens, M.G.H. Formulae, ed. Zeumer, p. 189, nr. 9, se referă la cumpărarea unui sclav de către un *homo negotians*. Un document din Angers, *ibid*., p. 22, nr. 51, este de fapt un mandat de arestare pentru un sclav care a fugit de la un *negociens*.

157. JAFFÉ–WATTENBACH, *Regesta*, nr. 1467.

158. JAFFÉ–WATTENBACH, *op. cit*., nr. 1629, şi nr. 1409 şi 1242, din anul 593, în care din nou se menţionează cumpărarea de către un evreu a unor sclavi creştini.

159. *Registr*., VI, 10, M.G.H. Epist., t. I, p. 388. Un text de LYDUS semnalează de asemenea şi ţesături de la Arras, *De Magistratibus*, I, 17, ed. Wuensch, Teubner, 1903, p. 21. A se vedea totuşi rezervele formulate de F. VERCAUTEREN, *Etudes sur les Civitates*, p. 183.

160. A. DOPSCH, *Wirtschaftliche Grundlagen*, t. II, ed. a 2-a, p. 439, combate ideea existenţei unor negustori exclusiv străini.

161. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc*., III, 34.

162. Episcopii se interesau de comerţ. La Nantes, episcopul Felix pune să se extindă portul, VENANTIUS FORTUNATUS, *Carmina*, III, 10, M.G.H. SS. Antiq., t. IV, p. 62.

163. Lot, în LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 365, citează tocmai exemplul Verdun-ului, pentru a dovedi cât de neînsemnat era capitalismul. Dar, dacă facem asemenea comparaţii între epoca noastră şi secolul al XIII-lea, vom ajunge la concluzii identice în ceea ce priveşte această ultimă perioadă. Pe de altă parte, este cert faptul că aici e vorba despre negustori cu amănuntul foarte activi.

164. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc*., VII, 46

165. Există însă în secolul al VI-lea şi negustori care călătoresc în grup; a se vedea mai jos cazul Wado.

166. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc*., VII, 45.

167. GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber in Gloria Confessorum*, C. 110, SS. rer. Merov., t. I, p. 819.

168. *Leges Ahistulfi regis*, ed. F. Bluhme, M.G.H. Leges, t. III, in-f°, p. 196, a° 750. Aceşti negustori sunt evident succesorii celor în favoarea cărora legifera Theodoric în 507–511: *„ne genus hominum, quod vivit lucris, ad necem possit pervenire dispendiis"*. CASSIODORE, *op. cit*., II, 26, M.G.H. SS. Antiq., t. XII, p. 61. Cf. A. DOPSCH, *Wirtschaftliche Grundlagen*, t. II, ed. a 2-a, p. 437; DOEN, *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, 1934, p. 122, precizează că aceste legi ale lui Astolphe se bazau pe nişte texte mai vechi, deoarece negustorii apar deja împărţiţi în mai multe categorii.

169. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc*., X, 21.

170. LEBLANT, *Inscriptions*, t. I, p. 41. Cf. COVILLE, *op. cit*., p. 534.

171. J. HAVET, *Œuvres*, t. I, 1896, p. 229 (text definitiv).

172. LEBLANT, *Inscriptions*, t. II, p. 520, nr. 645.

173. *„Quod de heredibus Pauloni negociatoris, quondam visus sum comparasse, areas scilicet in oppido civitatis Aurelianensium cum domibus desuper positis, acolabus ibidem residentibus"*, PROU

şi VIDIER. *Recueil des chartes de Saint- Benoît-sur-Loire*, t. I, 1900, p. 7. Cf. despre acelaşi negustor, FUSTEL DE COULANGES, *La monaechie franque*, p. 256, n. 5.

174. M. PROU, *Catalogue des monnaies carolingiennes de la Bibliothèque nationale*, Paris, 1896, p. XXXVIII.

175. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 37: *„Chariulfus valde dives ac praepotens, cujus adpotecis ac prumtuariis urbi valde referta erant"*.

176. GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber de virtutibus S. Martini*, I, 29, M.G.H. SS. rer. Merov., t. I, p. 656.

177. J. HAVET. *Œuvres*, t. I, p. 230 şi textul citat la p. 84, n. 6.

178. S. Faron a moştenit la Meaux *casas cum areis, tam infra muros quam extramuros civitatis*, PARDESSUS. *Diplomata*, t. II, p. 16, nr. CCLVII.

179. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 37, ne vorbeşte despre *apotecae* şi *prumptuaria* de la Comminges. La Paris. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VI, 32, ne prezintă Leudaste: *domus negutiantum circumiens, species rimatur, argentum pensat atque diversa ornamenta prospicit*. El mai vorbeşte şi despre acele *domus necutiantum, ibid.*, VIII, 33, care par aşezate la rând.

180. Citat de F. KIENER, *op. cit.*, p. 29, n. 38; *suttores, aurifices, fabri vel reliqui artifices.*

181. KIENER, *op. cit.*, p. 15.

182. F. VERCAUTEREN, *Etude sur les Civitates de la Belgique Seconde*, Bruxelles, 1934, p. 354 şi 359.

183. Cf. pentru Angers, GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VIII, 42.

184. *Vita S. Leobini*, c. 62, ed. Krusch, SS. Antiq. t. IV², p. 79.

185. BLANCHET, *Les enceintes romaines de la Gaule*, Paris, 1907, p. 211 şi p. 208.

186. *Ibid.*, p. 202, n. 3.

187. Se deduce din *Lex Visigothorum*, III, 4, 17, ed. Zeumer, M.G.H. Leges, p. 157, că prostituatele profesioniste, libere şi sclave erau foarte numeroase în oraşele spaniole.

188. Într-o scrisoare adresată pe la 630–655 lui Didier, episcop de Cahors, M. G. H. Epist., t. III, p. 214, se pomeneşte despre *istas ferias in Rutenico vel vicinas urbes*, adică despre târgurile de la Rodez, a căror frecventare este interzisă locuitorilor oraşului Cahors din pricina ciumei care bântuie la Marsilia.

189. VERCAUTEREN, *op. cit.*, p. 450. După Levillain, acest târg a fost instituit în 634 sau 635, Etude sur l'abbaye de Saint-Denis, *Bibl. de l'Ecole des Chartes*, t. XCI, 1930, p. 14.

190. L. G. de VALDEAVELLANO, El mercado. Apuntes para su estudio en Léon y Castilla durante la Edad Media, *Anuario de Historia del Derecho Espanol*, t. VIII, 1931, p. 225.

191. *Lex Visigothorum*, IX, 2, 4, ed. Zeumer, M.G.H. Leges, t. I, in–4°, p. 368.

192. G. WAITZ. *op. cit.*, t. II. partea a 2-a. ed. a 3-a. p-309.

193. Diplomele referitoare la taxa pe circulația mărfurilor percepută *per civitates seu per castella seu per portus. seu per trexitus.* M.G.H. Diplomata, in–f°. ed. Pertz. p. 46, nr. 51. A se vedea și o altă mențiune cu privire la *portus. Recueil des chartes de Stavelot-Malmédy.* ed. J. Halkin și Roland, t. I, p. 13, nr. 4. Se vede din același text (diploma lui Sigebert al III-lea. din 652) că se practica un *negotiantum commertia* și că regele avea acolo *teonearii.*

194. Formula nr. I a suplimentului lui Marculf, ed. Zeumer, M.G.H. Formulae. p. 107, enumerează centrele de percepere a taxelor pe circulația mărfurilor din bazinul Ronului: Marsilia, Toulon, Fos, Arles, Avignon, Soyon, Valence. Vienne, Lyon și Chalon-sur-Saône.

195. Edictul lui Clotaire al II-lea 18 octombrie 614, M.G.H. Capit., t. I, p. 22.

196. CASSIODORE, *Variae,* V, 39. M.G.H. SS. Antiq. t. XII. p. 165.

197. G. WAITZ, *op. cit.*, t. II. partea a 2-a, ed. 3-a, p. 301. afirmă din motive pe care le consider eronate, că se percepea în natură.

198. Avem un exemplu în *negociator Salomon,* desigur evreu. care era *Hoflieferant* regelui Dagobert și căruia regele îi cedase perceperea taxelor la una din porțile Parisului, *Gesta Dagoberti,* c. 33, ed. Krusch, M.G.H. SS. rer. Merov., t. II. p. 413.

199. A se vedea ceea ce s-a afirmat mai sus cu privire la *cellarium fisci.*

200. Moneda de aur a lui Constantin cântărea 4,48 gr, dintr-o livră se băteau 72 de monede. Valoarea în aur a constantinatului era de 15,43. F.E. STEIN, *Geschichte des Spätrömischen Reiches.* Viena, 1928, t. I, p. 177.

201. Gunnar MICKWITZ. *Geld und Wirtschaft im Römischen Reich des IV. Jahrhunderts nach Christi,* Helsingfors, 1932, trage concluzia. la p. 190, că este imposibil să considerăm secolul al IV-lea ca un secol de *Naturalwirtschaft.*

202. Atunci când. la sfârșitul secolului al IV-lea. crucea înlocuiește victoria pe monedele imperiale. monetăriile din Marsilia. apoi celelalte, urmează acest exemplu. M. PROU. *Catalogue des monnaies mérovingiennes de la Bibliothèque nationale.* Paris, 1892. p. XXXV.

203. A. DOPSCH. *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, vornehmilch in Deutschland.* t. II. ed. a 2-a, 1922. p. 300.

204. ENGEL și SERRURE. *Traité de numismatique du Moyen Age.* t. I. Paris. 1891. p. 177.

205. *Ibid.*, p. 179–180.

206. M. PROU. *Catalogue des monnaies mérovingiennes.* p. XXVII și XXVIII.

207. PROU, *op. cit.*, p. XVI.

208. *Ibid.*, p. XV.

209. *Ibid.*, p. XXVI.

210. *Ibid.*, p. XXXII.

211. *Ibid.*, p. XXXIV și XXXV.

212. *Ibid.*, p. XXXIX.

213. *Ibid.*, p. LXIV.

214. ENGEL şi SERRURE, *op. cit.*, t. I, p. 50. În epoca romană existau patru ateliere în Galia: la Trèves, Arles, Lyon şi Narbonne. PROU, *Catalogue des monnaies mérovingiennes*, p. LXV. F. LOT, *Un grand domaine à l'époque franque. Ardin en Poitou*, Cinquantenaire de l'Ecole pratique des Hautes Etudes, Bibl. de l'Ecole des Hautes Etudes, fasc. 230, Paris, 1921, p. 127, zice că monedele de aur provenite din impozite erau preschimbate pe loc în lingouri de către monetării. Tot astfel se proceda şi în perioada romană. A se vedea *Codex Theodosianus*, XII, 6, 13, legea din 367.

215. ENGEL şi SERRURE, *op. cit.*, t. I, p. 97.

216. A. LUSCHIN VON EBENGREUTH, *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte*, ed. a 2-a, 1926, p. 97.

217. PROU, *Catalogue des monnaies mérovingiennes*, p. LXXXI. Cred că aceasta coincide destul de bine cu textul din *Vita Eligii*, I, 15, M. G. H. SS. rer. Merov., t. IV, p. 681.

218. PROU, *op. cit.*, p. LI.

219. *Ibid.*, p. LXX şi LXXXII.

220. *Ibid.*, p. LXXXI.

221. PROU, *Catalogue des monnaies carolingiennes*, p. XLVII.

222. Totuşi Prou se îndoieşte.

223. LESNE, *op. cit.*, p. 273.

224. Cf. coroanele din aur găsite la Guarrazar, lângă Toledo (secolul al VII-lea). Ele dovedesc deci, pentru acea epocă, bogăţia tezaurului regal. Cf. A. RIEGL, *Spätrömische Kunstindustrie*, 1927, p. 381.

225. Cu privire la bogăţia constând în aur şi pietre preţioase a persoanelor particulare, a se vedea GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, X, 21, şi mai ales IX, 9. Soţia ducelui Rauching are un tezaur echivalent cu al regelui.

226. În lucrarea lui KLOSS, *Goldvorrat und Geldverkehr im Merowingerreich*, 1929, nu se ţine seama de textele citate de LESNE, *op. cit.*, p. 200.

227. Cu privire la averea Bisericii, a se vedea LESNE, *op. cit.*, p. 200. Tezaurul bisericilor servea, la nevoie, la baterea de monedă. În GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 24, găsim un exemplu: un episcop transformă un potir de aur în monede ca să salveze oraşul de la jaf, răscumpărându-l.

228. G. RICHTER, *Annalen des Fränkischen Reichs im Zeitalter der Merowinger*, 1873, p. 98.

229. În 631, pretendentul Sisenand îi oferă lui Dagobert 200 000 monede de aur. G. RICHTER, *Annalen*, p. 161.

230. PROU, *Catalogue des monnaies mérovingiennes*, p. XI şi CV. M. LOT crede de asemenea în această scurgere de aur. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 358.

231. M. BLOCH, *Le problème de l'or au Moyen Age*, în „Annales d'histoire économique et sociale", t. V, 1933, p. 1 şi urm.; SOETBEER, *Beiträge zur Geschichte des Geld und Münzwesens in Deutschland*, „Forschungen zur Deutschen Geschichte", t. II, 1862, p. 307; A.

LUSCHIN VON EBENGREUTH, *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der Neueren Zeit.* Münich și Berlin, ed. a 2-a. 1926, p. 41.

232. *Lex Visigothorum.* XI, 3, 1, ed. Zeumer, M.G.H. Leges, t. I, p. 404: *Si quis transmarinus negotiator aurum, argentum, vestimenta, vel quelibet ornamenta provincialibus nostris vendiderit. et conpatenti pretio fuerint venundata...*

233. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VI, 2.

234. CASSIODORE, *Variae*, XII, 22, M.G.H. SS. Antiq., t. XII, p. 378: Theodoric, adresându-se oamenilor din Istria, le spune că dacă nu au grâu de vânzare, nu vor putea primi aur.

235. GUIMAN, *Cartulaire de Saint-Vaast d'Arras*, p. 167, și P. ROLLAND, *Deux tarifs du tonlieu de Tournai*, 1935, p. 37.

236. F. LOT, *Un grand domaine à l'époque franque*, Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, fasc. 230, p. 123. Îl dă ca sursă pe GRÉGOIRE DE TOURS, *Liber vitae Patrum*, M.G.H. SS. rer. Merov., t. I, p. 669.

237. LOT, *ibid.*, p. 125.

238. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 23.

239. *Ibid.*, III, 34.

240. MARCULF, II, 26, M.G.H. Formulae, ed. Zeumer, p. 92.

241. *Lex romana Visigothorum*, II, 33, ed. Haenel, p. 68–70.

242. Sinodul de la Orléans din 538, c. 30, M.G.H. Concilia, t. I, ed. Maasen, p. 82, Sinodul de la Clichy de la 626-627, c.1, *ibid.*, p. 197.

243. La Clermont, preotul Eufrasius, fiul unui senator, îi oferă regelui, pentru a fi numit episcop, bani împrumutați de la evrei: *„Susceptas a Judaeis species magnas"*, GRÉGOIRE DE TOURS, Hist. Franc., IV, 35. Episcopul Cautinus este: *„Judaeis valde carus ac subditus..."* pentru că împrumută bani de la ei sau cumpără obiecte de la ei sau cumpără obiecte de lux. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, IV, 12.

244. M.G.H. Concilia, t. I, p. 67, a° 583.

245. A. LUSCHIN, *op. cit.*, p. 83; PROU, *op. cit.*, p. LXXVI.

246. SIDOINE APOLLINAIRE, *Epistulae*, VII, 7, ed. Luetjohann, M.G.H. SS. Antiq., t. VIII, p. 110.

247. Sinodul din Orléans din 538, *loc. cit.*, p. 82, interzice clerului, începând cu treapta de diacon *pecuniam commodere ad usuras.*

În 626–627, Sinodul de la Clichy, *ibid.*, p. 197, reiterează aceeași interdicție cu privire la cler și adaugă: *"Sexcuplum vel decoplum exigere prohibemus omnibus christianis."*

248. După tulburările din secolul al V-lea, a urmat cu siguranță o perioadă de reconstrucție caracterizată prin marele număr de monumente noi care s-au construit; acest lucru ar fi inexplicabil dacă nu admitem un grad destul de mare de prosperitate economică.

Capitolul III

VIAȚA INTELECTUALĂ DUPĂ NĂVĂLIRI

1. TRADIȚIA ANTICĂ[1]

Este inutil să insistăm asupra decadenței din ce în ce mai accentuată a ordinii intelectuale şi a culturii antice, începând din secolul al III-lea. Această decadență se manifestă peste tot, în știință, în artă, în literatură. S-ar zice că însuşi spiritul este atins. Pesimismul, descurajarea se întâlnesc pretutindeni. Tentativa lui Iulian eşuează şi, după ea, geniul antic nu mai încearcă să se degajeze de influența creştină.

Noua viață a Bisericii, păstrează încă multă vreme haina vieții păgâne, care nu i se potriveşte. Încă se mai conformează unei tradiții literare, căreia îi respectă prestigiul. Păstrează ceva din poezia virgiliană şi din proza marilor retori. Chiar dacă s-a modificat conținutul, forma rămâne identică. Apariția unei literaturi creştine este mult posterioară naşterii sentimentului creştin.

Triumful oficial şi definitiv al creştinismului sub Constantin nu a coincis de altfel câtuşi de puțin cu victoria sa reală, care se realizase deja. Nimeni nu mai încearcă să i se opună. Adeziunea este universală, dar influența sa nu este totală decât asupra unei minorități de asceți şi de intelectuali. Mulți se dedică Bisericii din interes: cei puternici, ca Sidoine Apollinaire, ca să-şi păstreze influența socială; cei năpăstuiți, ca să se pună la adăpost.

La mulți oameni, viața spirituală nu mai este cea din antichitate, dar încă nu a devenit creştină, şi pentru toți aceştia e natural să nu existe altă literatură decât litera-

tura tradițională[2]. Tot vechile școli de gramatică și de retorică determină atitudinea acestor oameni nehotărâți.

Invaziile germanice în Occident nu puteau modifica nimic și practic nici nu au modificat această stare de lucruri[3]. Și cum ar fi putut s-o facă? Se știe că germanicii nu numai că nu aduceau nici o idee nouă, dar că, dimpotrivă, cu excepția anglo-saxonilor, pretutindeni unde s-au stabilit au păstrat limba latină ca unic mod de exprimare. Și în această privință, ca și în altele, s-au asimilat. Atitudinea lor pe plan intelectual a fost aceeași ca și pe plan politic și economic. Regii lor, abia suiți pe tron, se înconjoară cu retori, jurişti, poeți. Aceştia redactează legile, corespondența, actele cancelariilor, folosind modelele lăsate de antichitate. Pe scurt, ei păstrează intactă starea de lucruri existentă. Cu ei, decadența continuă, ba chiar se accelerează și e ușor de înțeles că barbarizarea a fost încă mai dezastruoasă pentru cultura spirituală decât pentru cea materială. Ceea ce se realizează în timpul dinastiilor ce domnesc asupra noilor state din bazinul occidental al Mediteranei, este decadența unei decadențe.

Să examinăm în sensul acesta regatul ostrogoților. Totul aici continuă ca în timpul Imperiului. E suficient să reamintesc doi dintre miniștri lui Theodoric: Cassiodor și Boethius. Și mai sunt și alții. Poetul Rusticus Elpidius, autorul unei *Carmen de Christi Jesu Beneficii* a fost medic și favoritul lui Theodoric[4]. Să-l mai citățm și pe Ennodius, născut fără îndoială la Arles în 473, devenit episcop de Pavia în 511, deși era atât de departe de cele sfinte încât cântase iubirile nefericitei Pasiphae[5]. Este într-un anumit sens un retor devenit profesor de elocință sacră. Datorită lui se poate constata că școlile de retorică sunt încă în plină activitate la Roma. Tot el va scrie și panegiricul lui Theodoric, între 504 și 508, în același stil umflat și pretențios ca și cel al biografiei lui Antonie, călugăr de la Lérins[6]. Pentru el, gramatica și retorica, acelea care „guvernează Universul" constituie încă bazele educației tinerilor creștini. El recomandă, pentru a-i educa pe tineri, câțiva retori distinși de la Roma, precum și casa unei doamne „pe cât de cucernică pe atât de spirituală"[7]. Așadar, toată această literatură se sprijină în

mare parte pe frază, ceea ce dovedeşte însă implicit că mai existau încă mulţi literaţi în înalta societate pe vremea lui Theodoric.

Boethius, născut la Roma în 480, aparţinea marii familii Anicii. Consul în 510, devine ministrul lui Theodoric care l-a însărcinat să facă ordine în sistemul monetar; a fost executat în 525, acuzat fiind de complot cu Bizanţul. El l-a tradus pe Aristotel, iar comentariile sale vor influenţa tot Evul Mediu; a mai tradus şi *Isagoge* de Porphyrius, precum şi opere ale muzicienilor şi matematicienilor greci. Mai târziu, în închisoare, scrie *De consolatione philosophiae* în care creştinismul se îmbină cu o morală stoic-romană. Autorul rămâne un spirit distins şi un gânditor.

Cassiodor este un aristocrat născut pe la 477. A fost principalul ministru al lui Theodoric, a cărui bunăvoinţă a câştigat-o printr-un panegiric compus în cinstea sa. La 20 de ani este chestor şi secretar al lui Theodoric, apoi consul. Chiar şi după Theodoric şi până sub domnia lui Vitiges şi-a păstrat poziţia la curte, dar după regenţa Amalasuntei (535), influenţa sa n-a mai fost preponderentă. În 540 se retrage din lume şi se consacră vieţii religioase în mănăstirea Vivarium, întemeiată pe moşia sa Bruttium pe care străbunicul său o apărase odinioară împotriva lui Genseric. Ar fi vrut ca toţi călugării să adune în mănăstiri toate operele literaturii clasice ale antichităţii. Ideea de a adăposti cultura în mănăstiri îi fusese inspirată de războiul lui Iustinian, care de altfel l-a şi împiedicat să întemeieze şcoala de teologie pe care o visa.

Mai trebuie menţionat Arator, intrat în slujba Statului sub domnia lui Athalaric în calitate de *comes domesticorum* şi *comes rerum privatarum*. A îmbrăcat haina preoţească probabil ca să aibă drept de azil în timpul asediului Romei de către Vitiges. În 544, îşi declamă public poemul *De actibus apostolorum* în biserica Saint Pierre-ès-Liens.

Venantius Fortunatus, născut între 530 şi 540, a studiat gramatica, retorica şi jurisprudenţa la Ravenna. În 560 pleacă în Galia unde dobândeşte bunăvoinţa lui Sigebert al Austrasiei şi a altor înalţi demnitari. La Poitiers

o cunoaşte pe sfânta Radegonde care întemeiase acolo mănăstirea Sfintei Cruci. Devine preotul mănăstirii şi apoi episcop de Poitiers.

Poemele sale sunt mai ales panegirice; i se datorează în special cel al lui Chilperic căruia îi laudă talentul, şi cel al Fredegondei. Laudă elocinţa latină a lui Caribert[8]. Îl laudă pe ducele Lupus, un roman căruia îi place să atragă la curtea stăpânului său pe compatrioţii săi care se disting prin erudiţia lor, ca Andarchius[9]. Ridică în slăvi elocinţa lui Gogo; compune un epitalam cu ocazia căsătoriei lui Sigebert cu Brunhilda, în care face referiri la Cupidon şi Venus. Este autorul epitafului unei femei barbare Vilithuta, moartă la şaptesprezece ani în urma unei naşteri grele şi a cărei cultură a făcut din ea o romană. Fortunatus a scris şi cântece religioase.

Parthenius, care a studiat la Roma, a fost *magister officiorum* la curtea lui Theodebert. Grégoire de Tours[10] povesteşte cum a fost lapidat de popor din cauza impozitelor prea împovărătoare. Era prieten cu Arator[11].

Rolul jucat de retorii romani este la fel de mare în ceea ce-i priveşte pe vandali. Dracontius îi adresează regelui Gunthamund (484–496) un poem intitulat *Satisfactio*. A fost elevul gramaticianului Felicianus; din operele sale se vede că vandalii participau alături de romani la lecţiile de gramatică. În plus, aflăm că familia sa îşi păstrează averea. După ce a studiat gramatica şi retorica, s-a dedicat carierei juridice. Mai târziu a fost persecutat de Gunthamund care l-a arestat şi i-a confiscat bunurile din cauza unor versuri în care s-ar părea că îl lăuda mai mult pe împărat decât pe rege[12].

Poeţii reuniţi în *Anthologie:* Florentinus, Flavius, Felix, Luxorius, Mavortius, Coronatus, Calbulus, care, deşi creştini, practicau o literatură destul de păgână, specifică antichităţii[13], au trăit sub regii Thrasamund (496–523) şi Hilderic (523–530). Aceşti poeţi proslăvesc în versurile lor magnificele terme ale lui Thrasamund, monumentele construite la Aliana[14]; scriu despre gramaticianul Faustus, prietenul lui Luxorius. Creştinismul se amestecă în aceste poeme cu obscenităţile[15]

Contele vandal Sigisteus, protectorul poetului Parthenius, este el însuşi poet[16]. Nu trebuie să-l uităm nici pe Fulgentius, gramatician profesionist, care a scris la Cartagina în ultimii douăzeci de ani ai secolului al V-lea. Stilul său este pompos, fraza adesea incorectă, foloseşte mitologia alegorică, încă foarte apreciată de gramaticieni.

Regăsim aceeaşi stare de lucruri la toate popoarele germanice. Sidoine este marea personalitate a burgunzilor[17]. La vizigoţi, Euric era deja înconjurat de retori. Regii Wamba, Sisebut, Chindasvinth, Chintila sunt scriitori. Autori ca Eugène de Toledo, Jean de Biclaro, Isidore de Séville scriu în latină şi chiar într-o latină foarte corectă[18].

În privinţa francilor, să reamintim că regele Chilperic însuşi a scris poeme în limba latină[19].

În sfârşit, trebuie să ţinem seama de influenţa exercitată de Constantinopol, centru de studii şi de intensă activitate intelectuală. Grégoire de Tours ne arată în mai multe pasaje că şcoala de medicină a avut o influenţă deosebită.

În fond, invaziile nu au modificat caracterul vieţii intelectuale din bazinul Mediteranei occidentale. Literatura continuă, dacă nu chiar să înflorească, măcar, să zicem, să „vegeteze" la Roma, Ravenna, Cartagina, la Toledo şi în Galia, fără însă să se poată semnala apariţia vreunui element nou, până în momentul în care începe să se facă simţită influenţa anglo-saxonilor. Decadenţa este evidentă, desigur, dar tradiţia dăinuie. De vreme ce mai există scriitori înseamnă că mai există şi un public cititor şi poate chiar un public relativ cultivat. Poeţii adresează acum regilor linguşelile pe care altădată le adresau împăratului. În afară de o platitudine mai accentuată, temele tratate sunt identice.

Această viaţă intelectuală în stil antic continuă încă în secolul al VII-lea, întrucât papa Grigore cel Mare îi reproşează lui Didier, episcop de Vienne, că se consacră exclusiv gramaticii; de asemenea în Spania, până la cucerirea ei de către arabi, se mai întâlnesc istorici destul de buni.

În toate acestea, aportul germanicilor este nul[20].

2. BISERICA

Faptul că, după prăbuşirea împăraţilor din Occident, Biserica şi-a continuat dezvoltarea pe aceeaşi linie, este cu totul evident. În fond, ea este reprezentantul prin excelenţă al continuităţii romanismului. Imperiul este considerat de către Biserică drept făcând parte dintr-un plan providenţial, de aceea ea se şi bizuie pe el. Tot personalul Bisericii este roman şi se recrutează din acea aristocraţie în rândurile căreia se afla tot ceea ce a mai rămas din civilizaţie[21]. Abia mult mai târziu vor pătrunde în Biserică şi barbarii.

Din punct de vedere social, influenţa sa este uriaşă. Papa de la Roma, episcopul din oraş, acestea sunt personajele principale. Cine vrea să facă o carieră sau să se pună la adăpost de furtuni, trebuie să-şi găsească refugiul în Biserică, fie că este un mare senior ca Sidoine sau Avitus, fie că e ruinat ca Paulin de Pelle. Aproape toţi scriitorii pe care i-am semnalat mai sus şi-au încheiat viaţa în sânul Bisericii.

Mai există desigur şi cei care i se consacră din convingere, din credinţă autentică. Şi în această privinţă trebuie să ţinem seama de marea influenţă a ascetismului oriental. Acesta se răspândeşte de timpuriu în Occident şi constituie una din trăsăturile de bază ale epocii[22].

Sfântul Martin, născut pe teritoriul actual al Ungariei, care a fost episcop de Tours (372–397), întemeiază pe la 360 mănăstirea Ligugé, lângă Poitiers. Sfântul Ioan Casian, călugăr la Bethleem, apoi în Egipt şi la Constantinopol, creează mănăstirea Saint-Victor la Marsilia, pe la 413. În jurul anului 410, Honorat, care avea să devină episcop de Arles, întemeiază mănăstirea Lérins în eparhia Grasse; aici s-a resimţit cel mai profund influenţa acelui ascetism egiptean ce avea să se răspândească în Galia cam în aceeaşi perioadă[23] cu monahismul oriental.

Barbarii nu au atacat mănăstirile. Trebuie chiar să admitem că tulburările pe care le-au provocat au contribuit din plin la dezvoltarea monahismului, îndreptând spre mănăstire, departe de lumea în care nu se mai putea trăi, o mulţime de mari gânditori ai vremii. Cassiodor

întemeiază Vivarium pe moşia sa; sfântul Benedict (480–543) pune bazele celebrei abaţii de la Monte Cassino şi stabileşte faimoasa regulă „benedictină" pe care Grigore cel Mare avea să o răspândească.

Mişcarea progresează din sud spre nord. Sfânta Radegonde se va duce la Arles să ceară canoanele sfântului Cesarie pe care le introduce în mănăstirea ei de la Poitiers.

Acest Cesarie este reprezentativ pentru vremea sa[24]. Provenind dintr-o familie aristocratică de la Chalon-sur-Saône, la vârsta de douăzeci de ani, în 490, va căuta adăpost la Lérins. Toată viaţa sa dezvăluie comportamentul unui creştin plin de entuziasm. Între 502 şi 543 a fost episcop al anticului oraş Arles pe care Ausone îl numeşte „Roma Galiei". Regele vizigoţilor Alaric al II-lea îl trimite în surghiun la Bordeaux. Mai târziu îl găsim în preajma lui Theodoric. Se orientează spre papalitate în care vede, în mijlocul schimbărilor de stăpânire la care a asistat, simbolul Imperiului dispărut. Pentru el, viaţa monahală are drept ideal călugărul care-şi închină viaţa milosteniei, predicării, cântărilor întru slava lui Dumnezeu şi predării cunoştinţelor. Convoacă sinod după sinod pentru a reforma Biserica. Datorită lui, oraşul mediteranean Arles, devine cheia de boltă a Bisericii francilor. Aproape tot dreptul canonic al Franţei merovingiene provine din secolul al VI-lea[25] de la Arles, iar colecţiile de acte întocmite în cursul fiecărui sinod păstrate la Arles, devin un model pentru toate cele ce vor urma[26]. În 513, papa Symmache îi conferă lui Cesarie dreptul de a purta *pallium* şi-l numeşte reprezentantul său în Galia. Încă din anul 500 devenise stareţ al unei mănăstiri nevrednice, situată lângă Arles pe o insulă a Ronului şi căreia îi stabilise noi canoane[27]. Mai târziu, în 512, întemeiază la Arles o mănăstire de maici care în 523 numără deja 200 de călugăriţe. Îi hotărăşte canoanele, dar evită să le facă prea aspre şi prevede lecturi, broderie, cântări bisericeşti, copierea caligrafică a manuscriselor; o plasează sub protecţia Romei.

Predicile sale, simple şi populare, ale căror manuscrise le trimite pretutindeni, au avut o uriaşă influenţă în Galia, Spania şi Italia.

Ca şi sfântul Cesarie în Galia, sfântul Benedict este marea figură religioasă a Italiei în secolul al VI-lea. Născut probabil lângă Spoleto, este crescut la Roma, după care se retrage în singurătate la Sobiaco. În jurul lui se adună câţiva asceţi. În 529 se stabileşte cu aceştia la Monte Cassino. Regula sa se inspiră din cele ale lui Casian, Rufin şi ale fericitului Augustin. Ea nu recomandă în mod special lectura, deşi precizează ce anume trebuie citit în timpul postului mare; în general, are un caracter de îndrumar practic, fără austeritate excesivă. Importanţa universală pe care avea s-o dobândească mănăstirea s-a datorat mai ales vecinătăţii sale cu Roma.

Dezvoltarea monahismului în vremea aceea a fost extraordinară[28]. Regii[29], aristocraţii, episcopii[30] întemeiază mănăstiri.

Marii propagatori ai monahismului vor fi, în Spania sfântul Fructuosus, episcop de Braga († 665), la Roma Grigore cel Mare.

Pe malurile Mediteranei, amprenta acestora este deosebit de pregnantă. Mişcarea monahală pare a fi asociată aici cu evanghelizarea păgânilor, după cum ne-o dovedesc biografiile unor mari aquitani ca sfântul Amand († 675–676) şi sfântul Remacle (circa 650–670), evanghelizatori şi totodată călugări.

Tot călugării aveau să-i evanghelizeze şi pe anglo-saxoni. Misiunea condusă de Augustin şi alcătuită din patruzeci de călugări a ajuns în regatul Kent, pe la Paşti în anul 597[31]. În 627, creştinismul se răspândise din Kent până în Northumberland. Creştinarea era încheiată în 686[32].

Aşadar, tot din Mediterana porneşte această extindere septentrională a Bisericii, ale cărei consecinţe aveau să fie atât de profunde. Ea a fost opera unor oameni total romanizaţi şi de vastă cultură, cum au fost Augustin şi tovarăşii săi.

În 668, papa Vitelius îl trimite ca arhiepiscop de Canterbury pe Théodore de Tarse care a studiat la Atena. Prietenul său Adrian, care îl însoţeşte, este african şi cunoaşte greaca şi latina. El, împreună cu irlandezii, a propagat cultura antică în rândurile anglo-saxonilor[33].

Deci, Mediterana este focarul creştinismului viu. Nicetius, episcop de Trèves, este originar din Limoges; se mai pot cita încă mulţi alţii. Thierry I trimite clerici din Clermont la Trèves[34].

Omul care a exercitat cea mai mare influenţă asupra viitorului este Grigore cel Mare. Ca şi Cassiodor, este un patrician. La început a fost predicator. Din dragoste pentru Dumnezeu îşi vinde bunurile şi cu banii obţinuţi întemeiază şapte mănăstiri. Deşi e călugăr, papa îl trimite în 580 la Constantinopol în calitate de nunţiu papal. Ca scriitor, caută să se exprime simplu. Dispreţuieşte înfloriturile retoricii profane, pe care le consideră vorbărie deşartă[35]. E un om cultivat, pentru care fondul este mai important decât forma, iar opera sa constituie o adevărată ruptură cu tradiţia retoricii antichităţii. Acest fenomen trebuia să se producă, nu numai pentru că retorica ajunsese evident sterilă, dar şi pentru că ascetismul întorsese din nou Biserica la misiunea sa, slujirea poporului.

Eugippius, în opera sa consacrată vieţii sfântului Séverin, refuză să utilizeze un stil pe care oamenii simpli l-ar fi înţeles cu mare greutate[36]. Iar sfântul Cesarie din Arles spune explicit că îşi dă toată silinţa să scrie astfel încât să fie înţeles de către cei necultivaţi[37].

Aşadar, Biserica se adaptează. Face din literatură un instrument de cultură pentru popor, adică un instrument de convertire.

Grigore cel Mare, zice Roger[38], nu mai are nici o legătură cu literatura antichităţii. Îl critică pe Didier, episcop de Vienne, că predă gramatica şi, deşi creştin, aduce laude lui Jupiter[39].

Astfel, Biserica, perfect conştientă de misiunea sa, se slujeşte de latina vulgară sau, mai bine zis, de o latină fără retorică, total accesibilă poporului[40]. Biserica vrea să se exprime în acea latină a poporului, o limbă vie, limba timpului, pe care n-o preocupă micile greşeli. Scrie pentru popor vieţile sfinţilor pentru a-l converti. Acest limbaj simplu, ca cel al lui Isidore de Sevilla († 646) nu exclude ştiinţa. Isidore este un compilator care vrea să pună ştiinţa antichităţii la dispoziţia contemporanilor săi. La el n-a mai rămas nimic din spiritul antic, dar el aduce la

cunoştinţa oamenilor reţete şi fapte. El a fost Enciclopedia Evului Mediu. Şi a fost, şi el, tot un mediteranean.

Astfel, tot în *Romania* de Sud se operează acea nouă orientare pe care spiritul creştin o va imprima literaturii; deşi poate barbară ca formă, literatura rămâne totuşi vie şi activă. Este ultima înfăţişare pe care o dobândeşte latina scrisă în calitate de limbă vie, de limbă laică. Toţi aceşti clerici care părăsesc tradiţia clasică pentru a se exprima pe înţelesul tuturor, scriu de fapt pentru laici. În Anglia însă, unde latina este importată ca limbaj savant rezervat nevoilor Bisericii, situaţia este total diferită: nu se face nici un efort pentru a se introduce latina în popor, acesta păstrându-şi integral limba germanică.

Va veni vremea când clericii vor folosi din nou latina clasică, dar în acea perioadă latina va fi devenit un limbaj savant, rezervat exclusiv oamenilor Bisericii.

3. ARTA

După năvăliri, nu se constată nici o întrerupere a evoluţiei artistice în regiunea Mediteranei. Arta atestă continuarea acelui proces de orientalizare care, sub influenţa Persiei, a Siriei şi a Egiptului, se manifestă din ce în ce mai vizibil în Imperiu.

Fenomenul pare a fi o reacţie anti-elenistică pe care am putea-o compara cu reacţia romantică împotriva artei clasice şi care se manifestă prin stilizarea figurii, zoomorfie, interesul faţă de decor, ornamentaţie, culoare.

Occidentul nu se poate sustrage acestei orientalizări progresive. Aceasta se face cu atât mai simţită cu cât relaţiile comerciale cu Siria, Egiptul şi Constantinopolul sunt mai active. Negustorii sirieni, furnizori de obiecte de lux au introdus încă din secolul al III-lea, peste tot, până în Britania, giuvaeruri şi obiecte din fildeş provenind din Orient.

Influenţa Bisericii, precum şi aceea a monahismului au acţionat în acelaşi sens. Ca totdeauna, Occidentul urmează un exemplu. În acest sens, năvălirile germanice nu au adus nici o modificare[41].

S-ar putea spune că, dimpotrivă, năvălirile au colaborat cu această mişcare, căci germanicii şi mai ales goţii, în timpul cât au trăit în stepa rusă, au fost supuşi unor profunde influenţe orientale vehiculate de Marea Neagră. Fibulele, colierele, inelele, giuvaerurile cloazonate sunt influenţate de arta decorativă sarmată şi persană în care se amestecă fără îndoială caracteristicile proprii ale mobilierului lor din epoca bronzului. Ei au creat astfel o artă pe care romanii o numeau *ars barbarica* şi care s-a răspândit în tot Imperiul încă dinainte de năvăliri, de vreme ce cunoaştem la Lyon un meşteşugar originar din Commagena[42] care o practica. În secolul al IV-lea, podoabele din sticlă cloazonată sunt de uz curent în armatele imperiale[43].

Meşteşugarii locali lucrează în stil exotic. Putem chiar să ne punem întrebarea în ce măsură această artă este practicată de germanicii înşişi. Ştim, datorită legii burgunzilor, că aceştia aveau sclavi giuvaergii însărcinaţi cu confecţionarea podoabelor războinicilor şi femeilor; aceşti meşteşugari erau foarte probabil la început greci şi mai târziu romani. Ei sunt aceia care au răspândit această artă în Imperiu pe vremea năvălirilor; ea va înflori la vizigoţi, ca şi la vandali şi burgunzi[44].

Pe măsură însă ce se restabileau contactele cu tradiţia antică, această artă „barbară" îşi va restrânge aria de răspândire, rămânând o artă a oamenilor simpli. Regii şi nobilii vroiau altceva mai bun. Nu mai concepeau nimic altceva decât arta Imperiului. Chilperic îi arată lui Grégoire de Tours frumoasele monede de aur pe care i le-a trimis împăratul, care îi transmite că a pus să i se facă un platou de aur şi că va mai comanda şi altele la Constantinopol „pentru a cinsti rasa francilor"[45]. După Zeiss[46], *Tierornamentik* a dispărut foarte timpuriu, iar în secolul al VI-lea, filonul germanic propriu-zis al artei vizigote este deja epuizat.

Germanii, instalaţi în *Romania,* nu au dat naştere unei arte originale, aşa ca irlandezii sau anglo-saxonii. La aceştia din urmă, în absenţa unei arte romane, arta şi-a păstrat caracterul naţional, exact ca şi dreptul şi instituţiile. Influenţa acestei arte avea să se manifeste în Galia

mult mai târziu, în secolul al VII-lea în ceea ce o priveşte pe cea irlandeză şi în secolul al VIII-lea în ceea ce o priveşte pe cea anglo-saxonă[47].

Din această artă barbară, de altfel mult inferioară capodoperelor artei sarmate din care s-a inspirat la origine, s-au păstrat câteva piese foarte frumoase cum ar fi platoşa lui Theodoric, evangheliarul Theodelindei păstrat în catedrala de la Monza şi coroanele lui Guarrazar. De altfel, aceste opere nu pot fi considerate autentice producţii barbare. Riegl şi Zeiss admit că, în special în privinţa coroanelor, este o artă executată de meşteri romani. Sfântul Eloi, care a realizat diverse opere de artă[48] este un galoroman. Nu se poate deci vorbi aici despre o artă germanică propriu-zisă, ci mai degrabă despre arta orientală.

Ar trebui să putem desluşi influenţele datorate importurilor masive de giuvaeruri şi obiecte de fildeş din Bizanţ, Siria şi Egipt. După Dawson[49], arta irano-gotică adusă de barbari cedează locul în Franţa, chiar din mijlocul secolului al VI-lea, dar ceva mai devreme în sud, artei siriene şi bizantine care se propagă în bazinul Mediteranei[50]. Un savant scandinav a semnalat importanţa aporturilor orientale în arta germanică a anglo-saxonilor[51].

Persia şi-a manifestat influenţa prin importul de covoare, ajunse până în Galia[52].

Arta coptă din Egipt şi-a exercitat influenţa mai ales prin intermediul obiectelor din fildeş de la Alexandria şi al stofelor. Este cazul să ne amintim că în 410, atunci când sfântul Honorat a întemeiat mănăstirea Lérins, mai mulţi călugări egipteni au venit să se stabilească aici.

În fond, arta venită pe Mediterana, pe de-a-ntregul orientală, a întâlnit-o pe aceea a barbarilor, şi ea tot orientală, şi ca urmare s-a produs o întrepătrundere care s-a realizat evident sub preponderenţa curentului venit din sud, întrucât acesta dobândise tehnica cea mai dezvoltată[53].

Această influenţă orientală se remarcă peste tot în Galia, în Italia, în Africa, în Spania. Ea îi imprimă întregului Occident o amprentă bizantină.

Mormântul lui Chilperic, după Babelon, este opera unor artişti bizantini stabiliţi în Galia[54]. Lor li se dato-

rează probabil obiectele cele mai perfecte; cele mai grosolane se datorează unor neîndemânateci elevi barbari. Schmidt admite că arta barbară a acestei epoci este opera unor sclavi galo-romani care lucrează în stil germanic, de fapt în stil oriental[55]. Aceeaşi orientalizare se manifestă şi în celelalte arte decorative, nu numai în giuvaergerie. Splendidele stofe pe care Dagobert le oferă abaţiei Saint-Denis sunt tot ţesături orientale. Papa Adrian (772–795) a donat nu mai puţin de 903 bucăţi de stofe preţioase bazilicilor din Roma[56]. Este vorba despre ţesături din mătase confecţionate la Constantinopol sau în alte localităţi, sub influenţa modelelor persane[57].

Acelaşi orientalism se remarcă în împodobirea manuscriselor. Liturghierul Gellone, operă vizigotică, este împodobit cu papagali cu penaj strălucitor, cu păuni, vulturi, lei, şerpi, ceea ce-i indică îndeajuns originea. Se mai pot de asemenea distinge influenţe armeneşti[58].

Manuscrisele puse în circulaţie în secolul al VII-lea de către irlandezi vor avea, dimpotrivă, un caracter naţional şi barbar mai pronunţat. Se pot vedea amestecându-se în acestea motive indigene, de origine preistorică şi elemente orientale, vehiculate fără îndoială de arta din Galia[59].

Mozaicul este în aceeaşi situaţie. Temele mitologice şi creştine utilizate în perioada galo-romană dispar pentru a face loc elementelor vegetale şi bestiarelor atât de elocvent exemplificate în mozaicurile siriene şi africane din secolul al V-lea[60]. La Santo-Chrysogone din Transţevere, la Roma, un pavaj din mozaic datând de pe vremea reconstrucţiei de către Grigore al III-lea în 731, prezintă în medalioane vulturi şi dragoni alternând, în mijlocul unor entrelacs-uri şi rozete[61]. De asemenea, în fragmentele mozaicurilor bisericii Saint-Genès din Thiers, construită în 575 de către sfântul Avit, episcop de Clermont, se poate descifra imitaţia unei stofe persane. „Nimic nu poate demonstra mai bine decât acest mic monument care măsoară abia un metru lungime, voga stofelor orientale din Galia merovingiană"[62].

Aceeaşi a fost probabil situaţia şi în pictura decorativă. Grégoire de Tours povesteşte că Gondovald se preface a fi *pictor* care decorează casele[63]. Din acest text

rezultă că pe vremea aceea casele particulare erau policrome, împodobite fără îndoială tot în stilul stofelor orientale.

Bisericile erau şi ele zugrăvite policrom şi aici, desigur, chipul omenesc juca un rol de seamă, ca şi în mozaicurile de la San-Vitale din Ravenna. Grigore cel Mare îl mustră pe episcopul Serenus din Marsilia pentru că a distrus nişte picturi din biserica sa, spunându-i că acestea slujesc la instruirea religioasă a poporului[64].

Nu trebuie să ne imaginăm secolele VI şi VII ca pe nişte perioade lipsite de activitate artistică. Pretutindeni se construieşte[65]. E suficient să amintim aici monumente de prim ordin ca biserica San-Vitale din Ravenna. În toate construcţiile epocii se întâlneşte luxul bizantin. La Clermont, episcopul construieşte o biserică placată cu marmură, cu patruzeci şi două de ferestre şi şaptezeci de coloane[66].

Fortunat descrie biserica Saint-Germain, construită în 537, cu coloane de marmură şi cu ferestre cu geamuri, iar în *Vita Droctovei* ni se descriu mozaicurile, picturile şi plăcile aurii ale acoperişului său[67].

Leontinus de Bordeaux (pe la 550) construieşte nouă biserici[68]. Sidoine, la sfârşitul secolului al V-lea, în plină perioadă a năvălirilor, se plânge că vechile biserici[69] sunt prost întreţinute. De îndată însă ce tulburările încetează, se recâştigă timpul pierdut. Pretutindeni se restaurează sau se reconstruieşte, ceea ce indică evident un anumit grad de prosperitate. Nicetius de Trèves, Vilicus de Metz, Carentinus de Cologne restaurează şi înfrumuseţează nişte biserici[70].

Episcopul de Mayence construieşte biserica Sfântul-Gheorghe şi un baptisteriu la Xanten. Didier de Cahors (630–655) clădeşte multe biserici în oraş şi în împrejurimi, precum şi o mănăstire. Să adăugăm şi construcţiile lui Agricola la Châlons[71] ale lui Dalmatius la Rodez[72]. Mulţi lucrători *(artifices)* erau aduşi din Italia. Ştim că episcopul Nicetius a chemat din Italia nişte *artifices* la Trèves[73]. Dar mai existau şi contrucţii barbare[74].

Baptisteriul din Poitiers ne permite să ne facem o idee despre construcţiile epocii, care erau şi ele supuse influenţei orientale[75].

Pe scurt, tot ceea ce ştim despre diversele domenii ale artei şi despre toate direcţiile în care se îndreaptă, ne arată, cum zice Bréhier[76] „că arta occidentală este degajată de orice influenţă clasică". Greşeşte însă când pretinde că această artă s-ar fi dezvoltat în acelaşi sens ca şi arta arabă, dacă n-ar fi existat renaşterea carolingiană. Faptul că se dezvoltă în direcţia bizantină este evident. Tot bazinul mediteranean lua exemplu de la Constantinopol.

4. CARACTERUL LAIC AL SOCIETĂŢII

Trebuie să mai insităm asupra unui ultim aspect căruia nu i s-a acordat atenţie până în prezent şi care demonstrează încă o dată faptul că societatea de după năvăliri o continuă întru totul pe cea dinainte: caracterul său laic. Deşi respectul acordat Bisericii este mare, deşi influenţa sa este considerabilă, ea nu se integrează în Stat. Puterea politică a regilor, ca şi aceea a împăraţilor e strict laică. Nici o ceremonie religioasă nu are loc la suirea pe tron a regilor, cu excepţia celor vizigoţi, şi aceasta abia la sfârşitul secolului al VII-lea. În diplomele lor nu există nici o formulă prin care coroana să se considere *gratia Dei.* Nici un cleric nu are funcţii la curte. Regii nu au decât miniştri şi funcţionari laici. Tot ei sunt şefi ai Bisericii şi numesc episcopii, convoacă sinoade, uneori iau chiar parte la ele. Între acestea şi guvernele de după secolul al VIII-lea există, în această privinţă, un contrast total[77]. *Scola* pe care o întreţin la curtea lor nu seamănă câtuşi de puţin cu şcoala de la palatul lui Carol cel Mare. Regii îi îngăduie Bisericii să preia voluntar o mulţime de servicii publice, dar nu-i deleagă nici unul; nu-i recunosc jurisdicţia decât asupra domeniului disciplinar; o supun impozitului; o protejează, dar nu i se subordonează. Trebuie să precizăm că Biserica, în schimbul protecţiei pe care regii i-o oferă, le este deosebit de fidelă. Chiar şi sub domnia regilor favorabili arianismului, nu se răscoală împotriva lor[78]. Această stare de lucruri se explică prin faptul că societatea însăşi încă nu e dependentă de Biserică în ceea ce priveşte viaţa socială; ea încă este capabilă să-i ofere statului personalul laic de care acesta are nevoie.

Aristocrația senatorială, instruită în școlile de gramatică și retorică, este pepinieră de înalți funcționari guvernamentali. E suficient să amintim numele unor oameni de anvergura lui Cassiodor și Boethius. Chiar după ei, în ciuda decadenței culturii, situația se menține. Palatul merovingienilor este plin de laici cultivați. Știm, datorită lui Grégoire de Tours, că toți copiii regilor erau inițiați cu multă grijă în cultivarea literelor, mai cu seamă la curțile regilor ostrogoți și vizigoți. Stilul pompos al mesajelor scrise împăraților în cancelariile merovingiene dovedește că mai există în birouri, chiar și pe vremea reginei Brunhilda, redactori care au studiat literele[79]. Și nu e nici o îndoială că erau laici de vreme ce aici, cancelaria, conform exemplului imperial, este compusă exclusiv din laici[80].

S-ar putea oferi o multitudine de exemple în acest sens. Asteriolus și Secundinus, favoriții lui Theodebert I, sunt fiecare *rethoricis inbutus litteris*[81]; Parthenius, *magister officiorum et patricius,* sub același rege, s-a dus la Roma să-și completeze cunoștințele literare[82]. Pregătirea acestor funcționari nu este însă exclusiv literară[83].

Didier de Cahors, trezorier regal sub Clotaire al II-lea (613–629/630), stăpânește *gallicana eloquentia* și *Leges Romanae.* În secolul al VII-lea, există fără îndoială încă mulți oameni mai pregătiți și mai culți decât se presupune.

În ceea ce îi privește pe vizigoți, e suficient să le citim legile, în care se revarsă vorbăria și retorica, dar care se disting prin reglementări minuțioase ale vieții sociale, ca să ne dăm seama că formația literară a acestor funcționari mergea mână în mână cu spiritul practic în afaceri.

Astfel, regii au guvernat cu ajutorul unor oameni la care s-a păstrat tradiția literară și politică a Romei, dar ceea ce este poate chiar mai izbitor este că au administrat țările respective cu niște funcționari foarte culți. Și nici nu se putea altfel. Organizarea administrativă a Imperiului, pe care s-au străduit s-o mențină, necesită fără îndoială colaborarea unor agenți foarte bine pregătiți. Altminteri cum ar fi fost cu putință să se întocmească și să se țină la zi registrele de impozite, să se procedeze la operațiunile specifice cadastrului, să se expedieze toate ac-

tele emanând de la tribunalul regal şi de la cancelaria palatului? Şi chiar în cazul funcţionarilor mai mărunţi, cum oare, fără cunoştinţe de scriere şi citire, să ţii socotelile impozitelor pe circulaţia mărfurilor? În oraş, întocmirea acelor *gesta municipalia* ne obligă să tragem aceeaşi concluzie.

Administrarea dreptului roman sau romanizat, cu procedura sa scrisă, consemnarea sentinţelor, contractelor, testamentelor dă de lucru unui mare număr de *notarii* pe întregul teritoriu. Pentru aceştia scrie Marculf. Toţi aceşti oameni sunt, în imensa lor majoritate laici, în ciuda câte unui *diaconus* menţionat în documentele de la Bourges şi Angers[84].

Pentru tot acest personal existau, evident, şcoli. Am demonstrat-o de altfel într-o altă lucrare[85]. Chiar şi la longobarzi dăinuie şcolile[86].

La vizigoţi, cunoaşterea scrisului este atât de răspândită, încât regele fixează preţul la care vor fi vândute exemplarele cuprinzând legea. Astfel, ştiinţa de carte este un lucru curent în toate sferele legate de administraţie.

Din considerente economice, situaţia este aceeaşi în lumea negustorilor. O clasă de negustori profesionişti, practicând comerţul pe distanţe mari, nu s-ar fi putut menţine fără un minimum de pregătire. Ştim de altfel, prin Cesarie din Arles, că negustorii aveau vânzători ştiutori de carte.

În perioada merovingiană, cunoaşterea scrisului este deci indispensabilă vieţii sociale. Astfel se explică faptul că în toate regatele întemeiate în Occident, cursiva romană s-a păstrat sub forma literei mici cursive, formă pe care a dobândit-o în secolul al V-lea; aceasta este o scriere rapidă, o scriere pentru afaceri şi nu o caligrafie. Din ea provin scrierile merovingienilor, vizigoţilor, longobarzilor[87], cele greşit denumite odinioară scrieri naţionale, deoarece ele nu sunt decât stricta continuare a cursivei romane perpetuată de către agenţii administraţiei, de birouri şi negustori.

Această scriere cursivă este perfect adaptată limbii vii, dar decadente a epocii. În viaţa curentă, latina este şi mai stricată decât în literatură; a devenit o limbă plină de greşeli şi de solecisme, infidelă gramaticii, dar, în ciuda

tuturor acestor caracteristici, este o latină autentică. E ceea ce literații numesc latina rustică, vulgară. Dar și ei o acceptă și o folosesc, mai ales în Galia, pentru că este limba poporului, a celor mulți. Administrația procedează la fel. Tot aceasta era probabil și latina predată în școlile obișnuite. Din nici un text nu rezultă că la Biserică poporul nu-l mai înțelege pe preot, așa cum se va întâmpla în secolul al IX-lea. Și aici se constată fenomenul de barbarizare a limbii, barbarizare care, de altfel, nu este câtuși de puțin germanică. Limba se menține și ea este aceea care cimentează, până în cursul secolul al VIII-lea, unitatea *Romaniei*[88].

Concluzie

Din oricare punct de vedere am privi situația, constatăm că perioada începută cu stabilirea barbarilor în Imperiu nu a introdus absolut nimic nou în istorie[89]. Germanicii au distrus guvernul imperial *in partibus occidentalis,* și nu Imperiul. Ei înșiși, instalându-se în Imperiu ca *foederati,* îl recunosc implicit. Departe de a dori să-i substituie o formă nouă de organizare, ei se instalează, iar dacă prezența lor antrenează grave degradări, ea nu aduce un nou mod de viață; s-ar putea aproape spune că vechiul *palazzo* a fost împărțit în apartamente, dar că se menține ca edificiu. Pe scurt, caracterul esențial al *Romaniei* rămâne mediteranean. Ținuturile de graniță rămase germanice, și Britania, nu joacă încă nici un rol; faptul că au fost considerate ca punctul de pornire al unor schimbări este o eroare. Privind lucrurile așa cum sunt în realitate, constatăm că marea noutate a epocii este un fapt politic: o pluralitate de state substituindu-se în Occident unității statului roman. Este fără îndoială un lucru de o importanță considerabilă. Aspectul Europei se modifică, dar viața sa nu se schimbă în esență. Aceste state, numite naționale, nu sunt în fond deloc naționale, ci doar fragmente dintr-un mare ansamblu căruia i s-au substituit. Numai în Britania se produce o transformare profundă.

Acolo, împăratul și civilizația Imperiului au dispărut. N-a mai rămas nimic din tradiție. Se conturează o lume

nouă. Dreptul, limba, instituțiile vechi fac loc celor germanice. Apare o civilizație de tip nou, care s-ar putea numi civilizația nordică sau germanică. Ea se opune civilizației mediteraneene sincretizată în Imperiul roman târziu, această ultimă formă a Antichității. Aici n-a mai rămas nimic din Statul roman cu idealul său legislativ, cu populația sa civilă, cu religia creștină, ci a apărut o societate ai cărei membri au păstrat legătura de sânge, comunitatea familială cu toate consecințele pe care le antrenează asupra dreptului, moralei, economiei; un păgânism unit cu epopeile eroice; acestea constituie originalitatea barbarilor care au respins lumea veche pentru a-i lua locul. În Britania începe o eră nouă care nu mai gravitează în jurul sudului. Omul din nord a cucerit și a luat în stăpânirea sa proprie această extremitate a *Romaniei* a cărei amintire n-o mai păstrează, a cărei majestate a îndepărtat-o, căreia nu-i datorează nimic. În sensul cel mai concret, o înlocuieşte şi înlocuind-o, o distruge.

Cotropitorii anglo-saxoni au trecut direct din ambianța germanică în Imperiu, fără însă a suferi influența romană. Provincia Britania în care s-au stabilit era, în plus, cea mai puțin romanizată dintre provincii. În consecință, ei au rămas neschimbați: sufletul germanic, sufletul nordic, sufletul barbar, sufletul unor popoare care se aflau în stadiul de dezvoltare homeric, dacă ne putem exprima astfel, a constituit în această zonă, factorul istoric esențial.

Spectacolul pe care îl prezintă Britania anglo-saxonă este însă unic. Degeaba l-am căuta pe continent. Aici, *Romania* dăinuie, cu excepția ținuturilor de graniță sau de-a lungul Rinului și al Dunării, adică în provinciile Rethia, Noricum, Pannonia, foarte apropiate toate de teritoriile locuite de germanici. Aceştia din urmă se revarsă asupra Imperiului şi ocupă zonele depărtate de centru. Dar aceste zone n-au jucat nici un rol, din moment ce au fost atașate statelor întemeiate în plină *Romania,* așa cum s-a întâmplat cu statul francilor sau cu al ostrogoților. Ceea ce s-a menținut însă aici, în mod indiscutabil, este vechea stare de lucruri. Năvălitorii, prea puțin numeroși și aflându-se pe de altă parte de prea multă vreme în contact cu Imperiul, au fost fatalmente

absorbiți și de fapt, atâta așteptau. Surprinzător este doar faptul că în noile state conduse toate de dinastii germanice, există atât de puțin germanism. Limba, religia, instituțiile, arta sunt pur romanice sau aproape. Unele influențe se regăsesc în legislația popoarelor de la nord de Sena și de Alpi, dar, până la sosirea longobarzilor în Italia, acestea sunt nesemnificative. Dacă până nu demult s-a crezut contrariul, faptul se explică prin aceea că s-a mers pe linia școlii germanice și s-a extins abuziv asupra Galiei, Italiei și Spaniei conținutul acelor *Leges Barbarorum* în vigoare la salieni, ripuari și bavarezi. De asemenea, s-a proiectat asupra perioadei anterioare carolingienilor ceea ce este valabil exclusiv pentru epoca acestora. De altfel, s-a exagerat rolul Galiei merovingiene, tocmai avându-se în vedere ceea ce avea să devină mai târziu, dar încă nu devenise.

Ce este oare Clovis în comparație cu Theodoric? Și se cuvine să precizăm că după Clovis, în ciuda tuturor eforturilor lor, regii franci nu reușesc să se instaleze în Italia și nici măcar să recucerească regiunea Narbonne de la vizigoți. Evident, și ei tind tot spre Mediterana. Cuceririle lor de dincolo de Rin, departe de a avea drept efect germanizarea regatului lor, are drept scop să-l apere împotriva barbarilor. A admite însă că în condițiile în care s-au stabilit pe acest teritoriu și cu numărul redus de oameni cu care au venit, vizigoți, burgunzi, ostrogoți, vandali și franci, să fi vrut să germanizeze Imperiul, ține de domeniul imposibilului. *Stat mole sua.*

În schimb, nu trebuie să uităm rolul Bisericii în care Roma s-a refugiat și care le-o impune barbarilor în același timp în care ea însăși se impune acestora.

Regii germanici au fost în Occident, în lumea romană care se destrăma ca stat, niște sisteme de cristalizare politică, dacă ne putem exprima astfel. În jurul lor, cu unele pierderi inevitabile, ceea ce a continuat a fost însă vechiul echilibru social sau, mai bine-zis, echilibrul antic.

Cu alte cuvinte, unitatea mediteraneană care constituie esențialul acestei lumi antice, se menține în toate manifestările sale. Elenizarea progresivă a Orientului nu-l împiedică să influențeze în continuare Occidentul prin comerțul, arta, agitațiile vieții sale religioase. După cum s-a arătat, Occidentul se bizantinizează.

Astfel se explică mişcarea de recucerire a Mediteranei de către Iustinian, ceea ce-i redă aproape complet statutul de lac roman. Fără îndoială, privit din punctul nostru de vedere este evident că acest imperiu nu putea să dureze. Pentru contemporani însă, perspectiva era diferită. Invazia longobarzilor n-a avut cu siguranţă importanţa care i se atribuie. Ceea ce ne izbeşte în privinţa ei este lentoarea cu care s-a produs.

Politica mediteraneană a lui Iustinian, în favoarea căreia sacrifică lupta împotriva perşilor şi a slavilor, corespunde cu spiritul mediteranean al întregii civilizaţii europene din secolul al V-lea până într-al VII-lea. Pe malul acestui *mare nostrum* se întâlnesc toate manifestările specifice vieţii acelei perioade. Ca şi în timpul Imperiului, în jurul mării gravitează comerţul; tot aici scriu ultimii reprezentanţi ai literaturii antice, un Boethius, un Cassiodor, acolo se naşte şi se dezvoltă datorită lui Cesarie din Arles şi Grigore cel Mare noua literatură a Bisericii; tot acolo, prin Isidore de Sevilla se întocmeşte inventarul întregii civilizaţii datorită căruia Evul Mediu va cunoaşte Antichitatea; la Lérins sau la Monte Cassino se adaptează, în Occident, monahismul venit din Orient; de acolo vor pleca misionarii care vor converti Anglia; acolo se înalţă monumentele caracteristice acelei arte elenistico-orientale care pare destinată să devină arta occidentală, dar care a rămas doar arta Orientului.

În secolul al VII-lea, nimic nu anunţă încă sfârşitul acelei comunităţi de civilizaţie clădită de Imperiul roman de la Coloanele lui Hercule la Marea Egee şi de pe ţărmurile Egiptului şi ale Africii până pe cele ale Italiei, Galiei şi Spaniei. Lumea nouă încă n-a pierdut caracterul mediteranean al lumii antice. Pe malurile Mediteranei se concentrează întreaga sa activitate.

Nimic nu anunţă faptul că această evoluţie milenară avea să fie brusc întreruptă. Nimeni nu se aşteaptă la o catastrofă. Chiar dacă succesorii imediaţi ai lui Iustinian nu-i pot continua opera, ei n-au abandonat-o. Refuză să le facă longobarzilor concesii, fortifică febril Africa; politica lor se extinde asupra francilor ca şi asupra vizigoţilor; flota lor stăpâneşte marea; papa de la Roma îi consideră suverani legitimi.

Cel mai mare spirit al Occidentului, Grigore cel Mare, papă între 590 şi 604, îl salută pe împăratul Phocas în 603, afirmând că acesta este singurul care domneşte asupra unor oameni liberi în timp ce regii din Occident domnesc asupra unor sclavi: *Hoc namque inter reges gentium et reipublicae imperatores distat, quod reges gentium domini servorum sunt, imperatores vero reipublicae domini liberorum*[90].

NOTE

1. Aici se vor găsi fireşte numai câteva aspecte ale problemei, fără vreo altă pretenţie, decât aceea de a demonstra continuitatea acestei tradiţii.

2. A se vedea de exemplu EBERT, *Hist. de la litt. latine au Moyen Age*, trad. AYMERIC şi CONDAMIN, t. I, p. 445. El îi socoteşte creştini, deşi sunt creştini doar cu numele, pe Claudius, Flavius Merobaudes, Sidoine Apollinaire. În acest sens este caracteristic Ennodius, născut probabil la Arles, a cărui educaţie este integral închinată retoricii, *ibid.*, p. 461.

3. R. BUCHNER, *op. cit.*, p. 85, spune foarte clar ceea ce trebuie să se spună din acest punct de vedere: continuitate a *Spätantike*.

4. EBERT, *op. cit.*, t. I, p. 442.

5. *Ibid.*, p. 464.

6. *Ibid.*, t. I, p. 467.

7. *Ibid.*, t. I, p. 468.

8. *Ibid.*, t. I, p. 556.

9. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, IV, 46.

10. *Ibid.*, III, 36.

11. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 191.

12. EBERT, *op. cit.*, t. I, p. 409.

13. *Ibid.*, t. I, p. 457.

14. *Ibid.*, p. 458.

15. *Ibid.*, p. 460.

16. MANITIUS, *Geschichte der Christlich-Lateinischen Poesie*, p. 402.

17. A. COVILLE, *op. cit.*, p. 226.

18. Literatura vizigotică este superioară celei ale altor germanici, după cum arată MANITIUS, *Geschichte der Christlich-Lateinischen Poesie*, p. 402.

19. Cu privire la caracteristicile culturii francilor, a se vedea H. PIRENNE, *De l'état de l'instruction des laïques à l'époque mérovingienne*, „Revue bénédictine", avril-juillet 1934, p. 165.

20. Pentru a vedea, împreună cu Ebert, o reflectare a sufletului germanic în opera lui Fortunat este evident nevoie de o convingere *a priori*. A se consulta R. BUCHNER, *op. cit.*, p. 84.

21. A se consulta în această privință lucrarea D-nei Hélène WIERUSZOWSKI, *Die Zusammensetzung des gallischen und fränkischen Episcopats bis zum Vertrag von Verdun*, în „Bonner Jahrbücher", t. 127, 1922, p. 1–83. Ea oferă, la p. 16, o statistică privind episcopii din Galia secolului al VI-lea, din care rezultă că aceştia sunt aproape toți romani.

22. Influența monahismului egiptean se remarcă şi la Lérins. Sfântul Patrik, englezul care a convertit Irlanda în 432, a trăit la Lérins şi a introdus astfel în Irlanda influențele religioase şi artistice egiptene. (BAUM, *op. cit.*, citat de *Forschungen und Fortschritte*, t. XI, 1935, c. 222 şi 223).

23. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VIII, 15, menționează un stilit la Eposium (Yvoy). Despre alte excese de ascetism, a se vedea DILL, *Roman Society in Gaul in the Merovingian Age*, p. 356.

24. A se vedea *Vita*, publicată în SS. rer. Merov., T. III, p. 457.

25. L. DUCHESNE, *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*, t. I, ed. a 2-a, 1907, p. 145.

26. *Ibid.*, p. 142 şi urm.

27. SCHUBERT, *Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter*, p. 61.

28. Sfântul Colomban († 615) a sosit în Galia în 590. Cf. MOREAU, *Les missions médiévales*, 1932, p. 188.

Se va vedea în HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, t. I, p. 288 şi urm., marele număr de mănăstiri întemeiate în secolul al VII-lea mai ales în nord, după modelul de la Luxeuil. Trebuie să subliniem această influență, alături de cea mediteraneană. S-ar părea că Luxeuil este chiar mai renumită decât Lérins; *ibid.*, t.I, p. 296. Totuşi, canonul sfântului Colomban, prea ascetic, nu se menține şi este înlocuit prin cel al sfântului Benedict.

29. De exemplu SIGEBERT al III-lea care a întemeiat abația de la Stavelot-Malmédy, *Rec. des chartes de Stavelot-Malmédy*, ed. J. Halkin şi Rolland, t. I, p. 1 şi p. 5.

30. În legătură cu mănăstirile din secolul al VII-lea, a se vedea HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, t. I, p. 298.

31. DE MOREAU, *Les missions médiévales*, 138.

32. DE MOREAU, op. cit., p. 165.

33. BÉDE, *Historia Ecclesiastica*, IV, I; MIGNE, *Patr. lat.*, t. 95, c. 171–172.

34. HAUCK, *op. cit.*, t. I, p. 122.

35. EBERT, *op. cit.*, t. I, p. 588.

36. EBERT, *op. cit.*, t. I, p. 482.

37. *Ibid.*, p. 503.

38. ROGER, *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin*, 1905, p. 187 şi urm.

39. JAFFÉ-WATTENBACH, *op. cit.*, nr. 1824.

40. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc. Praefatio: philosophantem rhetorem intellegunt pauci, loquentem rusticum multi.* Cf. SCHUBERT, *op. cit.*, p. 67.

41. ROSTOVTZEFF, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, p. 185–186 a putut afirma că ceea ce se numeşte arta

merovingiană nu este decât versiunea europeană a artei sarmate apărută în Asia centrală. A se vedea în această privință BRÉHIER, *L'art en France des invasions barbares à l'époque romane*, p. 17 și urm., și mai ales p. 23 și p. 26.

42. BRÉHIER, *op. cit.*, p. 38.

43. *Ibid.*, p. 28.

44. A se vedea în privința vizigoților, J. MARTINEZ SANTA-OLALLA, *Grundzüge liner Westgotischen Archäologie*, 1934, citat în *Forschungen und Fortschritte*, t. XI, 1935, c. 123. Acest autor distinge trei etape în arta vizigotică și anume: gotică înainte de anul 500, vizigotică până în 600, apoi bizantină. În această din urmă perioadă, germanismul a fost absorbit de mediul național și mediteranean.

45. GRÉGOIRE DE TOURS, VI, 2. Cf. FUSTEL DE COULANGES, *Les transformations de la royauté*, p. 19 și 20.

46. H. ZEISS, *Zur ethnischen Deutung frühmittelalterlicher Funde*, „Germania", t. XIV, 1930, p. 12.

47. Cred că BRÉHIER, *op. cit.*, p. 59, greșește atunci când înglobează într-același ansamblu arta Galiei merovingiene, a Spaniei vizigotice, a Italiei ostrogoților, a longobarzilor, a ținuturilor anglo-saxone și scandinave.

48. BRÉHIER, *op. cit.*, p. 56.

49. DAWSON, *The making of Europe*, p. 97.

50. MICHEL, *Histoire de l'art*, t. I, 1905, p. 397, semnalează în Galia mai multe monumente, pietre de mormânt, sarcofage și în special sarcofagul lui Boethius, episcop de Carpentras, reprezentând o artă pur siriană.

51. N. ABERG, *The Anglo-Saxons in England during the early centuries after the invasions*, 1926, p. 7–8.

52. Sidoine Apollinaire vorbește despre covoarele persane care se foloseau în Auvergne. MICHEL, *op. cit.*, t. I, p. 399.

53. MICHEL, *Histoire de l'art*, t. I, p. 399.

54. E. BABELON, *Le tombeau du roi Childéric*, „Mém. de la Soc. des Antiq. de France", seria a 8-a, t. VI, 1924, p. 112.

55. L. SCHMIDT, *Geschichte der Deutschen Stämme. Die Ostgermanen*, ed. a 2-a, 1934, p. 193. Cf. *faber argentarius* citat în *Lex Burgundiorum*, X, 3, ed. von Salis, M. G. H. Leges, t. II, p. 50.

56. BRÉHIER, *op. cit.*, p. 61.

57. Se mai găsesc unele specimene în tezaurele bisericilor, ca de exemplu la Sens. BRÉHIER, *op. cit.*, p. 63.

58. BRÉHIER, *op. cit.*, p. 67.

59. *Ibid.*, p. 69.

60. *Ibid.*, p. 107.

61. *Ibid.*, p. 107.

62. *Ibid.*, p. 109.

63. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, VII, 36.

64. Sfântul GRIGORE, *Registrum*, IX, 208, ed. Hartmann. M. G. H. Epistolae, t. II, p. 195.

65. Din *Vita* sfântului DIDIER DE CAHORS aflăm că acest sfânt înalță și decorează numeroase biserici. Ed. R. Poupardin, p. 23.

66. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, II, 16.

67. *Vita Droctovei*, M. G. H. SS. rer. Merov., t. III, p. 541.

68. HAUCK, *op. cit.*, I, p. 220 se referă la marele număr de biserici construite.

69. HAUCK, *op. cit.*, p. 220.

70. Agericus de Verdun își atrage următoarea replică din partea lui Fortunat (HAUCK, *op. cit.*, t. I, p. 208): *Templa vetusta novas pretiosuis et nova condis, cultor est Domini te famulante domus.* Se vor vedea și alte exemple în E. LESNE, *op. cit.*, p. 338.

71. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, V, 45.

72. *Ibid.*, V, 46.

73. E destul de probabil că aceşti constructori proveneau din împrejurimile oraşului Milano. HAUCK, *op. cit.*, t. I, p. 220, n. 8.

74. Menționați de FORTUNAT, *Carmina*, II, B, M. G. H. SS. Antiq., t. IV, p. 37. Acest text îl confirmă poate pe cel din *Vita* sfântului DIDIER DE CAHORS, ed. Poupardin, p. 38, care se referă la construirea unei bazilici: *more antiquorum... quardris ac dedolatis lapidibus... non quidem nostro gallicano more.* În aceeași *Vita* se amintește că sfântul DIDIER a construit zidurile oraşului Cahors: *quadratorum lapidum compactione, ibid.*, ed. Poupardin, p. 19.

75. M. Puig y Cadafalch semnalează la catedrala din Egara (Tarrassa în Catalonia), construită între 516 și 546, influențe provenind din Asia Mică și Egipt. „Comptes rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres", 1931, p. 154 și urm.

76. BRÉHIER, *op. cit.*, p. 111.

77. Pentru a deveni preot este nevoie de consimțământul regelui sau de al contelui. H. BRUNNER, *Deutsche Rechtsgeschichte*, t. II, ed. a 2-a, 1928, p. 316.

78. BRUNNER, *op. cit.*, t. II, ed. a 2-a, p. 418.

79. HARTMANN, *op. cit.*, t. II, p. 70.

80. F. LOT, *A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?*, „Bulletin Ducange", t. VI, 1931, p. 100, crede că nu mai există alt învățământ decât cel al profesorilor particulari.

81. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, III, 33.

82. Acest Parthenius a fost ucis la Trèves din cauza impozitelor cu care împovăra poporul. GRÉGOIRE DE TOURS, *Hist. Franc.*, III, 36.

83. Bonitus, referendarul lui Sigebert al III-lea (634–656) este denumit *"grammaticorum inbutus iniciis necnon Theodosii edoctus decretis"*. *Vita S. Boniti*, M. G. H. SS. rer. Merov., t. IV, p. 120.

84. M. G. H. Formulae, ed. Zeumer, p. 4 și p. 176. După BRUNNER, *op. cit.*, t. I, ed. a 2-a, p. 577, documentele de le Angers au fost scrise de un scrib al curiei municipale. Ele datează probabil în parte de la începutul secolului al VII-lea. Cele din Bourges sunt din secolul al VIII-lea.

85. H. PIRENNE, *De l'état de l'instruction des laïques à l'époque mérovingienne,* „Revue bénédictine", t. XLVI, 1934, p. 165.

86. HARTMANN, *op. cit.*, t. II², p. 27.

87. M. PROU, *Manuel de paléographie,* ed. a 4-a, 1924, p. 65.

88. LOT, *op. cit.*, în „Bulletin Ducange", t. VI, 1931, p. 102; MULLER, *On the use of the expression lingua Romana from the I to the IX Century,* „Zeitschrift für Romanische Philologie", t. XLIII, 1923, p. 9; F. VERCAUTEREN, *Le Romanus des sources franques,* „Revue belge de philologie et d'histoire", t. XI, 1932, p. 77–88.

89. Se mențin: limba, moneda, scrierea (papirusul), măsurile și greutățile, alimentația, clasele sociale, religia – s-a exagerat rolul arianismului –, arta, dreptul, administrația, impozitele, organizarea economică.

90. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta,* nr. 1899.

Partea a doua

ISLAMUL ŞI CAROLINGIENII

Capitolul I

EXPANSIUNEA ISLAMULUI ÎN BAZINUL MEDITERANEI

1. INVAZIA ISLAMULUI

Pentru a înțelege expansiunea Islamului în secolul al VII-lea, nimic nu este mai sugestiv decât a o compara în ceea ce privește impactul său asupra Imperiului roman, cu năvălirile germanice. Acestea din urmă sunt rezultatul unei situații la fel de vechi, dacă nu chiar mai vechi decât Imperiul, situație care s-a manifestat amenințător la frontiere de-a lungul întregii sale istorii. Când, după trecerea frontierelor de către barbari, Imperiul se retrage, năvălitorii se lasă repede absorbiți și, în limitele posibilităților, îi continuă civilizația și se integrează în comunitatea pe care acesta se sprijinea.

Înainte de Mahomed, Imperiul n-a avut aproape nici un fel de relații cu peninsula arabică[1]. S-a mulțumit, pentru a proteja Siria împotriva incursiunilor nomazilor din deșert, să construiască un zid, așa cum, în nordul Britaniei construise unul în calea năvălirilor picților; acest *limes* sirian, din care se mai văd și astăzi vestigii în deșert, nu este cîtuși de puțin comparabil cu cel de la Rin sau de la Dunăre[2].

Imperiul n-a considerat niciodată această zonă ca pe unul dintre punctele sale nevralgice, nici n-a masat în regiunile respective o parte însemnată din forțele sale militare. Se crease doar o linie de supraveghere traversată de caravanele care transportau parfumuri și mirodenii. Imperiul persan, învecinat și el cu Arabia, procedase în același fel ca și cel roman. În fond, nici unul din aceste Imperii nu avea motive să se teamă de beduinii nomazi din

peninsulă, care se aflau în stadiul tribal de dezvoltare, ale căror credinţe religioase abia depăşeau fetişismul şi care-şi petreceau vremea luptându-se între ei sau prădând caravanele ce se deplasau dinspre sud spre nord, din Yemen spre Palestina, Siria şi peninsula Sinai, trecând prin Mecca şi Yathreb (viitoarea Medina).

Angajate în conflictul lor secular, nici Imperiul roman, nici Imperiul Persan nu par a-şi fi dat seama de propaganda cu ajutorul căreia Mahomed, în toiul unei lupte tribale confuze, avea să-i ofere propriului său popor o religie pe care urma în curând s-o proiecteze asupra lumii, o dată cu propria sa dominaţie. Imperiul era deja cu spatele la zid, când sfântul Ioan Damaschinul încă mai considera Islamul doar un fel de schismă analoagă ereziilor precedente[3].

La moartea lui Mahomed, în 632, nimic nu anunţa pericolul care urma să se manifeste fulgerător peste doi ani (634). La graniţă nu se luase nici o măsură. În timp ce ameninţarea germanică atrăsese neîncetat atenţia împăraţilor, atacul arabilor i-a luat evident prin surprindere. Într-un anumit sens, expansiunea Islamului s-a datorat şi hazardului, dacă prin acesta înţelegem consecinţa imprevizibilă a mai multor cauze combinate. Succesul atacului se explică prin epuizarea celor două imperii învecinate cu Arabia, Imperiul roman şi cel persan, ca urmare a îndelungatei lupte care le încleştase unul împotriva celuilalt şi care se încheiase, apoteotic, cu victoria lui Heraclius asupra lui Chosroes († 627)[4].

Bizanţul tocmai îşi redobândise strălucirea, iar viitorul său părea asigurat ca urmare a înfrângerii duşmanului secular care îi restituise Siria, Palestina şi Egiptul. Învingătorul a adus înapoi, triumfal, Sfânta Cruce, răpită odinioară. Suveranul Indiei îl felicită pe Heraclius şi regele francilor, Dagobert, încheie cu el o pace veşnică. Lumea se putea aştepta, trebuia să se aştepte în această situaţie să-l vadă pe Heraclius reluând politica lui Iustinian în Occident. Longobarzii ocupau desigur o parte din Italia, iar vizigoţii, în 624, cuceresc ultimele poziţii pe care le mai poseda Bizanţul în Spania, dar ce contează acestea în comparaţie cu formidabila redresare ce se înfăptuise în Orient?

Totuşi, efortul făcut de Imperiu a fost probabil prea mare, şi l-a epuizat. Aceste provincii pe care Persia i le-a retrocedat, îi vor fi smulse brusc de către Islam. Heraclius (610–641) avea să asiste neputincios la prima dezlănţuire a acelei forţe noi care a dezorientat şi zdruncinat lumea[5].

Cucerirea arabă care se declanşează simultan în Europa şi Asia este fără precedent; rapiditatea cu care şi-a obţinut succesele nu se poate compara decât cu aceea cu care s-au constituit imperiile mongole ale unui Atila sau mai târziu ale unor Genghis Khan sau Tamerlan. Aceste cuceriri au fost însă efemere, spre deosebire de cele ale Islamului. Această religie are şi astăzi credincioşi pretutindeni unde s-a impus sub primii califi. Răspândirea sa fulgerătoare este total diferită de lenta înaintare a creştinismului.

Ce înseamnă cuceririle, multă vreme oprite şi atât de puţin violente ale germanicilor care, după secole întregi, abia dacă au reuşit să ocupe o mică parte din *Romania*, şi doar din margine, faţă de această revărsare?

Porţiuni întregi din Imperiu se prăbuşesc în faţa arabilor. În 634, aceştia cuceresc fortăreaţa bizantină Bothra (Bosra), dincolo de Iordan; în 635, Damascul cade; în 636, bătălia de la Yarmouk le deschide întreaga Sirie; în 637 sau 638, Ierusalimul îşi deschide porţile în faţa lor, în timp ce în direcţia Asiei cuceresc Mesopotamia şi Persia. Apoi, Egiptul este atacat la rândul său; la scurt timp după moartea lui Heraclius (641), Alexandria cade şi în curând toată ţara este ocupată, iar expansiunea, continuând inexorabil, cotropeşte toate posesiunile bizantine din Africa de Nord.

Toate acestea se explică desigur prin efectul de surpriză, prin deruta armatei bizantine dezorganizată şi nepregătită să facă faţă unui nou mod de luptă, sfâşiată de nemulţumiri pe plan religios şi naţional din cauza monofiziţilor şi nestorienilor din Siria, cărora Imperiul refuza să le facă vreo concesie, ca şi din cauza Bisericii copte din Egipt şi din pricina slăbiciunii perşilor[6]. Toate aceste motive sunt însă insuficiente pentru a explica un triumf atât de total. Imensitatea rezultatelor obţinute este disproporţionată în raport cu importanţa cuceritorului[7].

Marea întrebare care se pune aici este de a determina motivul pentru care arabii, care nu sunt mai numeroşi decât popoarele germanice, nu au fost absorbiţi ca şi acestea de către populaţiile regiunilor respective, superioare din punctul de vedere al civilizaţiei. Aici este problema. Nu există decât un răspuns şi acesta este de ordin moral: în timp ce germanicii nu au nimic de opus creştinismului adoptat de Imperiu, arabii sunt exaltaţi de o nouă credinţă. Acest fapt şi numai acesta îi face de neasimilat. În rest, ei nu sunt mai ostili decât germanicii civilizaţiei celor pe care i-au cucerit. Dimpotrivă, o asimilează cu o uimitoare rapiditate; în domeniul ştiinţei, învaţă de la greci; într-al artei, tot de la greci, dar şi de la perşi. Nici măcar nu sunt fanatici, cel puţin la început şi nu vor neapărat să-şi convertească supuşii. Ei vor doar să-i facă să se supună singurului dumnezeu Alah, profetului său Mahomed şi întrucât acesta era arab, să se supună arabilor. Religia lor universală este în acelaşi timp naţională. Ei sunt slujitorii lui Dumnezeu.

Islam înseamnă resemnare sau supunere faţă de Dumnezeu, iar musulman înseamnă supus. Alah este unic şi deci este logic ca toţi slujitorii lui să fie datori să-l impună necredincioşilor, ghiaurilor. Ceea ce-şi propun nu este, aşa cum s-a afirmat, să convertească, ci să supună[8]. Acesta este sistemul pe care îl aduc ei. După ce au cucerit un teritoriu, nu au nimic împotrivă să ia ca pradă de război ştiinţa şi arta ghiaurilor; se vor sluji de ele pentru a-l preamări pe Alah. Vor prelua de asemenea instituţiile popoarelor cucerite, în măsura în care acestea le vor fi utile. De altfel, propriile lor cuceriri îi obligă s-o facă. Pentru a guverna Imperiul pe care l-au creat, nu mai pot folosi instituţiile lor tribale, după cum nici germanicii n-au putut să le impună pe ale lor Imperiului roman. Marea diferenţă faţă de germanici este însă că pretutindeni unde s-au instalat, domină. Învinşii sunt supuşii lor, numai ei plătesc impozit, şi tot ei sunt excluşi din comunitatea credincioşilor. Bariera este de netrecut; între musulmani şi popoarele cucerite nu se poate realiza nici o fuziune. Ce contrast formidabil cu Theodoric care încearcă să se asimileze şi să se pună în slujba celor pe care i-a învins!

În cazul germanicilor, învingătorul se va îndrepta în mod spontan spre învins. În cazul arabilor, lucrurile se vor petrece invers, învinsul se va duce spre învingător, dar n-o va putea face decât slujindu-l ca şi acesta pe Alah, citind ca şi el Coranul, deci învăţând limba care este simultan limbă sacră şi dominantă.

Nu se va face nici un fel de propagandă religioasă, nici măcar atâta câtă s-a făcut de către creştini după triumful Bisericii, nu se va exercita nici un fel de presiune. „Dacă Dumnezeu ar fi vrut, zice Coranul, ar fi făcut din toţi oamenii un singur popor" şi condamnă în termeni categorici exercitarea violenţei împotriva celor de altă religie[9]. Coranul nu cere decât supunere faţă de Alah, supunerea exterioară a unor fiinţe inferioare, degradate, demne de dispreţ, tolerate deşi trăiesc în abjecţie. Tocmai această atitudine este intolerabilă şi demoralizantă pentru necredincios. Religia lui nu e atacată, ci ignorată, şi acesta este modul cel mai eficace de a fi desprins de ea şi adus la Alah, care îi va restitui demnitatea şi îi va deschide porţile cetăţii musulmane. Faptul că religia sa îl obligă pe musulman în străfundul conştiinţei sale să-l trateze pe necredincios ca pe un supus, îl va determina pe acesta din urmă să vină spre el şi astfel să se rupă de patria şi poporul său[10].

Germanicul se romanizează de îndată ce pătrunde în *Romania*. Romanul dimpotrivă, se arabizează de îndată ce este cucerit de Islam[11]. Faptul că până în mijlocul Evului Mediu au dăinuit printre musulmani mici comunităţi de copţi, nestorieni şi mai ales evrei, contează prea puţin. Ambianţa fusese profund transformată în ansamblul ei. S-a operat o ruptură netă cu trecutul. Noul stăpân nu mai admite, în zona dominată de el, nici o influenţă care să se sustragă controlului lui Alah. Legislaţia sa, extrasă din Coran, se substituie dreptului roman, limba sa se substituie limbilor eline şi latine.

Creştinându-se, Imperiul îşi schimbase sufletul, dacă ne putem exprima astfel; islamizându-se, el îşi schimbă şi sufletul şi trupul. Societatea civilă e transformată în aceeaşi măsură în care este transformată şi cea religioasă.

O dată cu Islamul, pe ţărmurile mediteraneene, unde Roma răspândise sincretismul civilizaţiei sale, s-a insta-

lat o lume nouă. S-a produs o sfâşiere care va dura până în zilele noastre. Pe malurile vechiului *Mare nostrum* se întind deci două civilizaţii diferite şi ostile. Chiar dacă în prezent civilizaţia europeană a subordonat-o pe cea asiatică, n-a asimilat-o însă. Marea, care fusese până la apariţia musulmanilor centrul creştinătăţii, devine acum frontiera sa. Unitatea mediteraneană e sfărâmată.

Prima expansiune se domoleşte sub califul Othman, iar asasinarea acestuia în 656 dă loc unei crize politice şi religioase care nu va înceta decât la suirea pe tron a lui Moawiah, în 660.

Era firesc ca o putere, înzestrată cu o forţă de expansiune ca Islamul să se impună în tot bazinul marelui lac interior. Şi Islamul a făcut eforturi pentru a-l cuceri. Încă dintr-a doua jumătate a secolului al VII-lea, el urmăreşte să devină o putere maritimă în apele dominate de Bizanţ, sub domnia lui Constant al II-lea (641–668). Navele arabe ale califului Moawiah (660) încep să invadeze apele bizantine. Ocupă insula Cipru şi nu departe de ţărmul Asiei Mici repurtează o victorie navală asupra împăratului Constant al II-lea însuşi; cuceresc Rodosul şi fac incursiuni până în Creta şi Sicilia[12]. Transformă portul Cyzique într-o bază navală de unde asediază în mai multe rânduri Constantinopolul, care le rezistă cu succes datorită focului grecesc, până în 677, când Islamul renunţă[13].

Campania de cucerire a Africii, începută de emirul Egiptului Ibn Sad, în 647, se încheiase cu o victorie asupra exarhului Grigore. Totuşi, fortăreţele construite sub Iustinian nu căzuseră, iar barbarii, uitând vechea lor ostilitate faţă de romani, cooperaseră cu ei împotriva invadatorilor. O dată mai mult ieşea în evidenţă importanţa Africii a cărei cucerire de către vandali provocase odinioară declinul defensiv al Imperiului în Occident. De Africa depindea securitatea Siciliei şi a Italiei, drumul maritim spre Occident. Probabil că împăratul Constant al II-lea s-a stabilit la Siracuza, după ultima vizită la Roma a unui bazileu, ca s-o apere.

Tulburările interne din califat în acea perioadă au oferit Imperiului un răgaz.

Venirea la putere în 660 a lui Moawiah avea să fie semnalul reînceperii luptei. În 664, o nouă mare *razzia*

provoacă o nouă înfrângere bizantină. Armata pe care o trimiseseră la Hadrumete a fost învinsă şi fortăreaţa Djeloula cucerită, după care cuceritorii s-au retras[14]. Dar, pentru a face faţă simultan ofensivelor bizantinilor care stăpâneau oraşele de pe ţărm şi a-i opri pe berberii din masivul Aures, Ogba-ben-Nafi a întemeiat în 670 Kairouan, „bastionul" Islamului până la sfârşitul veacurilor[15]. De aici pornesc acele raiduri, însoţite de masacre, împotriva berberilor care rezistă în munţii lor. În 681, Ogba, cu un formidabil efort, atinge Atlanticul. O reacţie a berberilor şi a romanilor anulează toate acestea. Prinţul berber Kossayla intră învingător în Kairouan, iar berberii care trecuseră la islamism se grăbesc să se lepede de el[16]. Bizantinii, la rândul lor, trec la ofensivă. Învinşi la Kairouan, musulmanii lui Kossayla se retrag la Barka unde sunt surprinşi şi masacraţi de trupele de debarcare bizantine (689). Comandantul lor cade ucis în luptă[17].

Această victorie, prin care bizantinii redobândesc ţărmul Africii, ameninţă întreaga expansiune arabă în Mediterană. De aceea arabii, care se înverşunează, reiau atacul, cuceresc Cartagina (695). Împăratul Leontius îşi dă seama de primejdie şi armează o flotă care, comandată de patriciul Ioan, reuşeşte să recucerească oraşul.

Berberii, la rândul lor, grupaţi sub misterioasa regină numită Kahina, zdrobesc armata arabă lângă Tebessa şi-o resping până în Libia[18].

În anul următor însă, Hassan reia atacul şi cucereşte Cartagina (698), de astă dată definitiv. Locuitorii fug. Atunci, vechiului oraş i se substituie o nouă capitală, într-un golf: Tunis, cu portul corespunzător, La Goulette, care va deveni marea bază a Islamului în Mediterana. Arabii care au în sfârşit o flotă, împrăştie vasele bizantine. De acum înainte sunt stăpâni pe mare. În curând, Bizanţul nu mai păstrează decât Septem (Ceuta) şi câteva rămăşiţe din Mauritania Secunda şi din Tingitania, Majorca, Minorca şi câteva rare oraşe în Spania. Se pare că au reunit aceste posesiuni răspândite într-un exarhat care avea să mai reziste încă zece ani[19].

După aceasta, rezistenţa berberilor sub regina Kahina este zdrobită. Urmărită în munţi, regina este ucisă iar capul ei e trimis califului.

În anii următori, influența arabă începe să se accentueze. Musa ibn Nusair supune Marocul și impune Islamul triburilor berbere[20].

Acești oameni de curând convertiți vor cuceri Spania. Ea mai fusese atacată în același timp cu Sardinia și Sicilia. Era consecința logică a ocupării Africii. În 675, arabii atacaseră Spania pe mare dar fuseseră respinși de flota vizigoților[21].

Vizigoții își dădeau seama că strâmtoarea Gibraltar nu-i putea opri pe cuceritori. În 694, regele Egica îi acuză pe evrei de conspirație în favoarea musulmanilor și ar fi într-adevăr posibil ca persecuțiile la care erau supuși să-i fi determinat pe evrei să spere ca țara să fie cucerită de arabi. În 710, regele Achila de la Toledo, deposedat de către Roderic, fuge în Maroc, unde, mai mult ca sigur, solicită ajutorul musulmanilor. Aceștia, evident, profită de evenimente, căci în 711 o armată apreciată la 7 000 de berberi, sub comanda lui Tariq ibn Zyad, străbate strâmtoarea. Roderic, fiind învins din prima luptă, toate orașele se deschid în fața cuceritorilor care, sprijiniți în 712 de o armată de întărire, pun stăpânire pe întreaga țară. În 713, Musa ibn Nusair, guvernatorul Africii de Nord, proclamă în capitala de la Toledo suveranitatea califului din Damasc asupra țării[22].

De ce să se oprească în Spania? Oare nu se prelungește aceasta până în ținutul Narbonne? De îndată ce au supus complet peninsula Iberică, musulmanii cuceresc în 720 Narbonne, apoi asediază Toulouse, atacând astfel regatul francilor. Regele franc, neputincios, nu reacționează. În 721, ducele Aquitaniei, Eudes, îi respinge pe arabi, dar Narbonne rămâne în mâinile lor. De aici pornește în 725 un nou și formidabil atac. Carcassone cade și în 22 august 725 cavalerii Semilunei ajung până la Autun și pustiesc orașul.

În 732, emirul Spaniei Abd-er-Rhaman pornește de la Pamplona, trece Pirineii și se îndreaptă spre Bordeaux. Eudes, învins, fuge la Carol Martel. Din moment ce sudul și-a dovedit slăbiciunea, nordul va declanșa în sfârșit reacția împotriva musulmanilor. Carol împreună cu Eudes pornesc în întâmpinarea cotropitorilor și-i ajung exact lângă Poitiers, unde Clovis îi învinsese odinioară

pe vizigoți. Înfruntarea are loc în octombrie 732. Abd-er-Rhaman este învins și ucis[23], dar pericolul nu e îndepărtat. Presiunea musulmanilor se îndreaptă acum spre Provence, adică spre mare. În 735, guvernatorul arab al cetății Narbonne, Jussef Ibn-Abd-er-Rhaman, cucerește Arles ajutat de câțiva complici din regiune[24].

Apoi, în 737, arabii cuceresc Avignon cu sprijinul lui Maucontus și fac ravagii până la Lyon și până în Aquitania. Carol pornește din nou la luptă împotriva lor. El recucerește Avignon și atacă Narbonne, lângă care înfrânge o armată arabă de ajutor sosită pe mare, dar nu poate recuceri orașul. Se întoarce spre Austrasia cu o pradă imensă întrucât a cucerit, a distrus și a incendiat Maguelonne, Agde, Béziers și Nîmes[25].

Aceste succese nu împiedică o nouă incursiune arabă în Provence, în 739. De astă dată ei îi amenință și pe longobarzi. Carol, cu ajutorul acestora din urmă, îi respinge încă o dată pe arabi[26].

Perioada care urmează este destul de confuză, dar se pare că arabii au supus din nou țărmul provinciei Provence și că s-au menținut aici câțiva ani. În 752 Pepin îi izgonește, dar atacă zadarnic Narbonne[27]. Abia în 759 avea să cucerească orașul. Această victorie marchează, dacă nu sfârșitul expedițiilor împotriva ținutului, cel puțin oprirea expansiunii musulmane pe continent în zona sa occidentală[28]. Așa cum Constantinopolul a rezistat marelui atac din 718 și a apărat astfel Orientul, aici, forțele intacte ale Austrasiei, vasale ale Carolingienilor, salvează Occidentul.

Totuși, dacă în Orient flota bizantină reușește să îndepărteze Islamul de Marea Egee, în Occident, Marea Tireniană va cădea sub stăpânirea lui.

Expedițiile împotriva Siciliei se succedă în 720, 727, 728, 730, 732, 752, 753; oprite un moment de unele tulburări civile din Africa[29], ele reîncep în 827 sub emirul Siadet Allah I care profită de o răscoală împotriva împăratului pentru a încerca o lovitură de forță împotriva Siracuzei. O flotă arabă pleacă din Sousa în 827, dar bizantinii reacționează energic și o flotă a lor îi obligă pe arabi să ridice asediul Siracuzei.

La rândul lor, musulmanii primesc întăriri din Spania, apoi din Africa. În august-septembrie 831 cuceresc Palermo după un asediu de un an, dobândind astfel o bază defensivă în Sicilia. În ciuda acestui eşec, rezistenţa bizantinilor continuă cu energie pe mare şi pe uscat. Nu-i pot totuşi împiedica pe musulmani, ajutaţi de napolitani, să cucerească Mesina în 843. În 859, centrul rezistenţei bizantine este cucerit şi, după o apărare eroică, la 21 mai 878, Siracuza cade.

În timp ce Imperiul bizantin luptă pentru salvarea Siciliei, Carol cel Mare apără împotriva musulmanilor frontierele sale cu Spania. În 778 trimite o armată care este înfrântă în faţa cetăţii Saragosa şi a cărei ariegardă e măcelărită la Roncevaux. Se hotărăşte atunci să adopte o tactică defensivă până în momentul în care sarazinii invadează Septimania (793); atunci întemeiază împotriva lor marca Spaniei (795)[30], pe care avea să se bizuie în 801 fiul său Ludovic, regele Aquitaniei, pentru a cuceri Barcelona. După diverse expediţii nereuşite, conduse în 810 în special de *missus* Ingobert, Tortosa cade în mâinile lui Ludovic în 811. În faţa cetăţii Huesca a fost însă oprit. Nu avea să meargă mai departe[31].

Adevărul este că în Spania, Carol cel Mare a întâmpinat o rezistenţă extrem de dârză, iar Eginhard exagerează când relatează că a ocupat toată ţara până la Ebru. De fapt, el n-a atins fluviul decât în două puncte, în zona cursului superior, la sud de Navara şi în aceea a cursului inferior la Tortosa, admiţând că acest oraş a fost realmente ocupat[32].

Dacă însă Carol cel Mare nu a putut profita câtuşi de puţin de pe urma cuceririi Barcelonei, faptul s-a datorat absenţei unei flote. Nu avea nici o putere împotriva sarazinilor care stăpâneau Tunisul, dominau ţărmurile Spaniei şi ocupau insulele. Carol cel Mare a încercat să apere Balearele şi a reputat chiar câteva succese efemere. În 798, musulmanii pustiesc aceste insule[33]. În anul următor, cedând rugăminţilor locuitorilor, Carol cel Mare le trimite trupe transportate foarte probabil cu corăbii aparţinând Balearelor. Această demonstraţie de forţă pare să fi fost eficientă, de vreme ce unele însemne mili-

tare arabe îi sunt trimise regelui[34]. Nu avem însă dovada că francii s-ar fi menținut în aceste insule.

În realitate, Carol cel Mare s-a luptat aproape tot timpul în regiunea Pirineilor. A profitat și de pe urma tulburărilor din lumea musulmană. Întemeierea califatului omayyad la Cordoba în 756, îndreptat împotriva califatului abbasid de la Bagdad l-a favorizat, fiecare din cele două state arabe având interes să-i menajeze pe franci.

Carol cel Mare n-a repurtat succese nici în alte zone ale Mediteranei. În 806, sarazinii pun stăpânire pe mica insulă Pantellaria și-i vând în Spania ca sclavi pe călugării găsiți pe insulă. Carol îi răscumpără[35]. În același an, 806, Pepin, fiul său, rege al Italiei, încearcă să-i izgonească pe sarazini din Corsica unde s-au stabilit. Adună o flotă și, după cronicarii carolingieni, pune stăpânire pe insulă, dar chiar din 807, ea cade din nou în mâinile inamicilor[36].

Imediat, Carol îl trimite împotriva lor pe conetabilul Burchard care îi obligă să se retragă după o luptă în care aceștia pierd treisprezece corăbii. Dar și de astă dată victoria este efemeră, căci în 808, papa Leon al III-lea, discutând cu Carol despre măsurile pe care le ia ca să apere țărmul italian, îl roagă să se ocupe de Corsica[37]. Se vede deci clar că în 809 și în 810, musulmanii ocupă Corsica și Sardinia.

Situația se agravează atunci când Africa, zguduită de tulburări endemice, se hotărăște să se organizeze sub dinastia Aghlabiților, care îl recunosc pe califul din Bagdad, Harun-al-Rașid.

În 812, în ciuda prezenței unei flote bizantine comandată de un patriciu și întărită cu nave din Gaeta și Amalfi, sarazinii din Africa pradă insulele Lampeduza, Ponza și Ischia. Leon al III-lea organizează apărarea[38] țărmurilor Italiei, iar împăratul îl trimite pe vărul său Wala să-l ajute. Carol stabilește de asemenea relații cu patriciul Georges, dar acesta din urmă încheie cu dușmanul un armistițiu de zece ani. Totuși, nimeni nu ține seama de acesta și războiul pe mare nu încetează; abia dacă, în 813 distrugerea de către o furtună a unei flote arabe de o sută de corăbii mai stăvilește întrucâtva incursiunile de pradă

ale arabilor din Spania, care pustiesc totuşi Civita Vecchia, Nisa, Sardinia şi Corsica, de unde aduc 500 de captivi.

În toiul acestor lupte, se încearcă însă şi unele eforturi diplomatice. Încă din 765, Pepin trimisese o ambasadă la Bagdad. În 768 primise în Aquitania nişte trimişi ai arabilor din Spania, veniţi pe la Marsilia. În 810, Harun-al-Raşid îi trimite lui Carol cel Mare o ambasadă care însă, în 812, semna un tratat cu El-Hakem în Spania.

Aceste diverse tratative diplomatice au rămas fără nici o urmare. Carol cel Mare, din ce în ce mai incapabil să reziste flotei musulmane, se resemnează să ducă lupte defensive, parând cu greu loviturile primite.

După moartea lui Carol cel Mare, situaţia avea să se agraveze. E drept că în 828, Bonifaciu de Toscana ajunge cu o mică flotă, destinată protejării Corsicei şi Sardiniei, până pe ţărmurile Africii, între Cartagina şi Utica[39]. A profitat probabil de faptul că musulmanii erau ocupaţi în acel moment în Sicilia. Câţiva ani mai târziu, Italia, la nord de oraşele bizantine, a devenit o pradă uşoară pentru musulmani. Brindisi şi Tarento au fost pustiite (838), Bari cucerit (840), flota bizantină şi venetiană înfrântă. În 841, musulmanii pradă Ancona şi coasta dalmată până la Cattaro. Lothar, în 846, nu ascunde faptul că se teme de o anexare a Italiei de către arabi[40].

În 846, şaptezeci de corăbii atacă Ostia şi Porto, înaintează pustiind totul în cale până sub zidurile Romei şi profanează Biserica Sfântului Petru. Garnizoana de la Gregoriopolis nu i-a putut opri. În sfârşit, arabii sunt respinşi de Gui de Spoleto. Expediţia lui Lothar din 847 nu reuşeşte să recucerească Bari.

În 849, la chemarea papei, Amalfi, Gaeta şi Neapole constituie o ligă împotriva arabilor şi strâng la Ostia o flotă pe care însuşi papa Leon al IV-lea vine să o binecuvânteze[41]. Această flotă repurtează o mare victorie navală asupra sarazinilor. În acelaşi timp, papa înconjoară Vaticanul cu un zid de apărare şi numeşte cetatea *Civitas Leonina* (848–852)[42].

În 852, papa instalează la Porto, oraş pe care îl fortifică, nişte corsicani fugiţi de pe insulă, dar acest nou oraş nu prosperă. El întemeiază de asemenea Leopoli pentru a

înlocui Civita Vecchia, depopulată ca urmare a groazei pe care o inspiră arabii[43]. Restaurează de asemenea Orta şi Ameria în Toscana, pentru a oferi un refugiu locuitorilor în timpul raidurilor musulmanilor[44], ceea ce nu-i împiedică pe aceştia să facă ravagii în câmpia romană în 876 şi 877; papa îl imploră în zadar pe împăratul bizantin. Dezastrele suferite de acesta tocmai atunci în Sicilia, unde Siracuza cade în mâinile arabilor (878) nu-i permit să intervină, aşa încât, până la urmă, papa este silit să le plătească anual maurilor 20 000 de *mancusi* de argint ca să scape de năvălirile lor. De altfel, maurii se reduc la nişte simple bande de piraţi care nu-şi propun altceva decât jaful. În 883, abaţia de la Monte Cassino este incendiată şi distrusă[45]. În 890, abaţia de la Farfa este asediată dar rezistă şapte ani. Subiaco e distrus, valea râului Anio şi Tivoli sunt pustiite. Sarazinii şi-au construit un fort întărit nu departe de Roma, la Saracinesco şi altul la Ciciliano, în munţii Sabini.

Câmpia romană se transformă într-un deşert: *redacta est terra in solitudinem.* Calmul se reinstaurează abia în 916, când Ioan al X-lea, împăratul, principii Italiei de Sud şi împăratul de la Constantinopol care trimite galere la Neapole, vor obliga oraşul şi comunele învecinate să renunţe la alianţa lor cu arabii; astfel, uniţi cu toţii, îi vor învinge în sfârşit la Garigliano pe cumpliţii invadatori.

Se poate deci afirma că, imediat după cucerirea Spaniei şi mai ales a Africii, Mediterana occidentală devine un lac musulman. Imperiul francilor, lipsit de flotă, nu poate face nimic. Singurele cetăţi care mai au o flotă sunt Neapole, Gaeta şi Amalfi. Interesele lor comerciale le îndeamnă să părăsească Bizanţul prea îndepărtat şi să se apropie de musulmani.

Datorită trădării lor, sarazinii au reuşit până la urmă să cucerească Sicilia. Flota bizantină, e adevărat, este puternică, mai puternică decât cea a oraşelor maritime italiene, datorită focului grecesc care face din ele o armă de război redutabilă; Sicilia odată ocupată, această flotă este aproape izolată de Occident unde nu-şi mai face decât rareori şi în mod inutil, apariţia. Totuşi, ea a permis împăraţilor să-şi salveze Imperiul care este situat mai ales

pe malul mării[46]; datorită flotei, mările greceşti rămân libere şi Italia scapă în final de stăpânirea Islamului. La treizeci de ani de la cucerirea sa de către musulmani, în 840, portul Bari este recucerit de către flota împăratului Basilios I, alcătuită din 400 de corăbii[47]. Acesta a fost evenimentul esenţial care i-a împiedicat pe musulmani să se instaleze în Italia şi care a permis menţinerea suveranităţii bizantine şi asigurarea securităţii Veneţiei.

Tot datorită flotei sale a reuşit Bizanţul să-şi păstreze un fel de supremaţie asupra oraşelor Neapole, Amalfi şi Gaeta, a căror politică de compromis între împărat, ducele de Benevento şi uneori chiar musulmani, era dictată de necesitatea păstrării unei autonomii utile comerţului pe care îl practicau.

Expansiunea islamică nu a putut deci îngloba întreaga Mediterană. Musulmanii o stăpânesc la est, la sud şi la vest, dar asupra nordului n-au avut nici o putere. Fosta mare romană a devenit graniţa dintre Creştinătate şi Islam. Toate fostele provincii mediteraneene cucerite de musulmani gravitează de acum înainte în jurul Bagdadului[48].

Orientul a fost totodată separat de Occident. Legătura pe care invazia germanică o lăsase intactă s-a rupt. Bizanţul nu mai este acum decât centrul unui imperiu grec, pentru care nu mai există nici cea mai mică posibilitate de a continua politica lui Iustinian. A ajuns în situaţia să-şi apere ultimele posesiuni. Avanposturile sale occidentale sunt Neapole, Veneţia, Gaeta, Amalfi. Flota încă mai permite păstrarea contactului cu acestea, împiedicând astfel Mediterana orientală să devină un lac musulman; Mediterana occidentală însă nu mai este nimic altceva. Ea, care fusese marea cale de comunicaţie este acum o barieră de netrecut.

Islamul a sfărâmat unitatea mediteraneană pe care invaziile germanice o lăsaseră neatinsă.

Acesta este evenimentul cel mai important din istoria europeană de după războaiele punice. Constituie sfârşitul tradiţiei antice şi începutul Evului Mediu, şi se produce exact în momentul în care Europa era pe cale să se bizantinizeze.

2. ÎNCHIDEREA MEDITERANEI OCCIDENTALE

Atât timp cât Mediterana s-a menţinut creştină, navigaţia orientală a întreţinut comerţul cu Occidentul. Siria şi Egiptul erau cele două principale centre comerciale; ori, tocmai aceste două bogate provincii au căzut cele dintâi sub dominaţia Islamului. Ar fi o eroare evidentă să credem că această dominaţie a oprit activitatea economică. Deşi au avut loc mari tulburări, deşi se constată o emigraţie masivă de sirieni spre Occident, nu trebuie totuşi să se considere că armătura economică s-a prăbuşit. Damascul a devenit prima capitală a califatului. Mirodeniile continuă să fie importate, papirusul să fie fabricat, porturile să funcţioneze. Din moment ce-şi plăteau impozitele, creştinii nu erau agresaţi. Comerţul s-a practicat deci în continuare, atâta doar că i s-a schimbat direcţia[49].

E de la sine înţeles că în plin război, învingătorul nu le-a îngăduit supuşilor săi să facă negoţ cu învinşii, iar atunci când s-a restabilit pacea şi activitatea economică a reînceput în provinciile cucerite, Islamul a orientat-o spre noile orizonturi pe care i le deschidea imensitatea cuceririlor sale.

S-au deschis deci noi drumuri comerciale care legau marea Caspică de Baltica pe Volga, iar negustorii scandinavi care frecventau ţărmurile Mării Negre au adoptat probabil imediat acest nou drum, ca dovadă numeroasele monede orientale găsite la Gothland.

E cert că tulburările inerente cuceririi Siriei (634–636) şi Egiptului (640–642) au oprit pentru un timp navigaţia[50].

Corăbiile au fost probabil rechiziţionate pentru flota pe care Islamul o organizează imediat în Marea Egee. E puţin probabil ca negustorii să se fi strecurat printre navele unor flote ostile, afară doar dacă nu se vor fi dedat pirateriei, ceea ce este verosimil pentru unii dintre ei.

Trebuie să admitem că începând din mijlocul secolului al VII-lea, navigaţia din porturile musulmane ale Mării Egee spre porturile rămase creştine a devenit imposibilă, sau dacă a mai subzistat câte ceva, este cantitativ neglijabilă.

Din Bizanț și țărmurile pe care le apără în jurul său, navigația s-a putut menține, sub protecția flotei, în direcția celorlalte regiuni grecești din Adriatica, Italia meridională și Sicilia, dar e greu de acceptat ideea că flota comercială s-ar fi aventurat mai departe, din moment ce încă în anul 650, Islamul atacă Sicilia.

În ceea ce privește Africa, ravagiile la care este supusă permanent din 643 până în 708, au pus capăt incontestabil oricărei activități comerciale. Rarele vestigii care poate s-au păstrat, dispar după cucerirea Cartaginei și întemeierea în 698 a Tunisului.

Cucerirea Spaniei în 711 și imediat după aceea insecuritatea în care se trăiește în Provence, pe malul mării, fac absolut imposibilă orice navigație comercială în Mediterana occidentală. Ultimele porturi creștine nu ar fi putut întreține între ele relații comerciale pe mare, deoarece nu aveau flotă propriu-zisă.

Se poate astfel afirma că navigația cu Orientul, cu regiunile situate la est de Sicilia, încetează cam de prin 650, iar în a doua jumătate a secolului al VII-lea dispare total de pe toate țărmurile Occidentului.

La începutul secolului al VIII-lea, dispariția sa este totală, nu mai există trafic mediteranean, în afara țărmurilor bizantine; după cum se exprima Ibn–Khaldoun (cu rezerva formulată în privința Bizanțului): „Pe mare, creștinii nu mai pot menține pe linia de plutire nici măcar o scândură". Mediterana a rămas de acum înainte pe mâna piraților mauri. În secolul al IX-lea, aceștia cuceresc insule, distrug porturi, fac incursiuni de jaf pretutindeni. Marele port al Marsiliei, care fusese odinioară principala etapă a Occidentului în drum spre Orient, rămâne pustiu. Vechea unitate economică a Mării Mediterane este distrusă și până în perioada cruciadelor așa va rămâne. Rezistase invaziilor germanice; cedează în fața presiunii irezistibile a Islamului.

Cum ar fi putut rezista Occidentul? Francii nu aveau flotă. Aceea a vizigoților era distrusă, iar inamicul este bine pregătit. Portul Tunis și arsenalul său sunt de necucerit. De-a lungul tuturor țărmurilor se înalță acele *Ribat*, forturi semi-militare, semi-religioase care comu-

nică între ele şi întreţin o stare de război permanent. Creştinii sunt neputincioşi în faţa acestei mari puteri maritime; cea mai bună dovadă este faptul că n-au făcut decât o singură modestă incursiune împotriva ţărmului Africii.

Trebuie insistat asupra acestui punct, întrucât eminenţi eruditi nu admit concluzia că în urma cuceririi musulmane s-a putut produce o ruptură atât de netă. Ei cred chiar că şi în cursul secolelor VII şi VIII, negustorii sirieni au continuat să frecventeze ca odinioară Italia şi Galia. Este adevărat că în primele decade de după cucerirea ţării lor de către arabi, mulţi sirieni şi-au găsit adăpost la Roma. Numărul şi influenţa lor trebuie să fi fost considerabile din moment ce câţiva dintre ei, printre care Sergiu I (687–701) şi Constantin I (708–715) au fost înălţaţi în scaunul pontifical. De la Roma, unii dintre aceşti refugiaţi al căror prestigiu era asigurat de cunoaşterea limbii eline, s-au răspândit în scurt timp în nord, aducând cu ei manuscrise, obiecte din fildeş, orfevrărie, lucruri pe care le luaseră cu ei când îşi părăsiseră patria. Regii carolingieni s-au grăbit să-i utilizeze în opera de reînnoire literară şi artistică de care se apucaseră. Carol cel Mare a însărcinat câţiva dintre aceştia cu revizuirea textelor Evangheliilor. Şi probabil unul din compatrioţii lor a lăsat la Metz un text grecesc cu *Laudes* care este menţionat în secolul al IX-lea.

Trebuie de asemenea să mai socotim ca o dovadă a pătrunderii sirienilor în Occident după secolul al VII-lea, influenţa exercitată de arta Asiei Mici asupra dezvoltării ornamentaţiei în perioada carolingiană. Se ştie pe de altă parte că mulţi clerici din *Francia* se duceau în Orient, în pelerinaj la locurile sfinte din Palestina şi că se întorceau de acolo nu numai cu relicve, dar fără îndoială şi cu manuscrise şi ornamente destinate bisericilor.

Faptul că Harun-al-Raşid, dornic să-l câştige pe Carol cel Mare de partea sa în lupta împotriva omayyazilor, i-a dăruit Mormântul lui Christos[51] precum şi un vag protectorat asupra locurilor sfinte, este bine cunoscut.

Toate acestea însă, oricât ar fi ele de interesante pentru istoria civilizaţiei, nu au relevanţă pentru istoria eco-

nomică. Imigrarea unor savanți și artiști nu dovedește câtuși de puțin existența unor relații comerciale între țara lor de baștină și țara în care s-au refugiat.

Secolul al XV-lea, în care eruditi bizantini au fugit de turci în Italia, nu e tocmai perioada în care Constantinopolul nu mai este un mare port? Circulația pelerinilor, eruditilor, artiștilor nu trebuie confundată cu circulația mărfurilor. Aceasta din urmă presupune o organizare a transporturilor și a relațiilor permanente de import – export, cea dintâi se efectuează la întâmplare. Pentru a fi îndreptățiți să susținem continuitatea navigației siriene și orientale în Marea Tireniană și în Golful Lion după secolul al VII-lea, ar trebui să putem demonstra că Marsilia și porturile din Provence au rămas, după această dată, în legătura cu Levantul. Or, ultimul text care poate fi invocat în această privință este documentul pentru abația Corbie, din 716[52].

Conform acestui text, antrepozitul fiscului din Marsilia sau din Fos era încă la acea dată plin cu mirodenii și ulei, adică produse originare din Asia și Africa. Cred totuși că ne aflăm în prezența unui anacronism, având de a face cu un act ce-i confirmă abației Corbie vechi privilegii; ipoteza că acest text reproduce întocmai niște texte anterioare este verosimilă. Într-adevăr, e imposibil ca în acel moment uleiul din Africa să mai fi putut fi importat. S-ar putea admite, e drept, că *cellarium fisci* mai avea stocuri, dar atunci nu mai este vorba despre un indiciu asupra unor relații comerciale active în 716. În orice caz, aceasta este ultima dată când sunt menționate unele produse orientale ca fiind depozitate în porturile din Provence. De altfel, peste patru ani musulmanii debarcă în Provence și jefuiesc ținutul. În acea perioadă, Marsilia este un port paralizat. Degeaba se menționează, pentru a se demonstra contrariul, faptul că pe aici trec pelerinii în drum spre Orient. E cert că aceste pelerinaje, neputându-se efectua pe valea Dunării, bântuită de avari, apoi de unguri, presupun calea maritimă. Dar, ori de câte ori se pot cunoaște cu precizie itinerariile pelerinilor, se va constata că pioșii călători s-au îmbarcat mai ales în porturile Italiei bizantine. Sfântul Willibald, viitorul episcop

de Eichstädt, se îmbarcă în 726 la Gaeta, după ce a trecut Alpii. Madalveus, episcop de Verdun, ca să se ducă la Ierusalim, ia din Africa, pe la 776, o corabie care pleacă la Constantinopol[53].

Scrisorile sfântului Bonifaciu ni-i arată pe anglo-saxoni ducându-se la Roma pe uscat în loc să ia o corabie de la Marsilia, preferând deci şi ei să treacă Alpii. Iar în secolul al IX-lea, ca să ajungă la Alexandria[54], călugărul Bernard pleacă din Tarento.

Începând din secolul al VIII-lea, nu numai că nu mai avem nici un singur text referitor la prezenţa negustorilor sirieni sau orientali, dar constatăm că toate produsele pe care ei le importau nu se mai găsesc în Galia; nu există nici un argument împotriva acestui fapt[55].

A dispărut în primul rând papirusul. Toate lucrările pe care le cunoaştem, scrise în Occident pe papirus, datează din secolul al VI-lea sau al VII-lea. În cancelaria regilor merovingieni, până în 659–677 s-a scris exclusiv pe papirus. Mai târziu apare pergamentul[56]. Până spre sfârşitul secolului al VIII-lea mai apar câteva acte private scrise pe papirus, provenind probabil din stocuri vechi. După acea perioadă nu mai există nici un document scris pe papirus.

Acest fenomen nu se poate explica printr-o eventuală încetare a fabricării sale, de vreme ce ea a continuat aşa cum ne-o dovedesc în mod indiscutabil frumoasele acte de papirus din secolul al VII-lea de la Muzeul arab din Cairo. Dispariţia papirusului în Galia nu se poate aşadar explica decât printr-o stagnare, apoi o dispariţie a comerţului. Pergamentul pare a fi fost iniţial foarte puţin răspândit. Grégoire de Tours, care îl denumeşte *membrana*, îl citează o singură dată[57] şi indică oarecum că era fabricat de călugări pentru folosinţa proprie. Se ştie însă cât de stabile sunt uzanţele cancelariilor, deci, dacă spre sfârşitul secolului al VII-lea birourile regelui au încetat să scrie pe papirus, înseamnă că acesta a început să fie foarte greu de procurat.

În Italia, folosirea papirusului s-a păstrat întrucâtva. Papii l-au folosit pentru ultima dată în 1057. Să admitem împreună cu Bresslau că se slujeau de papirusul aflat în

vechile stocuri? Sau că papirusul respectiv provenea din Sicilia unde arabii au introdus fabricarea sa în secolul al X-lea? Proveniența siciliană e totuși discutabilă. Consider verosimilă ipoteza că se procura prin comerțul practicat în porturile bizantine: Neapole, Gaeta, Amalfi, Veneția.

Pentru Galia însă se terminase definitiv.

Mirodeniile, ca și papirusul, dispar din texte după 716[58]. Statutele lui Adalhard de la Corbie nu mai menționează decât *pulmentaria*, adică un fel de ciorbă cu verdețuri[59].

Mirodeniile trebuie să fi dispărut, într-adevăr, împreună cu papirusul, de vreme ce erau transportate cu aceleași corăbii.

Să studiem capitularele. Nu se mai citează, în chip de mirodenii decît plantele care se pot cultiva în *villae*[60] ca de exemplu garanța, chimionul sau migdala[61]. În schimb piperul, cuișoarele (*cariofilo*), nardul (*spico*), scorțișoara, curmalele, fisticul nu se mai întâlnesc niciodată.

Într-o *tractoria* carolingiană sunt menționate printre alimentele care se pot servi funcționarilor aflați în călătorie oficială: pâinea, carnea de porc, puii, ouăle, sarea, verdețurile, legumele, peștele, brânza, dar nici o mirodenie[62].

De asemenea, *tractoria „de conjectu missis dando"*[63] din 829, precizează ca alimente pentru *missi*: 40 de pâini, carne de porc sau de miel, 4 pui, 20 de ouă, 8 măsuri de vin, 2 de bere și 2 de grâu. Este, după cum se vede, un meniu rustic.

Capitula episcoporum[64] de pe la 845–850, atribuie episcopilor în timpul deplasărilor: 100 de pâini, carne de porc. 50 de măsuri de vin, 10 pui, 50 de ouă, 1 miel, 1 purcel, 6 măsuri de ovăz pentru cai, 3 care cu fân, miere, ulei, ceară. În nici una din aceste liste nu se pomenesc condimentele.

Din scrisorile sfântului Bonifaciu se poate vedea cât de rare și scumpe deveniseră mirodeniile. El primește și trimite cadouri constând din mici cantități de tămâie[65]. În 742–743, un cardinal îi trimite *aliquantum cotzumbri quod incensum, Domino offeratis*[66]. În 748, un arhidiacon

de la Roma îi trimite de asemenea o cantitate foarte mică de mirodenii şi parfumuri[67]. Raritatea mirodeniilor la nord de Alpi este dovedită de faptul că acestea constituie daruri preţioase. Trebuie remarcat totodată că acestea provin toate din Italia. În portul Marsilia nu se mai primesc. *Cellarium fisci* este gol, sau poate chiar va fi fost incendiat de către sarazini. Mirodeniile deci nu mai constituie un articol de comerţ normal. Doar vânzătorii ambulanţi poate mai aduc mici cantităţi.

În toată literatura vremii, de altfel foarte abundentă, nu se pomeneşte nimic despre acest articol.

În faţa acestei carenţe, se poate afirma că mirodeniile au dispărut din alimentaţia curentă la sfârşitul secolului al VII-lea şi la începutul secolului al VIII-lea. Ele îşi vor face din nou apariţia abia în secolul al XII-lea, o dată cu restabilirea comerţului pe mare.

Vinul de Gaza dispare evident şi el. Uleiul nu mai este importat din Africa. Acela care este folosit provine din Provence. De acum înainte, ceara va furniza bisericilor materia primă pentru iluminat.

De asemenea, folosirea mătăsii pare a fi dispărut total în această epocă. În capitulare[68] nu găsim decât o singură dată menţionat acest articol.

Se ştie cât de simplă era îmbrăcămintea lui Carol cel Mare. Curtea l-a imitat fără îndoială. Această simplitate, care contrastează atât de puternic cu luxul merovingian a fost însă impusă de împrejurări.

Trebuie deci să tragem concluzia că din cauza expansiunii islamice, importul din Orient a încetat.

Un alt fapt absolut izbitor pe care îl constatăm este rărirea progresivă a aurului. Acest fenomen se poate verifica analizându-se baterea de monede din aur de către merovingieni în secolul al VIII-lea: aceste monede conţin un aliaj de argint din ce în ce mai accentuat. E deci clar că nu mai vine aur din Orient. În timp ce în Italia el continuă să circule, în Galia se răreşte până într-acolo încât oamenii nu-l mai folosesc drept monedă. Începând cu domniile lui Pepin şi Carol cel Mare, cu rare excepţii, nu se mai bate decât monedă de argint. Aurul nu-şi va mai afla locul în sistemul monetar decât în aceeaşi epocă în care mirodeniile şi-l vor recăpăta pe al lor în alimentaţie.

Acesta este un fapt esențial, mai grăitor decât toate textele. Trebuie să admitem că circulația aurului era o consecință a comerțului, întrucât acolo unde s-a menținut comerțul, adică în Italia de Sud, s-a menținut și aurul.

Dispariția comerțului cu Orientul ca și a traficului maritim a avut drept consecință dispariția negustorilor profesioniști în interiorul țării. Textele nu-i mai menționează aproape niciodată; iar atunci când totuși se referă la ei, putem considera că este vorba despre negustori ocazionali. În această perioadă nu mai găsim nici un singur *negociator* de tip merovingian, adică un om care împrumută bani cu dobândă, care este înmormântat într-un sarcofag și donează bunuri săracilor și bisericilor. Nimic nu ne mai dovedește că în orașe ar mai exista colonii de negustori sau un *domus negotiantum*. Fără îndoială negustorii au dispărut în calitate de clasă socială. Comerțul însă nu a dispărut, căci nu se poate imagina o perioadă istorică lipsită de schimburi; a dobândit însă un alt caracter. După cum se va vedea mai departe, atmosfera vremii îi este ostilă, exceptând ținuturile bizantine. Restrângerea științei de carte la laici face de altfel imposibilă menținerea unei clase de oameni care să poată trăi normal din vânzări și cumpărări. Dispariția împrumutului cu dobândă dovedește la rândul său regresul economic provocat de închiderea mării.

Nu trebuie să se creadă că musulmanii din Africa, Spania sau chiar Siria s-ar fi putut substitui foștilor negustori proveniți din Orientul bizantin. Mai întâi pentru că între ei și creștini există o stare permanentă de război. Musulmanii nu au de gând să se ocupe de negoț, ci de jaf. Nici un singur text nu menționează vreun musulman stabilit în Galia sau în Italia. Este un fapt incontestabil că nici un negustor musulman nu s-a instalat în afara Islamului. Dacă au făcut comerț, l-au făcut numai între ei. Nu se găsește nici un indiciu privind existența vreunui trafic între Africa și lumea creștină după cucerirea Africii de către Islam, cu excepția creștinilor din Italia de Sud, ceea ce nu este nicidecum cazul cu cei din Provence.

În aceste condiții, singurii care mai practică sistematic comerțul sunt evreii. Sunt numeroși pretutindeni. Arabii nici nu i-au izgonit, nici nu i-au masacrat, iar creștinii nu

şi-au schimbat atitudinea faţă de ei. Ei constituie deci singura clasă care-şi datorează existenţa negoţului. Ei sunt totodată, prin contactele pe care le stabilesc şi cu unii şi cu ceilalţi, singura legătură economică existentă între Creştinătate şi Islam, sau, mai bine zis, între Orient şi Occident.

3. VENEŢIA ŞI BIZANŢUL

Se poate afirma că invazia islamică a fost la fel de hotărâtoare atât pentru Răsăritul cât şi pentru Apusul Europei. Înainte de invazie, împăratul de la Constantinopol este încă un împărat roman. Din acest punct de vedere, politica lui Iustinian este caracteristică: el luptă să menţină sub autoritatea imperială întreaga Mediterană. După invazie, dimpotrivă, împăratul este obligat să adopte o tactică defensivă în apele greceşti până când, în secolul al XI-lea, va chema într-ajutor Occidentul. Islamul îl obsedează şi-l ţine pe loc. Astfel se explică întreaga sa politică. De acum înainte pentru el, Occidentul este închis.

După ce a pierdut Africa şi Cartagina pe care de altfel s-a înverşunat să le apere în condiţii dezastruoase, sfera de activitate a politicii bizantine nu va mai depăşi Italia, din care însă nu va mai reuşi să păstreze decât ţărmurile. În interior, Bizanţul nu mai poate rezista longobarzilor; neputinţa sa va provoca răscoala în ţară şi părăsirea de către Papa. Imperiul nu mai luptă decât pentru Sicilia, Adriatica şi oraşele din sud care constituie pentru el avanposturi din ce în ce mai autonome.

Expansiunea Islamului a murit la fruntariile bizantine. I-a răpit provinciile siriene, egiptene şi africane, exploatând parţial diferenţele de naţionalitate, dar blocul grecesc a rezistat şi rezistând, a salvat Europa şi fără doar şi poate, împreună cu ea, creştinismul.

Totuşi, şocul a fost dur: Bizanţul atacat de două ori, într-o vreme de deplină vigoare a Islamului, şi-a datorat victoria flotei sale. Rămâne, în ciuda tuturor, marea putere maritimă a timpului.

Din toate prelungirile bizantine în vest, cea mai importantă şi mai originală este Veneţia, cea mai extra-

ordinară reuşită economică a tuturor timpurilor, alături de Ţările de Jos. Primii locuitori ai insuliţelor nisipoase şi pustii din lagună sunt nişte amărâţi care fug din calea hoardelor lui Atila în secolul al V-lea, când aceştia au atacat Aquileea. Alţii au venit atunci când francii au ocupat Istria, pe vremea lui Narses[69], şi mai ales în timpul năvălirii longobarzilor. Astfel, toată acea fâşie de pământ s-a populat în urma unui exod, la început provizoriu, apoi definitiv. Grado a adăpostit majoritatea fugarilor din Aquileea, al căror episcop a luat titlul de patriarh şi a fost şeful spiritual al noii Veneţii. Caorla, în estuarul Livenzei, a primit emigranţii şi pe episcopul de la Concordia. Au urmat Heracliana şi Aquileea lângă Piave. Oamenii din Altinum s-au refugiat la Torcello, Murano, Mazzorbo. Cei din Padova s-au stabilit la Malamocco şi la Chioggia. La început, grupul de insuliţe din care mai târziu se va dezvolta Veneţia, a fost slab populat: Rialto, Olivolo, Spinalunga, Dorsoduro nu au adăpostit decât câţiva pescari[70].

În Veneţia primitivă a secolului al VI-lea şi al VII-lea, centrul religios a fost Grado, centrul politic Heracliana, centrul comercial Tarcello. Scăpând de învingătorii de pe continent, administraţia bizantină se menţine aici, reprezentată de câţiva funcţionari şi *tribuni*.

Există aici o populaţie orientată cu precădere spre mare, descrisă de Cassiodor şi care ne aduce aminte de aceea a Olandei primitive. „De departe s-ar părea că bărcile lunecă pe câmpie, căci nu li se zăreşte coca[71]". Se înţelege că o astfel de viaţă a favorizat dezvoltarea energiei şi a ingeniozităţii oamenilor. Prima activitate a constat din pescuit şi din extragerea sării pe care bărcile o transportau pe continent luând în schimbul ei grâu. Singurul centru comercial al regiunii este Comacchio, la vărsarea fluviului Pô, frecventat de navele bizantine care aduc ulei şi mirodenii. Comacchio, portul de la vărsarea fluviului Pô, a profitat fără îndoială de încetarea traficului oriental cu golful Lion. Un tratat comercial, încheiat pe la 715 între Comacchio şi Luitprand, în care este menţionat piperul, arată că portul Comacchio se afla în relaţii comerciale cu Orientul[72].

În curând, veneţienii i-au imitat, firesc, pe vecinii lor. În orice caz, comerţul lor ia naştere în cursul secolului al

VIII-lea. Între 787–791, negustorii lor sunt excluşi din Ravenna la cererea lui Carol cel Mare – ceea ce dovedeşte că aceştia refuzaseră să-l recunoască drept rege al Longobarzilor[73]; alianţa lor cu Bizanţul a devenit deci şi mai solidă. Raporturile lor cu împăratul care se află atât de departe, prezintă pentru ei numai avantaje. Idealul lor este autonomia, sub conducerea unui doge ales de ei şi confirmat de Bizanţ.

Din când în când apar neînţelegeri. Atunci, Veneţia se întoarce spre regele francilor. Astfel, în 805, Veneţia îi trimite lui Carol nişte ambasadori pentru a cere protecţia sa. Acest demers trebuie mai degrabă pus în legătură cu luptele dintre partidele din oraşe şi cu conflictele cu Grado, al cărui patriarh ceruse şi el, încă din 803, protecţia lui Carol cel Mare[74]. În acel moment, Veneţia se impusese orăşelelor de pe coasta dalmată şi se temea probabil de o reacţie a Bizanţului. Deşi n-a prea fost remarcat, acest incident a avut totuşi o foarte mare importanţă. Carol a răspuns ambasadorilor veneţieni, anexând imediat oraşul lor şi alipindu-l Italiei. Imperiul său a avut din acel moment ocazia să devină o putere maritimă şi să pătrundă în Dalmaţia. N-a apucat să profite de acest lucru. Bizanţul şi-a dat imediat seama de pericol. În anul următor, Nichifor trimite o flotă care supune pe loc Veneţia. Carol nu reacţionează: se mulţumeşte să-i ofere azil în statele sale patriarhului din Grado[75].

În 807, regele Italiei, Pepin, încheie un armistiţiu cu comandantul flotei, Nicetas, şi-i predă bazileului pe vinovaţi. Acesta îi exilează şi-i răsplăteşte pe partizanii săi cu titluri şi onoruri[76].

Afacerea era prea ispititoare pentru a se renunţa la ea. În 810, Pepin, împrumutând corăbii de la Comacchio, recucereşte Veneţia şi coasta dalmată[77]. O flotă bizantină, comandată de Pavel, prefectul Kephaloniei, îl obligă să-şi părăsească noile cuceriri. Pe 8 iulie al aceluiaşi an, Pepin moare. Carol cel Mare se grăbeşte să-i invite la Aix pe legaţii bizantini cu care încheie pace, lăsându-le Veneţia şi oraşele de pe coasta dalmată. Această pace devine un tratat definitiv în 13 ianuarie 812: Imperiul carolingian renunţă la mare deoarece îşi dovedise pe deplin incapacitatea de a o stăpâni[78]. Veneţia avea de acum înainte să graviteze pe orbita bizantină şi să marcheze, la limita

Occidentului, începutul unei alte lumi. *Piazza* sa o dovedeşte mai bine decât toate textele din lume.

Pacea din 812 îi oferea Veneţiei o situaţie deosebit de favorabilă. Aceasta a fost condiţia măreţiei sale viitoare[79]. Pe de o parte, apropierea sa de Imperiu deschide întregul Orient tendinţelor sale expansioniste şi aceasta fără a-i ameninţa autonomia, întrucât Imperiul are nevoie de sprijinul ei în lupta sa împotriva Islamului. Pe de altă parte, Veneţiei i se deschide Occidentul, căci, deşi renunţase s-o stăpânească, împăratul Carol cel Mare îi recunoaşte dreptul de a face comerţ cu imperiul franc. Intangibilă la vest, nu avea a se teme decât de Comacchio care stăpânea delta fluviului Pô. De aceea, încă din 875, Veneţia îşi nimiceşte rivala care dispare definitiv. De acum înainte pieţele şi porturile Italiei de nord, Pavia, Cremona, Milano etc.[80] depind de comerţul veneţian.

Rămâne primejdia reprezentată de sarazini. În această privinţă, interesele Veneţiei şi ale împăratului coincid. Încă din 828, el cere concursul flotei sale de război. În 840, Veneţia trimite în ajutorul Imperiului, şaizeci de corăbii la Taranto; ca represalii, musulmanii pârjolesc Ancona şi capturează navele veneţiene[81]. În 867–871, Veneţia acţionează pe mare împotriva oraşului Bari, împreună cu bizantinii şi cu Ludovic al II-lea care îl atacă de pe uscat. În 872, musulmanii atacă Dalmaţia; în 875, asediază Grado. Veneţia însă îşi păstrează supremaţia în Adriatica şi prin ea asigură navigaţia spre Orient. Ceea ce nu împiedică Veneţia să facă negoţ cu Islamul. Împăratul, chiar din 814–820 a interzis, e drept, comerţul cu arabii din Siria şi Egipt, dar veneţienii, deşi luptă împotriva necredincioşilor, se şi tocmesc cu ei. Alexandria este portul din care, o flotă de zece corăbii aduce, în 827, moaştele Sfântului Evanghelist Marcu, furate din oraş[82] atât fără ştirea creştinilor, cât şi a musulmanilor.

Cel mai însemnat comerţ al Veneţiei este însă cel cu sclavii slavi de pe coasta Dalmaţiei. În 876, dogele îl interzice, în zadar însă. Chiar şi în mijlocul secolului al IX-lea deci, negustorii veneţieni vând musulmanilor[83] sclavi creştini.

Tratatul comercial încheiat cu Lothar în 840[84] din care rezultă că Veneţia este un oraş cu precădere negustoresc, interzice vânzarea sclavilor creştini, ca şi pe cea a eunu-

cilor. Veneția este prin excelență un port și o piață; preia rolul jucat odinioară de Marsilia. De aici se îmbarcă pasagerii în drum spre Orient și se exportă spre Egipt lemnul pentru construcții.

Aici sosesc din Orient mirodeniile și mătasea, imediat reexportate prin Italia, către Pavia și Roma[85]. Trebuie să fi existat și unele transporturi peste Alpi[86], deși comerțul pe această cale a fost nesemnificativ în acea perioadă.

Veneția mai are drept piață și întreaga coastă dalmată. E foarte probabil că aici se făcea comerțul cel mai activ.

În comparație cu Occidentul, Veneția este o altă lume. Locuitorii săi au spirit mercantil și nu-și fac probleme în legătură cu interdicțiile privind *turpe lucrum*[87]. Iar această mentalitate este pur și simplu aceea care a dispărut din lumea occidentală și din Italia după cuceririle arabe, dar care s-a menținut încă la Veneția și în toate cetățile bizantine ale Italiei meridionale.

Bari, de exemplu, rămâne un oraș complet grecesc și va păstra până sub Bohemond[88] instituțiile municipale bizantine. Deși Bari a fost ocupat de musulmani până în 871, „sultanul" lor eliberează permise călugărilor care pleacă spre Ierusalim și-i recomandă califului din Bagdad[89].

Aceeași este situația și cu Salerno, Neapole, Gaeta, Amalfi, pe coasta occidentală. Acestea sunt porturi deosebit de active și, asemenea Veneției, nu mai păstrează cu Bizanțul decât o legătură slabă; luptă de asemenea împotriva ducelui de Benevento, pentru a-și păstra autonomia. Baza lor economică este mult mai bogată decît a Veneției, căci Benevento își păstrează moneda de aur și se află destul de aproape de Roma, care este totuși, datorită bisericilor și mulțimii pelerinilor, un mare consumator de mirodenii, de parfumuri, de stofe scumpe și chiar de papirus. În ducatul Benevento se menține încă o civilizație destul de rafinată. Pavel Diaconul predă aici limba elină prințesei Adelperga. La sfârșitul secolului al VIII-lea, ducele Arichis construiește biserica Sfânta Sofia pe care o înfrumusețează cu podoabe aduse de la Constantinopol; se laudă că primește din Orient stofe de mătase, purpură, vase de aur și argint cizelate, precum și produse din India, Arabia, Etiopia[90].

Trebuie insistat în mod deosebit asupra faptului că ducii de Benevento mențin moneda de aur[91] și chiar sistemul monetar bizantin[92]. Continuitatea unității mediteraneene, care avea să dispară mai târziu, este încă vizibilă aici.

Orașele portuare din sud mai au încă o flotă. În 820 se semnalează opt corăbii comerciale care, întorcându-se în Italia[93] din Sardinia, au fost capturate de pirații sarazini. Se poate presupune că datorită corăbiilor lor s-a realizat în 828 expediția lui Bonifaciu de Toscana în Africa, deoarece se știe că în această privință a existat o înțelegere între cei doi împărați.

Papa îi vorbește lui Carol cel Mare despre navele grecești (*naves Graecorum gentis*) a căror incendiere, la Civita Vecchia, a poruncit-o. E posibil ca aceste nave să urce uneori până în Provence și să apară în secolul al IX-lea la Marsilia și la Arles. Navigația lor gravitează însă pe orbita bizantină în Orient. Ceea ce nu le împiedică, asemenea veneților, nu numai să întrețină relații cu porturile arabe din Spania și Africa, dar chiar, ca napolitanii, să vină uneori în ajutorul acestora când atacă Sicilia. Regăsim aici aceeași mentalitate ca aceea a cetățenilor țărilor aliate care, în timpul primului război mondial, au furnizat Germaniei arme.

În 879, amiralul grec trimis să apere Sicilia, a oprit numeroase nave comerciale care, în ciuda războiului, făceau comerț cu Italia și Sicilia. Le-a luat uleiul – dovadă că navele veneau din Africa – o cantitate atât de uriașă, încât prețul acestei mărfi a scăzut la Constantinopol la o cifră derizorie[94].

Acest comerț cu musulmanii practicat în porturile din Italia meridională era totodată și un comerț cu sclavi. Papa le reproșează acest lucru[95]. Încă din 836, tratatul dintre Neapole și ducele de Benevento le recunoaște negustorilor din oraș cea mai deplină libertate comercială în acest ducat, care, evident nu se poate lipsi de ei, dar le interzice să cumpere sclavi longobarzi pentru a-i vinde[96]. Astfel aflăm că acești sclavi proveneau din Lombardia, adică din Imperiul franc.

Și totuși, în 849, acești negustori de vieți omenești, repurtează în favoarea papei o mare victorie maritimă

lângă Ostia. Iar sfântul Gennaro este la Neapole obiectul unei veneraţii la fel de mare ca şi sfântul Marcu la Veneţia.

Dintre toate aceste oraşe, Amalfi este categoric cel mai activ din punct de vedere comercial. Nu posedă decât un teritoriu mic şi muntos, ale cărui păduri îi furnizează cheresteaua pentru construcţia corăbiilor sale care navighează până în Siria[97].

În rest, nu există nici o înţelegere între aceşti negustori şi ducele de Benevento.. Nici măcar între negustori nu există vreo înţelegere. Pe la 830, ca să reziste ducelui, Neapole se sprijină pe sarazini. Tot cu ei se aliază, pe la 870, împotriva rivalei sale Amalfi, apoi în 880 împotriva influenţei bizantine redevenită puternică începând de la Vasile I[98]. În acel moment, Gaeta se apropie de asemenea de sarazini, apoi revine alături de papă, care face concesii acestui *hypatos*[99]. În 875, corăbii din toate oraşele din sud, unite cu cele ale sarazinilor, jefuiesc malurile romane, iar Ludovic al II-lea declară că Neapole a devenit o altă Africa[100]. În 877, papa Ioan al VIII-lea încearcă zadarnic, când cu ajutorul banilor, când cu cel al excomunicării, să despartă Amalfi de sarazini. Totuşi, în acelaşi an, oraşul se angajează să protejeze împotriva lor ţărmurile Italiei de sud[101].

Politica acestor oraşe comerciale pare, la prima vedere, cât se poate de confuză. Aceasta se explică prin grija lor constantă şi exclusivă de a-şi pune la adăpost comerţul. Deşi se aliază cu musulmanii, ele vor rezista cu înverşunare oricărei tentative de cucerire de către aceştia.

În 856, sarazinii, al căror scop este să anexeze Italia meridională, o atacă simultan la Bari şi, de la vest, asediază Neapole şi distrug Misena[102]. Oraşele sunt de acord să facă negoţ cu musulmanii, dar refuză să ajungă sub jugul lor, nici să-i lase să stăpânească marea. În această privinţă, politica lor este asemănătoare celei practicate de Veneţia. Nu se încred în nimeni, ci doar în propriile lor forţe şi nu se supun nimănui. Între aceste oraşe domneşte însă o necruţătoare rivalitate şi, pentru a se distruge reciproc, nu ezită să se alieze cu musulmanii; astfel, Neapole îi ajută în 843 să cucerească Messina, răpită Imperiului bizantin, din care însă Neapole face totuşi parte. Din

acest punct de vedere, oraşele sunt supuse Bizanţului doar cu numele. Acţionează numai atunci când prosperitatea lor este direct ameninţată. De aceea nu spijină în 846 lupta lui Lothar împotriva musulmanilor, după cum mai târziu nu-l vor sprijini nici pe Ludovic al II-lea[103]. Gay afirmă foarte corect: „O forţă invincibilă atrage statele maritime Gaeta, Neapole, Amalfi spre o alianţă cu sarazinii ... Pentru ele, esenţialul este să păstreze litoralul şi să-şi protejeze interesele comerciale. Negociind cu sarazinii, îşi iau partea lor din pradă şi se îmbogăţesc în continuare. Politica unor oraşe ca Neapole şi Amalfi este înainte de toate politica unor negustori care trăiesc în egală măsură din jaf ca şi din comerţ normal[104]". De aceea nu l-au ajutat pe împărat să apere Sicilia. Politica lor este asemănătoare celei practicate de olandezi în Japonia în secolul al XVII-lea. Pe de altă parte, cu cine ar fi putut face comerţ dacă ar fi ocolit ţărmurile musulmane? Orientul aparţine Veneţiei.

Să rezumăm deci: Mediterana creştină este deci despărţită în două bazine: estul şi vestul înconjurate de ţări musulmane. După ce şi-au terminat cucerirea, la sfârşitul secolului al IX-lea, arabii formează o lume deosebită care-şi este suficientă sieşi şi se orientează spre Bagdad. Acesta este punctul central spre care vin caravanele din Asia şi marele drum comercial Volga–Baltica. De aici se îndreaptă produsele spre Africa şi Spania. Musulmanii nu practică ei înşişi nici un fel de comerţ cu creştinii, dar nu-şi închid pieţele pentru mărfurile lor. Îi lasă să frecventeze porturile lor, să le aducă sclavi şi cherestea şi să cumpere ce vor.

Activitatea navigaţiei creştine nu continuă de altfel decât în Orient, de care ţine şi capătul sudic al Italiei. Acolo Bizanţul a reuşit să păstreze stăpânirea asupra mării în dauna Islamului. Corăbiile continuă să circule de la Veneţia, de-a lungul coastei adriatice, a ţărmurilor greceşti, spre marele oraş de pe Bosfor. Evident, aceste corăbii nu vor ocoli porturile musulmane din Asia Mică, din Egipt şi Africa în general, din Sicilia şi Spania. Prosperitatea din ce în ce mai mare a ţărilor musulmane, odată încheiată perioada expansiunii, va constitui un avantaj pentru porturile comerciale din Italia. Datorită

acestei prosperități, în Italia meridională ca şi în Imperiul bizantin, se menține o civilizație avansată cu oraşe, monetării care bat monedă de aur, negustori profesionişti, pe scurt, o civilizație care-şi păstrează structurile din antichitate.

În Occident, dimpotrivă, țărmurile golfului Lion şi ale Rivierei până la vărsarea Tibrului, supuse ravagiilor războiului şi piraților cărora creştinii, lipsiți de flotă nu le-au putut rezista, nu mai constituie decât un deşert şi o țintă a piraților. Porturile şi oraşele sunt părăsite. Legăturile cu Orientul sunt întrerupte, şi nici un fel de relații nu se stabilesc cu țărmurile ocupate de sarazini. Totul e mort. Imperiul carolingian prezintă cel mai izbitor contrast cu cel bizantin. E exclusiv terestru, pentru că este blocat. Teritoriile mediteraneene, odinioară cele mai active şi cele care întreținеau viața întregii țări sunt acum cele mai sărace şi mai pustii şi mai expuse amenințărilor. Pentru prima dată în istorie, axa civilizației occidentale a fost împinsă spre nord; timp de multe secole se va menține între Sena şi Rin, iar popoarele germanice, care până atunci nu au jucat decât rolul negativ al distrugătorilor, vor fi chemate să joace un rol pozitiv în reconstruirea civilizației europene.

Tradiția lăsată de antichitate se destramă pentru că Islamul a distrus vechea unitate mediteraneană.

NOTE

1. Este inutil să vorbim aici despre regatul Palmyrei distrus în secolul al III-lea şi care era situat în nordul peninsulei. VASILIEV, *Histoire de l'Empire byzantin*, trad. frac., t. I, 1932, p. 265.

2. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 265, citându-l pe DUSSAUD, *Les Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris, 1907.

3. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 274.

4. *Ibid.*, p. 263.

5. *Ibid.*, p. 280.

6. L. HALPHEN, *Les Barbares. Des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, Paris, 1926, p. 132: „Arabii au învins pentru că lumea pe care o atacau era gata să cadă, ruinată."

7. DAWSON, *Les origines de l'Europe*, trad. franc., p. 153, vede în entuziasmul religios cauza esențială a cuceririlor.

8. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 279, citându-l pe GOLDZIHER, *Vorlesungen über den Islam,* 1910.

9. *Ibid.*, p. 275.

10. Oamenii vin de altfel spre Islam şi din interes. În Africa, după Ibn Khaldoun, berberii au apostaziat de douăsprezece ori în şaptezeci de ani. JULIEN, *Histoire de l'Afrique du Nord,* 1931, p. 320.

11. În Spania, în secolul al IX-lea, nici chiar creştinii nu mai ştiu latina, aşa încât textele emise de sinoade se traduc în limba arabă.

12. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 282.

13. Ei atacă în 668 şi 669 Constantinopolul; în 673 încep o blocadă care durează aproape cinci ani. HALPHEN, *op. cit.*, p. 139.

14. JULIEN, *op. cit.*, p. 318.

15. *Ibid.*, p. 319.

16. JULIEN, *op. cit.*, p. 320. Mi se pare că acest autor minimalizează considerabil rolul bizantinilor, în favoarea berberilor.

17. JULIEN, *op. cit.*, p. 321.

18. *Ibid., op. cit.*, p. 322–323.

19. *Ibid.*, p. 323.

20. *Ibid.*, p. 327.

21. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age,* t. I, p. 240.

22. HALPHEN, *op. cit.*, p. 142–143.

23. Această luptă nu are importanţa care i se atribuie. Nu este comparabilă cu victoria asupra lui Atila. Marchează sfârşitul unei incursiuni, dar în realitate nu opreşte nimic. În cazul în care Carol ar fi fost învins, ar fi avut loc un jaf mai important.

24. BREYSIG, *Jahrbücher des Fränkisches Reichs. Die Zeit Karl Martels,* p. 77–78.

25. BREYSIG, *op. cit.*, p. 84.

26. *Ibid.*, p. 86.

27. H. HAHN, *Jahrbücher des Fränkischen Reichs,* 741–752, p. 141.

28. Vor mai avea loc multe devastări în Provence. În 799, sarazinii jefuiesc ţărmurile Aquitaniei, fără îndoială în partea Atlanticului, *Miracula S. Filiberti,* M. G. H. SS. t. XV, p. 303. Cf. W. VOGEL, *Die Normannen und das Fränkische Reich, Heidelberg,* 1907, p. 51; n. 4. Încă din 768, musulmanii se apropie de împrejurimile Marsiliei, *Chronique du pseudo-Frédégaire, Continuation,* M. G. H. SS. rer., Merov., t. II, p. 191. În 778, ei ameninţă Italia, JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta,* nr. 2424. În 793, ei atacă Septimania, BÖHMER-MUHLBACHER, *Regesten,* p. 138. În 813 are loc jefuirea oraşelor Nisa şi Civita Vecchia; în 838 a Marsiliei. În 848, Marsilia e cucerită. În 847 şi 850 toată Provence e pustiită. În 889, arabii se stabilesc la Saint-Tropez şi la La Garde-Freynet. În partea dinspre Atlantic, în insula Noirmoutier se află sarazinii veniţi din Spania în secolul al VIII-lea. POUPARDIN, *Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert,* 1905, p. 66.

29. HARTMANN, *op. cit.*, t. III, p. 170–171.

30. RICHTER şi KOHL, *Annalen des Fränkischen Reichs im Zeitalter der Karolinger,* p. 132.

31. KLEINCLAUSZ, *Charlemagne*, Paris, 1934, p. 326 şi urm.

32. *Ibid.*, p. 330.

33. RICHTER şi KOHL, *op. cit.*, p. 141.

34. *Annales regni Francorum*, a° 799, ed. Kurze, M. G. H. SS. in us. schol., p. 180.

35. KLEINCLAUSZ, *op. cit.*, p. 332, n. 2.

36. *Annales regni Francorum*, a^is 806 şi 807, ed. Kurze, p. 122 şi p. 124.

37. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 2515; KLEINCLAUSZ, *op. cit.*, p. 331.

38. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 2524.

39. HARTMANN, *op. cit.*, t. III, p. 179, precizează că e singura expediţie de peste mare pe care o încearcă francii. Cf. RICHTER şi KOHL, *op. cit.*, p. 260.

40. M. G. H. Capit., t. II, p. 67. Cam în aceeaşi epocă, în 849, Provence a fost din nou jefuită. HARTMANN, *op. cit.*, t. III, p. 224. Avea să fie din nou prădată în 890. M. G. H. Capit., t. II, p. 377.

41. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, p. 330.

42. M. G. H. Capit., t. II, p. 66. Lothar ordonă, în 846, o subscripţie publică în tot Imperiul pentru înălţarea acestui zid.

43. HARTMANN, *op. cit.*, t. III, p. 213.

44. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 2959. În 872 are loc jefuirea ţărmurilor italiene.

45. GAY, *L'Italie méridionale et l'Empire byzantin*, 1904, p. 130.

46. Flota apără Bizanţul nu numai împotriva musulmanilor, dar şi împotriva francilor; în 806, e suficient să se trimită împotriva lui Carol cel Mare o flotă în faţa căreia este dezarmat, ca să renunţe la Veneţia. Francii, pe mare, depind întru totul de flotele italiene; în 46, Lothar, neavând flotă, le cere veneţienilor să-i atace pe sarazinii din Benevento *navali expedicione*. M. G. H. Capit., t. II, p. 67.

47. SCHAUBE, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeer-gebiets*, München, 1906, p. 26. Ludovic al II-lea eşuase în campania sa din Italia de la 866 la 873, ca urmare a discordiei dintre el şi italieni, care, la un moment dat l-au făcut prizonier, HARTMANN, *op. cit.*, t. III, p. 265, 288, 296.

48. Referindu-se la Africa, M. Marçais zice: „Între aceasta şi Europa creştină s-au tăiat punţile. Ea trăieşte cu ochii ţintă spre Bagdad sau Cairo".

49. Cu privire la închiderea Mediteranei occidentale de către Islam (situaţia zonei orientale va fi diferită), a se consulta textele creştinului arab Yahya-Ibn-Said din Antiohia, care, în secolul al XI-lea, afirmă că de la papa Agathon (678–681) încoace nu mai are o listă certă a „patriarhilor de la Roma". BÉDIER, *Charlemagne et la Palestine*, „Revue historique", t. CLVII, 1928, p. 281.

50. Faptul că seria monedelor pseudo-imperiale se opreşte în Galia la Héraclius (610–641) nu este întâmplător. Cf. PROU, *Catalogue des monnaies mérovingiennes*, p. XXVII–XXVIII.

51. După KLEINCLAUSZ, *La légende du protectorat de Charlemagne sur la Terre Sainte*. „Syria", 1926, p. 211–233, Harun nu i-a dat împăratului decât mormântul lui Christos. BEDIER, reluând

problema, *op. cit.*, „Revue historique". t. CLVII, 1928, p. 277–291 consideră că, fără să fi avut loc o concesionare de protectorat, Harun i-a acordat lui Carol un fel de „autoritate morală" asupra creştinilor din Palestina.

52. R. BUCHNER, *op. cit.*, p. 48, consideră că la acea dată încă mai există comerţ dar după acea dată nu, tocmai pentru că abaţia Saint-Dénis nu mai cere confirmarea privilegiilor sale. În 695, ea obţine o *villa* în schimbul unui venit în numerar provenind din tezaurul pubic. Ph. LAUER, *Les diplômes originaux des mérovingiens*, pl. 24. Cf. LEVILLAIN, *Etudes sur l'abbaye de Saint-Denis*, „Bibl. Ecole des Chartes", t. XCI, 1930, p. 288 şi urm.

53. În secolul al VIII-lea mai există o oarecare navigaţie. De exemplu, papii îi trimit adesea ambasadori lui Pepin *marino itinere* din cauza longobarzilor. Dar, chiar faptul că acest lucru este precizat dovedeşte că e excepţional. De asemenea, ambasadorii trimişi de califi lui Pepin şi Carol vin prin Marsilia, Porto, Veneţia şi Pisa.

54. BUCHNER, *op. cit.*, p. 49, prezintă şi alte exemple de unde rezultă că nu mai există navigaţie între Marsilia şi Roma. Kleinclausz comite o eroare când scrie că legaţii trimişi de Carol cel Mare la Bizanţ s-au îmbarcat la Marsilia.

55. Ştiu că ar trebui să capituleze dacă acei *cappi*, citaţi în 877 de capitularea Kiersy (M.G.H. Capit. t. II, p. 361–381) erau, aşa cum presupune M. THOMPSON, *Economic and social history of the Middle Ages*, 1928, p. 269, negustori sirieni. Pentru a admite însă acest lucru, ar trebui să presupunem, ca şi dânsul, că substantivul *cappi* nu este decât forma latinizată a cuvântului grecesc χάπηλος care a devenit în siriană *Kapîla* şi însemna negustor.

Dar, în afara imposibilităţii lingvistice, trebuie să precizăm că termenul *cappi* îi desemnează doar pe evrei. Şi în sfârşit, acel faimos *apax legomenon* se datorează fără îndoială unei lecturi greşite a lui Sirmond care în 1623 a editat acest text după un manuscris astăzi dispărut.

56. Primul act regal de pergament este datat 12 septembrie 677.

57. *Liber Vitae Patrum*, M.G.H. SS. rer. Merov. t. I, p. 742.

58. Acest lucru a fost negat invocându-se un text care figurează la sfârşitul faimoaselor statute ale abatelui Adalhard de la Corbie, într-un manuscris a cărui redactare M. Levillain o plasează puţin după 986. LEVILLAIN, Les statutus d'Adalhard. *Le Moyen Age*, 1900, p. 335. Or, aceste statute fiind compuse în 822, s-a căzut în general de acord să se plaseze redactarea acestui text între 822 şi 986.

Dacă astfel ar sta lucrurile, ar rezulta de aici că s-ar fi putut continua în acea epocă, în tot cazul după 822, aprovizionarea cu papirus a pieţii de la Cambrai şi de aici, a întregii Galii. Este totuşi foarte ciudat să constatăm că nimic nu vine să confirme acest text. De fapt nici nu e de mirare. Textul cu pricina nu face corp comun cu statutele; este o adăugire posterioară şi datează fără nici o îndoială din epoca merovingiană.

Textul constă, într-adevăr, esenţialmente dintr-o lungă listă de mărfurile pe care călugării de la Corbie puteau să le cumpere din piaţă de la Cambrai. Este însă suficient să parcurgem această listă pentru a

regăsi în ea, toate produsele citate în carta din 716 pentru Corbie, plus alte câteva. La prima vedere, nimic mai simplu decât a explica această concordanţă prin continuitatea exportului. Din păcate tocmai acest lucru este imposibil. *Polyptyque de l' abbé Irmion*, ed. B. Guérard, t. II, p. 336.

59. DUCANGE, *Glossarium*, V° *pulmentum*.

60. M.G.H. Capit., t. I, p. 90. Capitulara "de villis", c. 70.

61. M.G.H. Capit., t. I, p. 91, *Ibid*.

62. *Formulae*, ed. K. Zeumer, p. 292.

63. M.G.H. Capit., t. II, p. 10.

64. *Ibid*., p. 83.

65. M.G.H. Epist. selectae, in–8°, t. I, 1916, ed. Tangl, p. 156.

66. *Ibid*., p. 97.

67. *Ibid*., p. 189 şi 191.

68. M.G.H. Capit., t. I, p. 251, în *Brevium Exempla*, alcătuite pe la 810 este vorba despre prezenţa, în tezaurul unei biserici a unor *dalmatica sirica, fanones lineos serico paratos, linteamina serico parata, manicas sericeas auro et margaritis paratas et alias sericeas, plumatium serico indutum*. Toate acestea sunt podoabe bisericeşti, unele aparţinând perioadei anterioare.

69. HARTMANN, *op. cit*., t. II², p. 102 şi urm.

70. Ch. DIEHL, *Une république patricienne. Venise*, p. 5.

71. *Ibid*., p. 7.

72. R. BUCHNER, *op. cit*., p. 58.

73. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 2480.

74. RICHTER şi KOHL, *op. cit*., t. II, p. 166.

75. RICHTER şi KOHL, *op. cit*., t. II, p 172. ; HARTMANN, *op. cit*., t. III, p. 60.

76. RICHTER şi KOHL, *op. cit*., t. II, p. 178.

77. HARTMANN, *op. cit*., t. III, p. 62.

78. RICHTER şi KOHL, *op. cit*., t. II, p. 188; HARTMANN, *op. cit*., t. III, p. 64.

79. HARTMANN, *op. cit*., t. III, p. 66.

80. HARTMANN, Die Wirtschaftlichen Anfänge Venedigs, *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsqueschichte*, t. II, 1904, p. 434–442.

81. SCHAUBE, *op. cit*., p. 3.

82. HARTMANN, *op. cit*., t. III, p. 68.

83. SCHAUBE, *op. cit*., p. 3, n. 3 şi p. 22; A. DOPSCH, *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*, t. II, ed. 2-a, 1922, p. 143.

84. M.G.H. Capit., t. II, p. 130.

85. THOMPSON, *Economic and social history of the Middle Ages*, 1928, p. 267.

86. R. BUCHNER, *op. cit*., p. 59.

87. A se consulta, în această privinţă ciudata poveste a sfântului Géraud d'Aurillac. F. L. GANSHOF, *Note sur un passage de la vie de Saint Géraud d'Aurillac*, „Mélanges Iorga", 1933, p. 295–307.

88. BRÉHIER, Buletin historique. Histoire byzantine, *Revue historique*. t. CLIII, 1926, p. 205.

89. GAY, *L'Italie méridionale et l'Empire byzantin*, p. 66.
90. GAY, *op. cit.*, p. 46–48.
91. Îşi plăteau amenzile către suveranii franci în monede de aur.
92. ENGEL şi SERRURE, *Traité numismatique*, p. 288.
93. *Annales regni Francorum*, a" 820, ed. Kurze, M.G.H. SS în *us. schol.*, p. 153: *In Italico mari octo naves negotiatorum de Sardinia ad Italiam revertentium.*
94. GAY, *op. cit.*, p. 112.
95. *Ibid.*, p. 33.
96. *Ibid.*, p. 41–42.
97. *Ibid.*, p. 249.
98. *Ibid.*, p. 98 şi p. 127.
99. *Ibid.*, p. 128.
100. *Ibid.*, p. 98.
101. HARTMANN, *op. cit.*, t. III[3], p. 35.
102. *Ibid.*, t. III, p. 249.
103. M.G.H. Capit., t. II, p. 67.
104. GAY, *op. cit.*, p. 129.

Capitolul II

LOVITURA DE STAT CAROLINGIANĂ şi modificarea atitudinii papei

1. DECADENŢA MEROVINGIANĂ

Dintre toate statele întemeiate de către germanici la sfârşitul secolului al V-lea în Occident, în bazinul Mediteranei, cele două regate mai importante la început, cel vandal şi cel ostrogot, căzuseră sub loviturile lui Iustinian. Vizigoţii, încă din 629, cuceriseră micul teritoriu care îi mai aparţinea Imperiului în peninsulă[1]. Francii rămăseseră neatinşi. Cât despre longobarzi, la un moment dat se părea că ar putea reconstitui în folosul lor regatul Italiei. Imperiul fiind obligat să se apere împotriva perşilor, francii avuseseră mână liberă, căci Bizanţul se aliase cu ei ca să le facă faţă perşilor, fapt care s-a dovedit a fi primejdios. Totuşi, victoria lui Heraclius putea însemna o nouă ofensivă bizantină, când brusc şi-a făcut apariţia Islamul.

În faţa Islamului, Imperiul bizantin s-a retras definitiv. Pierduse Africa, iar posesiunile sale din Italia erau ameninţate de musulmanii stabiliţi în Sicilia. Vizigoţii fuseseră nimiciţi. Francii, atacaţi la sud, învinseseră la Poitiers dar, în ciuda victoriei, rămăseseră fără ieşire la mare. Numai longobarzii nu primiseră încă nici o lovitură din partea musulmanilor care, dimpotrivă, îi favorizaseră, pe de o parte obligând Bizanţul să-şi concentreze toate forţele în est şi, pe de altă parte, apărându-i împotriva pericolului reprezentat de franci.

Totuşi, Franţei, care oprise în Occident expansiunea continentală a Islamului, îi fusese dat să reconstituie Europa pe noile sale baze.

De ea depindea viitorul. Dar Franța, așa cum apare ea în acel moment, este foarte diferită de aceea a merovingienilor. Centrul ei de greutate nu se mai află în *Romania*. S-a deplasat spre nordul germanic și, pentru prima dată, apare împreună cu ea o forță politică ce nu mai gravitează în jurul Mediteranei dominată de Islam. Carolingienii introduc o nouă orientare în Europa și aceasta va avea un caracter definitiv. Până la ei, Europa trăise viața antichității. Islamul însă a zdruncinat toate structurile tradiționale. Carolingienii se vor afla într-o situație pe care nu au creat-o, dar pe care au găsit-o și pe care au valorificat-o, inițiind o epocă nouă. Rolul lor nu se explică decât în cadrul transformării echilibrului european, impus de Islam. Lovitura de stat prin care s-au substituit dinastiei merovingiene, singura care se menținuse de la năvălirile barbare, se poate înțelege în mare parte prin închiderea Mediteranei de către arabi. Acest fapt pare evident dacă se studiază fără prejudecăți decadența merovingiană. Cercetătorii n-au fost izbiți până în prezent de acest lucru pentru că au considerat totdeauna istoria francilor ca pe un tot în care carolingienii erau considerați continuatorii merovingienilor; s-a crezut că această continuitate se manifestă atât în domeniul dreptului și al instituțiilor, cât și al economiei și al organizării sociale. În realitate, există o diferență esențială între epoca merovingiană și perioada carolingiană. În primul rând, poziția europeană care li s-a rezervat prezintă un contrast total. Fustel de Coulanges a spus foarte bine: „Dacă se analizează cei o sută cincizeci de ani de după moartea lui Clovis, se va constata că oamenii erau foarte puțin diferiți de ceea ce fuseseră în ultimul secol al Imperiului. Dacă, dimpotrivă, se studiază secolele VIII și IX, se va vedea că, sub o înfățișare poate mai romană, societatea este absolut diferită de ceea ce fusese sub stăpânirea Romei[2]". Iar Waitz, la rândul său, a avut dreptate să despartă cele două epoci, după cum Brunner a greșit reunindu-le.

Ruptura dintre cele două lumi se produce definitiv o dată cu lovitura de stat a lui Pepin, dar este pregătită de mult. După moartea lui Dagobert I în 639, statul mero-

vingian cunoaşte o îndelungată decadenţă. Această decadenţă este de fapt aceea a regalităţii. S-a văzut mai sus că puterea regală este absolută, caracter moştenit de la Imperiul roman. Pentru ca statul să fie guvernat este necesar ca regele să-şi păstreze puterea de a se afirma; de altfel, nu are împotriva sa şi a manierei sale de a guverna nici o opoziţie, de nici un fel, nici naţională, nici politică[3]. Chiar şi reîmpărţirile teritoriale care-i reaşează atât de des pe oameni sunt determinate de regii care-şi repartizează moştenirea. Popoarele rămân indiferente la aceste schimbări. Prestigiul dinastiei este foarte mare şi se datorează întru totul Bisericii; nici un sentiment de unitate germanică nu ar putea fi invocat pentru a-l explica.

Atunci când a avut loc, în 656, tentativa lui Grimoald, fiul lui Pepin I, de a-i lua locul regelui legitim, indignarea francilor a condus la arestarea şi uciderea vinovatului[4].

Regele se sprijină pe Biserica pe care o protejează şi pe care, de fapt, o domină. În 644, când începe declinul, Sigebert al III-lea încă mai interzice convocarea unor sinoade fără autorizaţia sa[5].

În general, se consideră ca început al decadenţei merovingiene edictul lui Clotaire al II-lea din 614. Acest edict însă mi se pare a fi o modalitate a regilor de a lega Biserica de ei, întărindu-i poziţia mai ales prin privilegii în domeniul jurisdicţiei[6].

În orice caz, Dagobert I este un rege mare care luptă împotriva germanicilor şi se bucură de un prestigiu european pe care nu l-a atins nici unul dintre predecesorii săi de după Theodebert. Regatul francilor, sub merovingieni este o putere care joacă un rol internaţional important şi are drept scop politic permanent să se instaleze solid pe malul Mediteranei. De îndată ce se instalaseră în Galia, merovingienii încercaseră să ajungă în Provence. Theodoric îi oprise. Francii se îndreptaseră atunci spre Spania şi începuseră lupta împotriva vizigoţilor[7].

Războiul lui Iustinian contra ostrogoţilor avea să le deschidă calea spre mare. Împăratul solicitase în 535 sprijinul lor; Vitiges, pentru a împiedica alianţa dintre împărat şi franci, le cedează regiunea Provence pe care Theodoric nu-i lăsase s-o cucerească de la vizigoţi[8].

Instalat pe malul mării şi încercând să pătrundă în Italia, Theodebert se aliază la un moment dat cu ostrogoţii cărora le trimite o armată de 10 000 de oameni[9]. În curând însă, întorcându-se atât împotriva goţilor cât şi a bizantinilor, el cucereşte în 539 cea mai mare parte din ţinutul Veneţiei şi Liguriei[10].

Regatul este atât de viguros în acea epocă încât campania din Italia odată terminată, Childebert şi Clotaire pornesc din nou la război contra vizigoţilor (542), cuceresc Pamplona, pustiesc valea Ebrului, dar sunt înfrânţi la Saragossa şi în sfârşit respinşi de Theudis[11].

Eşecul suferit în Spania îi întoarce din nou pe regii franci împotriva Italiei. În 552, o armată de franci, întărită cu alamani, coboară în peninsulă şi pustieşte ţara, până ce, decimaţi de boli şi înfrânţi de Narses, rămăşiţele ei sunt obligate să se refugieze în Galia.

Învinşi pe câmpul de luptă, francii aveau să obţină, datorită activităţii diplomatice, o provincie importantă. În 567, teritoriul vizigoţilor situat între Garona şi Pirinei trece în stăpânirea francilor prin căsătoria lui Chilperic cu Galswintha[12].

Sosirea longobarzilor în Italia avea să fie pentru merovingieni, un nou motiv de război în Italia. Încă din 568, longobarzii atacă ţinutul Provence. Respinşi, îl invadează din nou în 575[13]. În 583, implorat de papa Pelagie al II-lea să intervină împotriva longobarzilor, Childebert al II-lea se aliază contra lor cu împăratul Mauriciu, care plăteşte aliaţei 50 000 monede din aur şi trimite o armată de franci să lupte în Italia, de altfel fără succes, până în 585[14].

Totuşi, în acelaşi an (585), Gontran atacă Septimania; Reccared, fiul lui Leovigild, respinge însă trupele sale provocându-le mari pierderi. Starea de ostilitate se prelungeşte. În 589, Gontran atacă din nou, dar de astă dată este definitiv înfrânt la Carcassonne[15].

Acest eşec al armatelor france apare ca fiind cu atât mai serios cu cât în 588 armata lui Childebert fusese bătută de longobarzi în Italia[16], ceea ce-l obligase pe rege să încheie pace cu ei în 589.

Childebert nu renunţase însă la politica sa italiană. Chiar din anul următor (590), conduce o nouă expediţie

contra longobarzilor. Nici aceasta n-a fost încununată de succes, aşa încât a trebuit, de astă dată, să se resemneze să încheie pace[17].

Dagobert, ultimul mare rege merovingian, avea să continuie această politică de intervenţie în Italia şi în Spania. În 605 se aliază cu împăratul Heraclius şi-l susţine în 630 pe pretendentul vizigot Sisenand împotriva regelui Svinthila[18]. Dagobert a fost deci ultimul reprezentant al politicii tradiţionale a dinastiei sale. După el nu vor mai avea loc intervenţii politice, nici în Italia, nici în Spania, cu excepţia unei expediţii din 662–663[19] care de altfel eşuează.

Regatul slăbeşte şi în nord; în zona germanică, Thuringia îşi dobândeşte independenţa, Bavaria e pe cale, iar saxonii devin ameninţători. Aşadar, începând din 630–632, statul merovingian se închide în sine şi decade. Fără îndoială că neîncetatele războaie civile între regi, precum şi conflictul între Fredegonda şi Brunhilda, apoi intrigile acesteia din urmă până la cumplita ei moarte din 613, au contribuit din plin la această decadenţă. Trebuie să ne amintim însă că luptele civile fuseseră regula generală până în 613. Ceea ce le agravează este că regii sunt foarte des minori. În 715, când Chilperic al II-lea se urcă pe tron, trecuseră douăzeci şi cinci de ani de când nici un rege nu ajunsese pe tron adult. Aceasta se explică prin destrăbălarea şi excesele veneriene ale acestor prinţi care puteau să-şi permită orice. Majoritatea sunt, fără îndoială, nişte degeneraţi. Clovis al II-lea moare nebun. Tocmai acest lucru îi conferă decadenţei merovingiene acel aspect morocănos prin care contrastează atât de puternic cu aceea a împăraţilor romani din Occident şi mai târziu cu aceea a carolingienilor. Nici unul dintre aceşti regi nu mai are nici o influenţă; sunt simple jucării în mâinile primarilor palatului, împotriva cărora nici nu mai încearcă să lupte. Nici unul dintre regi nu a încercat să pună pe cineva să-l asasineze pe primarul palatului, aşa cum procedau odinioară împăraţii la Ravenna; dimpotrivă, uneori regii sunt cei asasinaţi. Aceştia trăiesc sub tutela mamei şi uneori a mătuşii lor. De la Brunhilda încolo, care de altfel este vizigotă, reginele sunt alese în funcţie de frumuseţea lor. Regina Nautechilde este o

slujnică *(puella de ministerio)* pe care Dagobert a chemat-o în patul său. De aici rezultă atotputernicia primarilor palatului. Ei erau cam ceea ce au fost *shogunii* la japonezi.

Din cauza scăderii veniturilor de care dispun regii merovingieni, în secolul al VII-lea ei suferă din ce în ce mai mult influența aristocrației, mare latifundiară a cărei putere crește neîncetat. În modul cel mai firesc, așa cum se întâmplă totdeauna, o aristocrație puternică încearcă să se impună regelui și, în acest scop, luptă ca monarhia să devină electivă.

Atât timp cât regele fusese puternic, reușise s-o țină în frâu. Numea pe cine voia în comitate și practic, chiar și în episcopate. Obținea condamnarea oricui dorea sub pretext de lez-majestate, ceea ce, având în vedere că ducea la confiscarea averii condamnatului, îi îmbogățea tezaurul. Câtă vreme tezaurul îi oferise suficiente resurse, avusese un admirabil *instrumentum regni* la dispoziție. Mai trebuie amintit și faptul că, întrucât regelui îi aparțineau impozitele pe circulația mărfurilor, tezaurul era alimentat din belșug, dar numai în perioada când comerțul era înfloritor.

Același tezaur îi permitea regelui să întrețină o *trustis* regală, adică o gardă a regelui sau, în termeni actuali, adevărata sa armată permanentă[20].

Într-o vreme când regii înșiși dau permanent exemple de sperjur, e nevoie de bani grei pentru a-i face pe „antrustions" să rămână credincioși jurământului depus. Dar acest tezaur, care constituie adevărata bază a puterii regale, începe să se subțieze în cursul secolului al VII-lea. Mai întâi nu prea mai există pradă adusă de războaiele din exterior. Apoi au dispărut și subsidiile bizantine. Regele nu este deloc un mare proprietar „funciar" care să trăiască exclusiv din veniturile moșiilor sale[21]; e suficient să-l citim pe Grégoire de Tours ca să facem această constatare. Evident, regele are multe pământuri și *villae* care constituie fiscul său. Și poate să și dăruiască multe și chiar să le risipească în folosul prietenilor săi ca și într-al bisericilor pe care le copleșește în mod cu totul special[22].

În opera lui Grégoire de Tours nu văd însă rolul politic jucat de aceste proprietăți. Atât timp cât regele este

puternic, el poate oricând să-şi ia darul înapoi. Şi nu-mi prea dau seama cum, în mijlocul unor permanente împărţeli şi-ar putea statornici puterea asupra fiscului funciar, care fără încetare este repartizat altfel. Totul ne arată că impozitul constituie cea mai mare parte din veniturile regale. Fustel de Coulanges recunoaşte că doar atât şi era de ajuns pentru a îmbogăţi casa regală şi a-i permite să facă faţă tuturor cheltuielilor legate de guvernare[23].

De ce oare acest impozit, moştenit de la Roma şi care n-a fost niciodată desfiinţat, începe să aducă din ce în ce mai puţine venituri? După Fustel de Coulanges, cauza trebuie căutată în rezistenţa pe care au opus-o episcopii şi în scutirile acordate nobililor laici şi ecleziastici. Aşadar, regele şi-ar fi slăbit singur fundamentul puterii sale[24]. Tot astfel, veniturile provenind din impozitul pe circulaţia mărfurilor ar fi scăzut din ce în ce, ca urmare a altor scutiri acordate de rege.

Totuşi, ar trebui să găsim motivaţia acestei politici regale, care duce la distrugerea bazei propriei sale puteri. De ce nu au concesionat impozitul, aşa cum s-a procedat mai târziu? Regii acordă scutiri, dar nu renunţă la dreptul lor regal. De altfel, scutirile de impozite, adică de impozitul pe circulaţia mărfurilor, nu afectează decât nişte mănăstiri, ori nu prin acestea se menţine marea circulaţie a mărfurilor. Aceasta are drept origine comerţul. Trebuie deci să admitem că pe măsură ce comerţul se restrânge şi impozitele indirecte, de exemplu taxele pentru folosirea anumitor poduri şi drumuri, scad implicit. Din ce am văzut mai sus, încetinirea comerţului a început probabil pe la 650, ceea ce corespunde perfect cu creşterea anarhiei în regat. La sfârşitul secolului al VII-lea, e cert că resursele pecuniare ale regelui au scăzut enorm. Există o dovadă ciudată a acestui fapt: în anul 695, regele dă *villa* Nassigny abaţiei Saint-Denis în schimbul renunţării la o rentă permanentă de 300 de monede din aur pe care o primea din tezaurul regal. Deci, regele preferă banii în locul pământului[25].

Că aceste resurse depindeau mai ales de taxele pe circulaţia mărfurilor e neîndoielnic. Aceste taxe sunt mult mai uşor de perceput decât impozitul funciar şi nu întâmpină nici o rezistenţă. Nu se citează cazuri în care

episcopii să fi intervenit în această privință. Totuși, impozitul funciar s-a menținut cu singurantă, dar a adus din ce în ce mai puține venituri. Speculând fără îndoială slăbiciunea din ce în ce mai vizibilă a regelui, nobilii i-au smuls din ce în ce mai multe privilegii, sub forma scutirii de impozite. A considera aceste scutiri o cauză a slăbiciunii regilor este o eroare; ele sunt, în realitate, o consecință.

Pare deci evident că slăbirea tezaurului, care a provocat slăbirea regalității și a statului este o consecință a anemiei din ce în ce mai accentuate a comerțului[26]. Decăderea comerțului se datorează dispariției comerțului maritim provocată de expansiunea Islamului pe țărmurile Mediteranei. Această decadență avea să afecteze în special Neustria, unde se găseau orașele comerciale. Această zonă a regatului, care constituise baza puterii regale, avea încet încet să cedeze pasul Austrasiei, unde viața era evident mai puțin bazată pe economia monetară. În ceea ce privește impozitul, acesta nu era perceput la bavarezi și thuringieni; cât despre saxoni, știm că plăteau ca tribut 500 de vaci[27]. Decăderea comerțului a afectat deci mai puțin regiunile din nord, cu precădere agricole. După distrugerea economiei urbane și comerciale, faptul că refacerea vine din aceste regiuni e explicabil. Decadența comerțului, concentrând întreaga viață economică în agricultură, avea să-i dea aristocrației o putere pe care nimic nu va mai putea s-o stăvilească. În Neustria, aristocrația încearcă imediat să profite de slăbiciunea crescândă a regelui. Desigur, regele va încerca să i se opună. Politica reginei Brunhilda se va regăsi, după cum ne permite să presupunem vaga informație de care dispunem, în aceea a primarului Ebroïn. Despotismul de care este acuzat, începând din 664, se explică desigur prin tentativa sa de a menține administrația regală, adică cea de tip roman, cu personalul său regal, care vrea să se impună tuturor, chiar aristocraților.

Asasinarea lui Ebroïn în 680 sau 683 se poate considera ca eșecul final al luptei regilor împotriva aristocraților. Iar în acest moment, care coincide întrucâtva cu pierderea Cartaginei, comerțul maritim se reduce la zero.

De acum înainte, regele este în mâinile aristocraților. Poate că a încercat să se sprijine pe Biserică, în speranța să mai reziste. Dar Biserica însăși este amenințată de anarhie. Ca să ne dăm seama de acest lucru, e suficient să citim listele episcopilor întocmite de monseniorul Duchesne[28]. Ele arată că dezordinea din Biserică este mult mai mare în sudul Galiei decât în nord. În general, episcopii din sud, a căror influență fusese preponderentă în Biserica Galiei, dispar din listă în jurul anului 680 și nu mai reapar decât pe la 800. Trebuie fără îndoială să ținem seama și de efectele întâmplării care a dus la dispariția unor nume, dar fenomenul este prea general ca să nu i se atribuie o cauză mai profundă.

La Périgueux, după Ermenomaris (673–675) nu va mai exista nici un episcop până în secolul al X-lea[29]. De asemenea la Agen[30]. La Bordeaux nu mai găsim nici unul de la 673–675 până la 814[31]; la Mende, de la 627 până la Ludovic cel Pios[32]; la Limoges, în succesiunea de episcopi după Emenus[33] va urma o întrerupere de un secol, și de asemenea la Cahors, după Beto (673–675)[34]; la Auch, episcopii nu reapar decât în 836[35]. Nici un episcop nu este menționat la Lectoure[36], la Saint-Bertrand-de-Comminges, la Saint-Lizier, la Aire, la Autun de la 696 la 762[37], la Chalon de la 675 la 779[38], la Geneva de la 650 la 833[39], la Die de la 614 la 788[40], la Arles de la 683 la 794[41]. Întreruperi similare se constată și la Orange, Avignon, Carpentras, Marsilia, Toulon (679–879), Aix (596–794), Antibes (660–788), Embrun (677–828), Béziers (693–788), Nîmes (680–788), Lodève (683–817), Uzès (675–788), Agde (683–788), Maguelonne (683–788), Carcassonne (683–788), Elne (683–788)[42]. După părerea lui Lot, ultimul sinod ținut în Galia ar data din 695 și până în 742[43] nu avea să mai fie convocat altul.

De altfel, în ultima treime a secolului al VII-lea se remarcă dispariția sinoadelor. Nici în secolul al VIII-lea, sub Pepin și Carloman nu se mai convoacă. Leblanc constată de asemenea, dispariția din ce în ce mai accentuată a inscripțiilor.

Dacă pe de altă parte ne gândim la influența considerabilă pe care, începând din secolul al VII-lea, episcopii o exercită asupra orașelor, concluzia că instituțiile urbane

au decăzut se impune cu necesitate; ceea ce mai păstrează din vechile lor funcții dispare fără îndoială în mijlocul acestei anarhii.

Viața urbană, așa cum o păstrase comerțul, se stinge, și aceasta pentru că izvorul mediteranean al comerțului, pe care năvălirile din secolul al V-lea nu-l secase, acum, când marea e închisă, dispare.

Este de asemenea caracteristic faptul că marile familii senatoriale, din care se recrutau atât personalul eclezi-astic al eparhiilor cât și înalții funcționari laici ai administrației, devin din ce în ce mai rare într-un mediu atât de profund transformat[44]. Începând din mijlocul secolului al VII-lea, societatea se deromanizează rapid și cu siguranță procesul va fi încheiat, sau aproape încheiat, la începutul secolului al VIII-lea. Populația este aceeași, dar civilizația s-a schimbat.

Fenomenul este atestat de documente. În *Vita* sfântului Didier din Cahors († 655) se arată că orașul era înfloritor în timpul episcopatului său și că după moartea sa a fost cuprins de marasm[45]. Tot astfel Lyon, unde în 601 se mai semnalează încă un mare comerciant, ajunge într-o stare de înfiorătoare decadență care-și atinge punctul culminant pe la 800, când Leidrade își întocmește raportul către Carol cel Mare[46].

Anarhia care cuprinde Galia, ca urmare a prăbușirii puterii regale, o conduce la fragmentare. Începând din 675–680, Aquitania devine un ducat separat și independent.

În schimb, Austrasia, care n-a fost afectată în urma dispariției comerțului și a orașelor, unde administrația regală era mai puțin dezvoltată și unde întreaga societate gravita în jurul marilor latifundii, dobândește o preponderență din ce în ce mai marcată. În fruntea aristocrației apare o familie ai cărei membri vor purta frecvent numele de Pepin și al cărei rol fusese și până atunci considerabil, mai ales în desfășurarea evenimentelor care au condus la prăbușirea reginei Brunhilda. E vorba despre o familie de mari latifundiari din Belgia[47]. Încă de pe la 640, Itte se căsătorește cu Pepin I (de Landen), întemeiază mănăstirea Nivelles iar dărnicia ei îi permite apostolului irlandez, sfântul Feuillen, să ridice la Fosses *mo-*

nasterium Scottorum. Lierneux – o moşie a familiei – este dăruită de către Pepin al II-lea, între 687 şi 714, mănăstirii de la Stavelot-Malmédy[48].

În 691, Begge, soţia lui Ansegise şi mama lui Pepin al II-lea, întemeiază la Andenne o mănăstire unde se retrage şi moare în 693. Pepin al II-lea îi dă sfântului Ursmar, abate de Lobbes, între 697 şi 713, două *villae*: Leernes şi Trazegnies[49]. Au un castel foarte puternic întărit la Chèvremont, pe moşia lor de la Jupille. Destul de aproape, la Herstal pe Meusa, se află o reşedinţă, unde îşi vor petrece cel mai adesea timpul şi care din 752 este menţionată în termeni de *palatium.*

Aici, în această regiune, în vecinătatea pădurii Ardenne, se simt cu adevărat acasă. Ca nişte adevăraţi seniori rurali ce sunt, nu au, pare-se, decât antipatie faţă de reşedinţa de la Metz unde se află capitala Austrasiei. Grimoald, fiul lui Pepin al II-lea, a fost ucis la Liège în 714 de către un frizon. După moartea lui Carol Martel, în 741, Carloman şi Pepin cel Scurt îl închid pe fratele lor Grifon la Chèvremont.

Acestor moşii walone li se adaugă multe altele în Alemania, dar leagănul familiei este ţinutul Liège, acea zonă în care numele de Pepin, sub forma de Pepinster, se întâlneşte încă în zilele noastre, la fel de des ca în Evul Mediu.

Este prima dată când o familie din nord, cel puţin pe jumătate germanică, aparţinând de drept francilor-ripuari, fără legături senatoriale şi lipsită de orice ascendenţă romană, va juca un rol de prim rang. Carolingienii nu sunt adaptaţi mediului neustrian care le este, la rândul său, ostil. Astfel se explică faptul că, dacă primul Pepin reuşeşte să exercite asupra regelui influenţa sa incontestabilă atunci când acesta rezidează în Austrasia, în schimb, el nu mai are nici o putere asupra regelui când acesta se stabileşte în Neustria[50]. Probabil aceasta este cauza nemulţumirilor manifestate de marii seniori din Austrasia, în urma cărora Dagobert I l-ar fi numit în 632 pe fiul său, viitorul Sigebert al III-lea, vice-rege.

Astfel, în această *Francia* în care nu se constată nici cea mai uşoară ostilitate naţională atât timp cât monarhia este puternică, segregaţia începe să se manifeste în momentul în care apare decadenţa şi îmbracă forma unei opoziţii evidente între romanism şi germanism[51].

În acele ținuturi nordice, dominate de legea Salică și de legea Ripuarică, obiceiurile sunt mult mai dure decât în sud. În nord se mai găsesc chiar și păgâni. Pe măsură ce puterea regelui scade, influența aristocrației regionale devine preponderentă și se manifestă foarte net în recrutarea autorităților civile și ecleziastice[52].

Această familie se află în fruntea unei aristocrații austrasiene care încearcă să scuture tutela regelui și să dea caracter ereditar funcțiilor pe care le deține și care dă dovadă de o puternică antipatie față de romanii din Neustria. Când s-au impus monarhiei ca primari ai palatului, activitatea lor s-a făcut imediat simțită prin caracterul ei net ostil absolutismului regal, vădit anti-roman și dacă se poate spune „anti-antic".

În Neustria, Ebroïn reprezenta tendința exact opusă celei caracteristice lui Pepin. Regele fiind minor, Ebroïn fusese desemnat de aristocrați să exercite puterea[53]. De îndată, el încearcă să domine aristocrația, căreia de altfel nu-i aparținea, să împiedice moștenirea funcțiilor din palat și să acorde posturi înalte unor oameni simpli care să-i fie pe deplin îndatorați (656). Firește, s-a izbit dintru început de rezistența aristocrației în fruntea căreia se afla sfântul Léger, devenit în 659 episcop de Autun.

Lupta între apărătorii puterii regale pe de o parte și aristocrație pe de alta, s-a angajat. Tipic este însă faptul că regii înșiși nu participă deloc la ea.

La moartea lui Clotaire al III-lea (673), Ebroïn, care se teme de intervenția aristocraților, îl proclamă imediat rege pe Thierry al III-lea. Adversarii săi însă, considerând că au dreptul să intervină în desemnarea regelui, refuză să-l recunoască și-l desemnează ca rege pe fratele său, Childeric al II-lea[54].

De astă dată, un reprezentant al aristocrației, sfântul Léger este cel ce exercită de fapt puterea. O folosește pentru a-i impune regelui mari concesii în favoarea aristocrației: de acum înainte, înalții funcționari nu vor putea fi trimiși dintr-o țară într-alta. Astfel se va statornici cu mai multă forță influența aristocrației a cărei autoritate va dobândi un fel de caracter ereditar. Și totuși, această măsură, impusă de aristocrație, nu este în favoarea celor din familia Pepin. În ea se discerne opoziția, semnalată mai

sus, între nord şi sud şi e posibil să fi avut parţial, drept mobil, să-l împiedice pe noul rege, încoronat cu sprijinul aristocraţiei austrasiene, să impună în Neustria aristocraţi veniţi din Austrasia[55].

Funcţia de primar al palatului este suprimată în Neustria şi în Burgundia, în Austrasia Vulfoald rămânând primar al palatului. Se pare că s-a încercat stabilirea unui fel de alternanţă în serviciul la palat a aristocraţilor. Dar aceştia nu se înţeleg între ei şi Childeric al II-lea profită de situaţie ca să-l îndepărteze pe Léger, trimiţându-l la Luxeuil (675). Răspunsul nu se lasă aşteptat. În acelaşi an, Childeric al II-lea moare asasinat. Thierry al III-lea îi urmează la tron. Asasinarea regelui, totuşi, prin reacţia pe care a produs-o, a avut drept consecinţă revenirea la putere a lui Ebroïn, ridicat acum la rangul de primar al palatului. De aici rezultă, afirmă Fustel de Coulanges[56], „o imensă deplasare în funcţii şi demnităţi". Tot personalul palatului este schimbat. Léger este condamnat la moarte, după ce a fost orbit, conform obiceiului bizantin[57]. Tot partidul aristocratic se solidarizează împotriva lui Ebroïn şi-şi pune toată speranţa în Pepin care a preluat în Austrasia demnitatea de primar al palatului, la moartea lui Vulfoald. Cu ce îndreptăţire? Fără îndoială ca descendent al lui Pepin I şi al lui Grimoald[58], adică tocmai în virtutea acelui principiu ereditar pe care în Neustria îl combate Ebroïn. În Austrasia, de fapt, Pepin deţine puterea; cronicarii au înţeles perfect acest lucru zicând despre el: *„dominabatur in Austria"*[59]. Diferenţa dintre puterea pe care o deţine el şi aceea pe care o exercită Ebroïn este flagrantă. Spre deosebire de Ebroïn, el nu e un funcţionar. Îşi datorează puterea legăturilor familiale şi calităţii sale de şef recunoscut al aristocraţiei care se grupează din ce în ce mai ferm în jurul lui. Dacă dăm crezare celor afirmate în *Annales Mettenses:* „mulţi nobili din Neustria, fiind trataţi cu cruzime de către Ebroïn, au trecut în Austrasia şi s-au refugiat în preajma lui Pepin" (681). Aşadar, Austrasia, locuită de o populaţie francă, a devenit apărătoarea aristocraţiei[60].

De la moartea lui Dagobert al II-lea, adică de la asasinarea acestuia în 679, poate la instigarea lui Ebroïn, nu mai există rege în Austrasia. Pepin, care i-a succedat deci

lui Vulfoald în funcția de primar al palatului, pornește cu oaste împotriva lui Ebroïn, dar este învins lângă Laon[61]. După scurtă vreme, în 680 sau 683, Ebroïn avea să moară și el asasinat de mâna lui Ermenfridus care se refugiază în Austrasia, lângă Pepin. E imposibil să nu-l bănuim pe Pepin că a fost amestecat în această afacere.

După uciderea lui Ebroïn, Waratton devine primar al palatului în Neustria; el încheie imediat pace cu Pepin, dar este răsturnat de către fiul său Gislemar, care îl atacă pe Pepin și-l înfrânge la Namur; Gislemar, moare, pare-se, asasinat; Waratton, din nou primar al palatului, confirmă pacea pe care o semnase cu Pepin în 683. Moare în 686, și ginerele său Berchier îi ia locul[62].

Opoziția aristocrației împotriva lui se manifestă imediat; majoritatea, printre care episcopul de Reims, strâng rândurile în jurul lui Pepin. Acesta pornește război contra lui Berchier și a regelui Thierry al III-lea și-i învinge în 687 la Tertry, lângă Saint-Quentin. Berchier este asasinat în 688, iar Pepin e recunoscut de către rege ca primar al palatului. De acum înainte, Pepin este singurul primar al palatului pentru întregul regat. El se consideră însă atât de puțin slujitor al regelui încât nici măcar nu se instalează la curte ci își lasă aici un om de încredere: *Nordebertum quondam de suis*[63], iar el se întoarce în Austrasia.

2. PRIMARII PALATULUI CAROLINGIAN

În 688, primarul palatului Austrasiei a impus deci întregii țări tutela sa. Dar n-a rămas alături de rege. S-a mulțumit să-l învingă pe rivalul său, primarul palatului Neustriei, și să-i ia locul. Problemele regatului nu-l interesează decât în măsura în care îi servesc la întărirea poziției sale în Nord. Acesta este, pentru el, esențialul. Poziția sa era amenințată de vecinii săi din Frizia, unde păgânismul era încă dominant, iar principele Ratbod era poate instigat împotriva lui Pepin de către neustrieni. În orice caz, lupta care a avut loc în 689 nu i-a fost favorabilă. Ratbod a fost înfrânt la Wyk-lez-Duurstede și nevoit să cedeze Frizia de Vest învingătorului[64]. E limpede în ce măsură

această victorie a sporit pe toate planurile prestigiul lui Pepin. În anul următor (690), apare în Austrasia anglo-saxonul Willibrord care a început să-i convertească pe frizoni; acesta a fost deci primul intermediar între Carolingieni şi Biserica anglo-saxonă. Bunele raporturi dintre aceste două puteri urmau să aibă consecinţe importante. Puţin mai târziu, îl regăsim pe Pepin protejând alt misionar anglo-saxon, Suitbert, căruia soţia lui Pepin, Plectrude, i-a dăruit, pe o insulă a Rinului, un domeniu unde acesta a construit mănăstirea Kaiserswerth[65].

După ce i-a înfrânt pe frizoni, de la 709 la 712, Pepin s-a întors împotriva alamanilor care îşi constituiseră un ducat independent. Nu pare a fi obţinut mari avantaje[66] de pe urma acestor lupte. Până la moartea sa (decembrie 714) n-a mai fost în Neustria, dar a continuat s-o stăpânească prin persoană interpusă.

Într-adevăr, în 695, la moartea lui Norbert, îl lasă pe fiul său Grimoald ca primar al palatului regelui Childebert al III-lea. Familia carolingiană ţine astfel în mână întreaga monarhie. O ţine atât de bine încât, după asasinarea lui Grimoald, cu câteva săptămâni înainte de propria sa moarte, Pepin îl desemnează ca succesor în Neustria pe Theodebald, fiul bastard al lui Grimoald, în vârstă de şase ani[67]. Funcţia de primar al palatului este deci considerată de el ca un bun personal, de familie, un fel de regalitate paralelă cu cealaltă.

Dar a întins prea mult coarda. Aristocraţii din Neustria se consideră prea sacrificaţi în favoarea carolingienilor; totuşi, aceştia au luat măsuri şi în favoarea lor, ca de exemplu desemnarea conţilor de către episcopi şi aristocraţi, fără ca regele Dagobert al III-lea să se fi opus câtuşi de puţin.

În 715, la câteva săptămâni după moartea lui Pepin al II-lea, aristocraţii din Neustria se răscoală împotriva lui Plectrude, soţia lui Pepin, care, asemenea unei regine merovingiene, exercita regenţa pentru Theodebald. Aceasta nu se poate interpreta ca o mişcare naţională. Este doar reacţia unei aristocraţii care vrea să scuture tutela primarilor pipinizi şi să preia conducerea în palat. Se vede foarte clar că a avut loc o reacţiune împotriva clientelei pe care Pepin o adusese la putere[68].

Aristocrații îl numesc pe Raginfred primar al palatului; un bastard al lui Pepin, Carol Martel, primul care poartă acest nume germanic (*vocavit nomen ejus lingua propria Carlum*)[69], și are douăzeci și cinci de ani, tocmai a scăpat din închisoarea unde îl ținea închis Plectrude; el preia comanda tuturor austrasienilor rămași credincioși lui Pepin. Raginfred se aliază cu Ratbod împotriva lui. În același timp, saxonii trec frontiera. Cât despre tânărul rege Dagobert al III-lea, el moare chiar în acest moment, probabil asasinat. Fiul său, copilul Thierry, este trimis la mănăstirea de la Chelles și nobilii îl aleg pe Chilperic al II-lea, fiul lui Childeric I, asasinat în 673, care era închis într-o mănăstire. După douăzeci și cinci de ani, el este primul merovingian care se urcă pe tron la o vârstă matură și va fi și ultimul. Regalitatea nu mai este decât un instrument de care se folosește aristocrația[70].

Carol, atacat simultan de Ratbod, care a urcat Rinul în corabie cu frizonii până la Colonia și de neustrienii conduși de rege și de Raginfred, fuge în Eifel[71]. Dar îi atacă și-i bate în 716 pe neustrieni la Amblève în timpul retragerii lor. Ar fi încheiat bucuros pace cu ei, cu condiția să recupereze primăria palatului.

Refuzul adversarilor îl obligă să continuie însă. Îi înfrânge la Vincy, lângă Cambrai, pe 21 martie 717. Apoi, după ce devastează împrejurimile Parisului, urcă în Austrasia și-l încoronează rege pe Clotaire al IV-lea, înrudit cu merovingienii, dar despre care nu se știe nimic[72]. Întorcându-se pe moșiile sale, îl înlătură pe episcopul de Reims, Rigobert, care nu-l sprijinise, și-i dăruiește eparhia lui Milon, episcop de Trèves *sola tonsura clericus,* adunând astfel două eparhii în mâinile aceluiași episcop în pofida dreptului canonic[73]. Așadar, pentru el Biserica nu e decât un mijloc de a dobândi partizani[74]. Aici se află un capital formidabil de care poate dispune[75].

Carol se comportă ca un suveran deși e doar primar al palatului. În 718 întreprinde o expediție punitivă împotriva saxonilor cărora le pustiește ținutul până la Weser.

În 719, Chilperic și Raginfred, părăsindu-și aliații din nord, se înțeleg cu Eudes care și-a creat un ducat în Aquitania și acum a venit la ei, la Paris, și îl conving să pornească împotriva lui Carol. S-a alcătuit deci o coaliție

romană contra acestuia din urmă. Totuşi, confederaţii nu îndrăznesc să-l înfrunte direct pe Carol care avansează în întâmpinarea lor. Eudes îl duce în Aquitania pe Chilperic, împreună cu tezaurul pe care l-a luat cu el. Dar Clotaire al IV-lea moare, iar Carol încheie pace cu Eudes şi-l recunoaşte pe Chilperic al II-lea drept rege al întregului regat[76].

Acesta moare în 720 şi francii îl declară succesor pe Thierry al IV-lea, fiul minor al lui Dagobert al III-lea. În ceea ce-l priveşte pe Raginfred, va rămâne oare primar? S-a refugiat la Angers de unde se mai răscoală încă o dată în 724 împotriva lui Carol. Aceasta va fi ultima reacţie a neustrienilor. Carol, care a făcut pace cu Eudes, ducele Aquitaniei, se poate consacra războaielor sale din nord. În 720, reîncepe lupta împotriva saxonilor; o va continua, pare-se în 722. În acelaşi timp, el susţine activitatea lui Willibrord, la frisoni, şi fără îndoială şi pe a sfântului Bonifaciu, pe care Grigore al II-lea (715–731) îl face episcop al popoarelor păgâne din Alemania.

În 725, porneşte o primă expediţie pentru supunerea Bavariei. Favorizat de disensiunile din familia ducală, înaintează până la Dunăre, după ce a încheiat pare-se un acord cu longobarzii. În 728, o a doua expediţie împotriva Bavariei eşuează, aceasta păstrându-şi autonomia sub ducele Hubert. În 730 îl găsim în Alemania pe care pare a o fi unit cu *Francia*. În 734, supune Frizia care se creştinează. În sfârşit, în 738 porneşte din nou asupra saxonilor. Toate aceste războaie din nord au avut drept rezultat anexarea Friziei şi Alemaniei.

Carol avea să fie însă nevoit să se confrunte cu Islamul. În 720, arabii din Spania, trecând Pirineii, puseseră stăpânire pe Narbonne şi asediaseră Toulouse. În primăvara anului 721, Eudes porneşte împotriva lor, îi bate sub zidurile oraşului Toulouse, îi izgoneşte din Aquitania, dar nu reuşeşte să recucerească Narbonne[77]. În 725, arabii întreprind o mare *razzia*, cuceresc Carcassonne, ocupă prin tratat, pare-se, toată ţara până la Nîmes, urcă pe valea Ronului şi în luna august ajung la Autun şi îl jefuiesc înainte de a se întoarce în Spania, încărcaţi cu prăzi.

Eudes, simțindu-se amenințat în Aquitania, pentru a se apăra, o dă în căsătorie lui Othman, șeful arab de la frontieră, pe fiica sa.

În acest moment, arabii au aceleași tulburări interne ca și creștinii. În 732, guvernatorul Spaniei, Abd-er-Rhaman, care tocmai l-a ucis pe Othman, trece Pirineii, asediază Bordeaux, îl înfrânge pe Eudes când trece Garonna și, pustiind totul, urcă până în apropiere de fluviul Loara. Eudes îl cheamă pe Carol într-ajutor; acesta, în fruntea unei armate compuse fără îndoială în special din austrasieni, îi bate și-i izgonește pe invadatori în octombrie 732, apoi se întoarce fără să meargă mai departe.

În anul următor însă, în 733, soseşte în Bourgogne şi se impune la Lyon, într-o vădită încercare de a pune mâna pe tot sudul; niște *leudes probatissimi* sunt puși să țină în frâu regiunea[78]. În privința Aquitaniei, se bizuie pe Eudes. Nici una din aceste măsuri nu este dirijată împotriva Islamului.

În 735, Eudes moare, iar Carol se năpusteşte asupra ducatului său. Ocupă oraşele şi lasă cu siguranță vasali credincioşi lui acolo. Nu întreprinde nimic împotriva arabilor care s-au întins de la Narbonne până la Arles, aproape sigur în virtutea unui tratat semnat înainte; nimeni nu le-a opus nici o rezistență. Astfel, toate coastele golfului Lion sunt ocupate de Islam. Conform cronicii de la Moissac, arabii au rămas patru ani în această regiune, pustiind-o[79].

Carol, neputând subjuga Aquitania, îl lasă pe Chunôld, fiul lui Eudes, ca duce, după ce acesta i-a depus jurământ de vasalitate[80]. Apoi se îndreaptă spre valea Ronului pe care o cucereşte până la Marsilia şi Arles. De astă dată este într-adevăr vorba despre o cucerire întreprinsă de către oamenii din nord. Dar ea produce o reacție în fruntea căreia apare un anume „duce" Maurontus. Izvoarele nu ne permit să înțelegem exact ce se petrece. S-ar părea că Maurontus lucra mână în mână cu arabii. În 737, aceştia au cucerit Avignon. După ce a asediat oraşul, Carol îl eliberează, apoi coboară pe Ron şi asediază Narbonne pe care arabii îl depresoară. După aceasta, Carol se întoarce, arzând în cale Nîmes, Agde, Béziers[81].

Doreşte, evident, să terorizeze această populaţie meridională, întrucât ar fi imposibil să admitem că a distrus oraşele pentru a împiedica o altă invazie arabă. În timp ce se luptă cu saxonii, musulmanii se întorc în Provence şi recuceresc Arles. Carol îi cheamă pe longobarzi întrajutor. Luitprand, ale cărui frontiere sunt ameninţate de musulmani, trece Alpii şi-i respinge. În toiul acestor lupte, Maurontus rezistă în continuare. În 739, Carol, alături de fratele său Childebrand, porneşte o campanie împotriva lui Maurontus şi recucereşte tot ţinutul până la mare.

Dar, pe 21 octombrie 741, Carol moare. După moartea lui Thierry al IV-lea, în 737, Carol a condus singur, fără rege. Înainte de moarte, el împarte statul, sau zonele guvernate, între cei doi fii ai săi: Carloman, cel mai vârstnic căruia îi dă Austrasia, şi Pepin. Bavaria şi Aquitania rămân în afara acestei împărţiri, continuând să existe ca ducate autonome. Deşi făcut în urma unui *consilio optimatum suorum,* acest aranjament provoacă imediat nemulţumiri: Grifon, bastardul lui Carol, se răzvrăteşte; fraţii săi îl închid la Chèvremont. Apoi burgunzii se agită, alamanii şi aquitanii pun mâna pe arme, în timp ce saxonii reîncep războiul. Cei doi fraţi se îndreaptă întâi contra aquitanilor ducelui Chunôld, pe care continuatorul cronicii Fredegaire îl numeşte *Romanos*, îi urmăresc până la Bourges, distrug castelul Loches; apoi se năpustesc asupra alamanilor cărora le străbat ţara până la Dunăre şi pe care îi supun[82]. După aceea, în 743 îl bat pe ducele de Bavaria şi şi-l fac vasal.

În acelaşi an, 743, şi desigur tot ca urmare a acestor tulburări, fraţii se decid să aducă pe tronul lăsat vacant de către tatăl lor pe cel din urmă merovingian, Childeric al III-lea (743–757), ale cărui legături de rudenie cu predecesorii săi rămân obscure.

În 747, Carloman renunţă la guvernare şi se călugăreşte la Monte Cassino. Pepin rămâne singur în fruntea statului, alături de regele său fantomă. Mai întâmpină unele greutăţi din partea lui Grifon căruia i-a redat libertatea şi care îi instigă la revoltă pe saxoni şi pe bavarezi. Acesta este însă un incident trecător şi fără consecinţe.

În sfârşit, anul 749–750 e paşnic[83]. Pepin îşi poate considera puterea statornicită. S-a născut în 714, are deci

treizeci şi şase de ani, e în floarea vârstei. Va mai continua oare să poarte acest titlu subaltern de primar al palatului? Cum s-ar putea una ca asta? Acum are vasali personali pretutindeni. Toţi, cu excepţia Aquitaniei, sunt legaţi de el prin jurământ, iar situaţia celor credincioşi lui depinde de puterea sa. E sigur deci de puterea lui pe care de altfel o legitimează întrucâtva şi moştenirea lăsată de fapt de tatăl său.

Chiar Biserica, pe care acesta a deposedat-o trecând averile ei în mâinile partizanilor săi credincioşi, Pepin şi-a raliat-o. În 742, Carloman, la instigaţiile lui Bonifaciu, a convocat un sinod în Austrasia, primul după câteva zeci de ani, cu scopul de a face ordine în această Biserică aflată într-o mare decădere din cauza slujitorilor ei[84]. În 744 se reuneşte un al doilea sinod la Soissons, apoi, la scurt timp, are loc un al treilea sinod austrasian.

După aceste eforturi depuse în vederea unei reforme, eforturi pornind după cum se vede mai ales din nord, în timp ce până la începutul secolului al VIII-lea orice mişcare ecleziastică pornea din sud, în 745 are loc prima adunare generală a Bisericii france sub preşedinţia sfântului Bonifaciu. De această dată se vede însă intervenind influenţa papei, căci el a convocat adunarea.

Pepin şi Carloman, prin intermediul lui Bonifaciu, sunt deci conduşi către papă, şi întreaga Biserică ce prinde contur în comunitatea germanică îi consideră, tot datorită lui Bonifaciu, ca fiind protectorii săi. Puterea pe care ei o exercită şi o posedă în fapt ar putea oare să nu obţină ratificare şi împuternicire de la capul acestei Biserici? Conjuncţia cu papalitatea este foarte indicată. Se va realiza cu atât mai eficient cu cât este în interesul ei; iar Pepin o ştie prea bine, întrucât papa s-a adresat deja lui Carol Martel cerându-i ajutor.

3. ITALIA, PAPA ŞI BIZANŢUL SCHIMBAREA TOTALĂ DE ATITUDINE A PAPALITĂŢII

După căderea guvernului imperial în Occident, Biserica perpetuase cu respect amintirea şi structura Imperiului roman, reproducându-i imaginea cu eparhiile *(civitates)*

şi provinciile sale. Ea nu îl venera doar, ci îl continua într-un anumit sens, de vreme ce întreaga sa conducere era alcătuită din descendenţii vechilor familii senatoriale care-i purtau respect şi-l regretau. Toată Biserica se conduce după principiile dreptului roman. Pentru ea, evenimentul din 476 nu prezentase nici o importanţă. Îl recunoscuse pe împăratul de la Ravenna, acum îl recunoştea pe împăratul de la Constantinopol. Îl recunoştea drept cap al ei. La Roma, papa era supusul lui, coresponda cu el şi avea la Constantinopol un funcţionar însărcinat cu aducerea răspunsurilor împăratului. Papa se prezenta conştiincios la sinoade şi la celelalte convocări ale împăratului.

Acesta la rândul său, în condiţii normale, îl considera şi îl cinstea ca pe primul patriarh al Imperiului, înaintea celor de la Constantinopol, Ierusalim, Antiochia şi Alexandria[85].

Această adeziune fără rezerve a Bisericii occidentale faţă de Imperiu se motivează cu atât mai bine cu cât până la Grigore cel Mare frontierele fostului Imperiu coincideau cu limitele Bisericii, sau pe aproape. Desigur, formarea regatelor germanice, înălţate pe ruine, împărţise Biserica între mai multe state, supuse unor regi faţă de care, de altfel, chiar de la început, dăduse dovadă de o loialitate absolută. Chiar dacă în realitate Imperiul nu mai exista, pentru papa de la Roma[86] exista.

Nici chiar sub Theodoric, în care nu acceptase niciodată să vadă altceva decât un funcţionar al Imperiului, papa nu încetase niciodată să recunoască autoritatea împăratului. Întoarcerea triumfală a armatelor romane cu Iustinian îi întărise şi mai mult subordonarea. Ales de cler şi de poporul roman, după intrarea lui Belizarie în Roma, papa îi cere împăratului ratificarea. Începând din 550, de la Vigilie (537–555), numele împăratului este introdus în datarea actelor.

De altfel, Vigilie îi datorează împăratului mitra papală. În 537, pe când Vitiges asedia Roma, sub pretext că s-a înţeles cu goţii, papa Silvere fusese destituit de Belizarie şi deportat în insula Palmataria. Desemnat de împăratul Theodosie, Vigilie îl înlocuise pe scaunul pontifical[87]. Iustinian s-a grăbit să profite de această situaţie

ca să încerce să-i impună papei absolutismul religios al împăratului în privința celor trei capitole, adică a edictului imperial din 543 care anatemiza trei teologi din secolul al V-lea, acuzați de a fi nestorieni, numai ca să dea o satisfacție monofiziților și să-i împace cu statul și cu ortodocșii.

Occidentalii însă, mai ales africanii, protestează. Papa Vigilie, rugat să aprobe edictul, refuză și-l excomunică pe patriarhul de la Constantinopol, dar până la urmă, în 548 cedează. Totuși, în fața rezistenței episcopilor din Occident, Vigilie își retrage aprobarea. Atunci este convocat un sinod ecumenic la Constantinopol. Vigilie însă, deși reținut în acest oraș, refuză, ca de altfel covârșitoarea majoritate a episcopilor occidentali, să se prezinte, așa încât sinodul ecumenic a fost până la urmă un sinod grecesc, prezidat de patriarhul de la Constantinopol. Cele trei capitole au fost condamnate iar Vigilie, nesupunându-se, a fost exilat de Iustinian într-o insulă din Marea Marmara[88]. În cele din urmă a cedat și i s-a îngăduit să se întoarcă la Roma, dar a murit pe drum, la Siracuza, în 555[89].

Ca și Vigilie, urmașul său Pelagie I, uns în 555, este desemnat de către Iustinian. El menține pe cât îi stă în puteri pacea Bisericii, care rămâne însă împărțită în privința celor trei capitole, în ciuda crizei tragice pe care o trăiește Italia din cauza războaielor.

Longobarzii, pe care armatele imperiale, ocupate în Asia și pe Dunăre[90], nu-i pot opri, cotropesc țara. Acesta este momentul când Imperiul traversează una dintre cele mai critice și tulburi perioade ale istoriei sale. Iustinian al II-lea, incapabil să trimită trupe împotriva lor, sugerează ca longobarzii să fie cumpărați cu aur și totodată să fie opriți cu ajutorul unei alianțe cu francii.

Cu toate acestea, sub împăratul Tiberiu al II-lea (578–582), longobarzii ajung la Spoleto și Benevento. Papa Pelagie al II-lea îl sprijină pe împărat în tratativele cu francii, dar în zadar. Italia se prăbușește în haos.

Totuși, Roma, unde se afla scaunul papal și Ravenna, orașul imperial, rezistă. Împăratul Mauriciu (582–602) trimite la Ravenna un exarh dispunând de puteri nelimitate, dar de efective insuficiente.

În momentul în care Grigore cel Mare (590–604) urcă pe tronul pontifical, primejdia este mai mare ca oricând. În 592, între Roma şi Ravenna comunicaţiile fiind întrerupte, Arnulf, duce de Spoleto, îşi face apariţia sub zidurile Romei; în 593, oraşul este din nou ameninţat, de astă dată de către regele Agilulf. Grigore este singurul care apără Roma. Se devotează acestei cauze, atât pentru el însuşi cât şi pentru împărat.

În această perioadă, patriarhul din Constantinopol, profitând de situaţia aproape disperată a Romei, adoptă titlul de ecumenic. Grigore protestează imediat. Împăratul Phocas îi dă satisfacţie şi-l recunoaşte pe papa de la Roma drept „capul tuturor Bisericilor"[91].

Înconjurat din toate părţile de năvălitori care vin până sub zidurile oraşului, părăsit de către împărat, papa, pentru a-şi afirma puterea de şef suprem al creştinătăţii, înalţă o coloană în forum[92].

Totuşi, tocmai faptul că a fost părăsit în Roma asediată îi sporeşte papei puterea şi prestigiul. În 596, el trimite primii misionari în Anglia, conduşi de Augustin. Scopul său este să câştige suflete şi să pună astfel noi baze măreţiei Bisericii romane şi independenţei sale faţă de Bizanţ. De la distanţă, îi conduce şi inspiră pe misionarii săi. Dar nu-i va fi dat să vadă luând naştere acea Biserică anglo-saxonă care va determina destinul Romei.

Anii ce au urmat au fost decisivi pentru papalitate.

Heraclius tocmai depărtase de Constantinopol pericolul persan. Imperiul redevenise o mare putere. Avea în curând să fie în măsură să reducerească totalitatea Italiei din mâinile longobarzilor, când brusc Islamul îşi face apariţia în Mediterana (634). Atacat din toate direcţiile, Bizanţul trebuie să renunţe la lupta împotriva longobarzilor. Roma este lăsată în voia soartei.

Cucerirea ţărmurilor asiatice şi africane ale Mediteranei de către musulmani a fost, pentru Biserică, cea mai înfricoşătoare catastrofă. Pe lângă faptul că limita doar la Europa teritoriul creştinilor, a mai fost şi cauza marii schisme care avea să despartă definitiv Occidentul de Orient, adică Roma unde stăpânea papa şi Bizanţul unde păstorea ultimul patriarh din Orient care a supravieţuit valului islamic.

Heraclius, după ce a recucerit de la perşi Siria, Palestina şi Egiptul unde dominau monofiziţii, a dorit, asemenea lui Iustinian, să refacă unitatea spirituală, prin concesii în domeniul dogmatic. Monofiziţii, care nu recunosc decât substanţa divină a lui Christos, se opuneau în mod ireductibil ortodocşilor care văd în El simultan omul şi Dumnezeul; totuşi se spera ca aceste două teze opuse să nu fie cu totul ireconciliabile, întrucât, în timp ce ortodocşii afirmau că în Christos coexistă două substanţe, ei nu-i recunoşteau decât o singură viaţă. S-ar fi putut deci ajunge să se pună de acord, ortodoxia şi monofizismul, într-o doctrină unică, monotelismul.

Pentru a întări unitatea sentimentului religios şi de fidelitate faţă de Imperiu împotriva invadatorilor musulmani, împăratul a crezut că a venit vremea să-i împace pe monofiziţi cu ortodocşii şi a proclamat doctrina monotelismului şi a impus-o întregii lumi creştine publicând *Ecthesis* (638)[93].

Această măsură venea însă prea târziu pentru a salva Imperiul, întrucât la acea vreme, Siria fusese deja cucerită de către Islam. Ea avea în schimb să învrăjbească Roma cu Bizanţul. Papa Honorius a declarat eretică doctrina monotelistă.

Egiptul a căzut la rândul său, cucerit fiind de către Islam. Cele două principale centre ale monofizismului erau deci iremediabil pierdute. Şi totuşi, Constantinopolul nu renunţă la monotelism. Constant al II-lea, în 648, publică *Type* – adică tipul oficial de credinţă –, interzicând orice conflict privind dogma şi confirmând monotelismul.

Roma nu cedează şi la sinodul din Latran, papa Martin I condamnă atât *Ecthesis* cât şi *Type,* declarându-le documente eretice.

În faţa rezistenţei papei, împăratul Constant al II-lea îi ordonă exarhului de la Ravenna să-l aresteze pe Martin şi să-l trimită la Constantinopol. Aici a fost găsit vinovat de încercarea de a răscula provinciile occidentale împotriva împăratului şi aruncat în închisoare, după ce a fost supus unor cumplite umilinţe; până la urmă a fost exilat în Crimeea, unde a şi murit în 655.

Victoria lui Constantin al IV-lea asupra arabilor, degajând complet Constantinopolul, a avut drept consecinţă

părăsirea de către împărat a monotelismului şi împăcarea cu Roma. Apropierea s-a făcut sub Vitalian; Constantin al IV-lea (668–685) a convocat al VI-lea sinod ecumenic la Constantinopol, în 680; monotelismul a fost condamnat iar papa recunoscut drept: „întâistătător în primul scaun al Bisericii universale". Astfel, presiunea Islamului îl face pe împărat să se întoarcă spre Occident.

Sinodul al VI-lea a demonstrat Siriei, Palestinei şi Egiptului, ţări monofizite, că Bizanţul renunţă la speranţa de a se împăca vreodată cu provinciile smulse din trupul Imperiului. Pacea încheiată de împărat cu Roma a fost deci cumpărată cu preţul acesta al abandonării totale a populaţiilor monofizite şi monoteliste din provinciile orientale.

Chiar împăratul Constant al II-lea indicase o orientare similară spre Occident, atunci când, în ciuda divergenţelor de doctrină care-l despărţeau în acel moment de papă, se dusese la Roma unde în 5 iulie 663 fusese primit de Vitalian cu veneraţie. Poate că se gândise să se reîntoarcă în fosta capitală a Imperiului; fusese nevoit să recunoască totuşi că prezenţa sa acolo era imposibilă, fără o armată capabilă să-i respingă pe longobarzi, deveniţi ameninţători, aşa încât, după douăsprezece zile, plecase în Sicilia şi se stabilise la Siracuza, unde se putea cel puţin bizui pe flota sa. A murit acolo, asasinat, în 668.

La scurt timp după aceasta, în 677, Constantin al IV-lea, cu ajutorul focului grecesc, respingea departe de Constantinopol flota arabă, obligând califul Moawiah să-i plătească tribut, iar pe de altă parte îşi asigură posesiunile din Italia semnând o pace definitivă cu longobarzii[94].

Imperiul a reuşit să salveze Constantinopolul, să păstreze Roma şi exarhatul de la Ravenna, dar, după pierderea Spaniei şi a Africii, este limitat de acum înainte în Mediterana orientală. Se pare, în acest moment, că Biserica romană, care a pierdut şi ea Africa şi Spania în urma cuceririi islamice, e încă departe de a se sprijini pe Occident. Sinodul din 680 pare să o lege foarte strâns de Imperiu care a devenit absolut grecesc. Din cei treisprezece papi care au păstorit între 678 şi 752, numai doi sunt de origine romană, Benedict al II-lea (684–685) şi Grigore al II-lea (715–731). Toţi ceilalţi sunt sirieni, greci sau cel

puțin sicilieni. Sicilia însă, unde elementul grecesc a crescut considerabil ca urmare a imigrației siriene care a urmat după cucerirea Siriei de către musulmani, este aproape total elenizată la sfârșitul secolului al VIII-lea[95].

Noua orientare a Bisericii spre Bizanț nu se explică nicidecum printr-o luare în stăpânire a scaunului pontifical de către puterea bizantină. Exarhul, care, de la Heraclius încoace, are sarcina de a ratifica alegerea papilor, nu intervine decât de formă. Alegerea papei se face în deplină independență în mediul roman și tocmai de aceea pare ciudat faptul că tronul sfântului Petru este constant ocupat de greci.

După încheierea păcii cu longobarzii, în Italia bizantină nu mai există decât trupe recrutate la fața locului, celelalte fiind angajate în lupta împotriva Islamului. Bizanțul nu-și poate deci impune autoritatea în ceea ce privește alegerea papilor. Trupele însă, ca și clerul din Roma, joacă un rol preponderent în această alegere. Majoritatea comandanților militari sunt însă elenizați, precum și foarte mulți preoți, astfel alegerile sirienilor devenind pe deplin explicabile.

În această privință, trupele nu urmează de altfel nici un fel de ordin venit din Bizanț. Izolate de putere și fără nici un contact cu aceasta, ele nu se supun exarhului de la Ravenna și nici măcar împăratului. În 692, când papa Sergius refuză să semneze actele sinodului *in Trullo* care conține clauze opuse uzanțelor Romei, Iustinian al II-lea ordonă să fie arestat și adus la Constantinopol. Miliția romană însă se revoltă și delegatul imperial scapă cu viață numai datorită intervențiilor papei.

În consecință, deși Roma face parte din Imperiu, papa se bucură, în fapt, de o deplină independență. El e capul Bisericii și totodată șef civil și militar. Dar își recunoaște apartenența la Imperiu; aceasta îi întărește de altfel considerabil autoritatea, de vreme ce împăratul îl consideră în continuare ca întâistătător al Bisericii; el însuși, pe de altă parte, nu renunță să prezideze Biserica universală, din care, după cucerirea Africii și Spaniei, cea mai mare parte e constituită din provinciile orientale.

Așadar, ruptura momentană rezultată din incidentul din 692 nu era dorită nici de papă, nici de împărat. Ulti-

mului papă primit în capitala Imperiului i s-au acordat cele mai înalte onoruri: împăratul s-ar fi prosternat pare-se în fața sa și i-ar fi sărutat picioarele[96]; atunci s-a încheiat încă o dată o înțelegere satisfăcătoare pentru ambele părți: pacea s-a restabilit.

Totuși, vechiul conflict între ortodocși și monoteliști reapare periodic. În 711, urcarea pe tron a împăratului monotelist Philippicus provoacă revoltă la Roma. Pe de altă parte, autoritatea temporală a împăratului asupra Italiei slăbește din ce în ce. În 710, trupele de la Ravenna se răscoală, exarhul este ucis și înlocuit cu un șef ales de soldați[97]. Se impunea o reacție viguroasă din partea Imperiului. Moartea lui Iustinian al II-lea (711) constituie însă începutul unei epoci de anarhie (711–717) care le permite bulgarilor să ajungă la Constantinopol, în timp ce arabii avansează pe uscat prin Asia Mică iar flota lor, care domină marea Egee și Propontida, atacă, pe mare, capitala (717)[98].

Se poate spune că în acel moment, Europa a fost salvată de energia unui soldat care tocmai luase tronul și anume Leon al III-lea Isaurianul. Datorită superiorității pe care i-o conferea asupra flotei arabe temutul foc grecesc, de asemenea datorită alianței încheiată cu bulgarii, a silit inamicul decimat să se retragă după un asediu de peste un an (718).

Acesta a fost un fapt istoric mult mai important decât bătălia de la Poitiers; a fost ultimul atac încercat de arabi împotriva orașului „protejat de Dumnezeu". A fost, zice Bury, o dată ecumenică[99]. De atunci și până la domnia împărătesei Irina (782–803), arabii au fost opriți și chiar respinși în Asia Mică. Sub Leon și fiul său Constantin, Imperiul își revine; o reorganizare administrativă prin generalizarea regimului „themelor"[100], îi redă coeziunea care îi lipsea.

Leon a vrut însă să-și încheie opera printr-o reformă religioasă: iconoclasmul. Poate că aceasta se explică parțial prin dorința de a micșora opoziția dintre Creștinism și Islam și prin aceea de a dobândi simpatia provinciilor Asiei Mici, unde Paulicienii erau numeroși[101].

La Roma, promulgarea noii doctrine a avut cele mai grave consecințe: Leon își publică primul edict împotriva

icoanelor în 725–726[102]. Imediat, papa Grigore al II-lea îl anatemizează. Şi conflictul care începe, capătă de la început un caracter acut. La pretenţia împăratului de a-şi impune autoritatea asupra Bisericii, papa răspunde afirmând pe un ton pe care nici unul dintre înaintaşii săi nu-l folosise încă până atunci[103], că cele două puteri sunt separate în stat. Merge până într-acolo încât le cere credincioşilor să se ferească de erezia pe care împăratul tocmai a proclamat-o. Şi, eliberându-se categoric de autoritatea împăratului, îi reproşează acestuia că nu este capabil să apere Italia, îl ameninţă că se va adresa celorlalte naţiuni occidentale şi le interzice romanilor să-i plătească împăratului impozitul. Imediat, trupele imperiale cantonate în Italia se răscoală peste tot, îşi alungă şefii, aleg alţii; exarhul Paul este ucis într-o răzmeriţă; romanii îşi alungă ducele. Toată Italia bizantină este în plină revoltă, gata să numească un contra-împărat, dacă papa ar fi fost de această părere. Papa însă nu s-a pronunţat. Să fi fost aceasta o ultimă manifestare a loialităţii sale, sau să nu-i fi convenit papei să vadă instalându-se lângă el, în Italia, un împărat?[104].

Totuşi, împăratul nu cedează. Trimite la Ravenna un nou exarh, dar acesta e neputincios, deoarece nu are trupe. Iar situaţia este cu atât mai gravă cu cât ducii longobarzi de la Spoleto şi Benevento, răsculaţi împotriva regelui lor, îl susţin pe papă. Împăratului îi rămâne un singur lucru de făcut: să se alieze cu regele longobarzilor, Luitprand, care va profita de ocazie pentru a-i strivi pe ducii răsculaţi.

Datorită lui Luitprand, exarhul intră în Roma şi, deşi continuă să se opună iconoclasmului, papa capitulează din punct de vedere politic. Acceptă să recunoască autoritatea seculară a împăratului, dar cere să i se respecte deplina independenţă în domeniul spiritual. În 730, protestează încă o dată împotriva unui nou edict iconoclast promulgat de împărat şi-l declară decăzut din prerogativele sale pe patriarhul de la Constantinopol.

Din punct de vedere politic totuşi, papa acţionează în deplin acord cu exarhul a cărui autoritate s-a restabilit total: un contra-împărat proclamat în Toscana este ucis şi capul său e trimis la Bizanţ; Ravenna, după ce a respins o flotă bizantină, a revenit sub autoritatea exarhului.

Grigore al II-lea a murit în 729. Succesorul său a fost sirianul Grigore al III-lea, ultimul papă care i-a cerut împăratului[105] confirmarea alegerii sale în funcție.

Abia instalat însă pe scaunul pontifical, el reia lupta împotriva iconoclasmului. Chiar din 731, convoacă un sinod care-i excomunică pe toți cei ce distrug icoane. Atacat frontal, împăratul răspunde scoțând de sub autoritatea Romei toate eparhiile situate la est de Adriatica (Iliria), Sicilia, Bruttium și Calabria, pe care le pune sub autoritatea patriarhului de la Constantinopol[106]. În plus, confiscă domeniile Bisericii din Sicilia, Calabria și Bruttium, care aduceau un venit anual de 350 livre de aur. Astfel, din punctul de vedere al împăratului bizantin, papa nu mai este decât un episcop italian. Nici influența sa ierarhică și nici cea dogmatică nu se vor mai exercita asupra Orientului, din care este exclus. Biserica latină este respinsă de împărat și exclusă din lumea bizantină.

Și totuși, papa nu se desparte de împărat. Această fidelitate s-ar putea explica prin schimbarea atitudinii lui Luitprand care, rupând relațiile cu exarhul, intră în Ravenna și-și dă astfel în vileag intenția de a cuceri întreaga Italie. În consecință, dacă Roma cade, papa ajunge să fie redus la rangul de simplu episcop longobard. De aceea, în ciuda divergențelor, îmbrățișează cauza bizantină. Îl îndeamnă pe episcopul de Grado să obțină de la locuitorii lagunei ca aceștia să utilizeze marina venețiană împotriva longobarzilor de la Ravenna care nu au flotă. Datorită acelor marinari îndrăzneți, orașul este recucerit și în 735 exarhul se întoarce aici. Luitprand rămâne însă de temut[107]. În 738, papa se aliază împotriva lui cu ducii de Spoleto și Benevento care încearcă să-și dobândească independența[108]. În 739 însă, Luitprand îl atacă pe ducele de Spoleto silindu-l să se refugieze la Roma, apoi pradă toată regiunea romană[109].

Confruntat permanent cu aceste amenințări, papa, sprijinindu-se pe Biserica anglo-saxonă, întreprinde conversiunea Alemaniei care este încă păgână. Biserica anglo-saxonă, organizată de călugărul grec Theodor, pe care papa Vitalian îl ridicase în 669 la rangul de arhiepiscop de Canterbury[110], era un adevărat avanpost al papalității în nordul Europei.

De aici pornesc marii evanghelizatori ai Alemaniei: Wynfrith (sfântul Bonifaciu) care ajunge acolo în 678 şi Willibrord, care în 690 soseşte pe continent. Înainte de a-şi începe misiunea, se duce la Roma să ceară binecuvântarea papei Sergiu care-l însărcinează oficial cu creştinarea Alemaniei şi înălţarea bisericilor pentru care îi dăruieşte sfinte moaşte.

Willibrord pleacă în Frizia să predice. Pepin îl sprijină din motive religioase desigur, dar mai ales politice, creştinarea urmând a favoriza pătrunderea francilor în ţinutul frizonilor. În 696, Willibrord se întoarce la Roma unde primeşte numele de Clement şi *pallium* şi este hirotonisit de către papa Sergiu, episcop de Utrecht[111].

La 15 mai 719, Grigore al II-lea îi dă mandat lui Bonifaciu (Wynfrith) să continuie evanghelizarea Friziei, în conformitate cu doctrina Romei. Atunci a primit numele de Bonifaciu, acesta fiind sfântul zilei respective[112]. În timpul apostolatului său la frizoni, alături de Willibrord, Bonifaciu s-a bucurat permanent de protecţia lui Carol Martel. Întors la Roma în 722, Bonifaciu este şi el hirotonisit episcop de către Grigore al II-lea cu misiunea de a predica în Alemania, pe malul drept al Rinului[113]. Scrisorile de acreditare pe care i le dă, fac din el un misionar al Romei. În 724, papa îl recomandă lui Carol Martel[114] şi în sfârşit, în 732, Grigore al III-lea îl unge arhiepiscop, cu putere de a numi şi hirotonisi episcopi în teritoriile pe care le va cuceri pentru Biserică.

Astfel, în timp ce împăratul îndepărtează Roma de Orient, misiunea lui Bonifaciu îi deschide Romei perspectiva de a se extinde pe acele *extremas occidentis regiones*, a căror conversiune o întrevăzuse Grigore al II-lea. Acest misionar care extinde asupra Alemaniei autoritatea papei de la Roma, este totodată, prin forţa împrejurărilor, protejat de acel Carol Martel care, pe de altă parte, persecută Biserica, o spoliază şi-i confiscă bunurile pentru a le dărui ca fiefuri noilor săi vasali. Cum să nu se adreseze papa, în marea nenorocire în care se zbate în Italia, acestui atotputernic protector al sfântului Bonifaciu? În 738, Bonifaciu a venit din nou la Roma, unde a stat circa un an. E cert că nu a discutat cu Grigore al III-lea numai despre organizarea Bisericii germani-

cilor; putem presupune că Bonifaciu l-a sfătuit pe papă să-şi caute un sprijin în persoana lui Carol Martel, căci chiar din 739, papa intră în legătură cu preaputernicul stăpân al Occidentului. Îi trimite acestuia din urmă marea sa „decoraţie", cheile mormântului Sfântului Petru şi îi oferă, în schimbul protecţiei pe care i-o solicită, să-l părăsească pe împărat[115].

Carol însă nu se putea certa cu regele longobarzilor care tocmai condusese, pentru el, o expediţie în Provence, contra sarazinilor. S-a mulţumit deci, ca răspuns, să-i trimită lui Grigore al III-lea o ambasadă a cărei misiune era să-i promită un sprijin care de altfel nu s-a materializat[116].

În 741 mor în acelaşi timp Grigore al III-lea, Carol Martel şi împăratul Leon al III-lea. Celui dintâi îi urmează în scaun Zaharia, celui de al doilea Pepin, celui de al treilea Constantin al V-lea (741– 775) care este un iconoclast fanatic.

Din cauza persecuţiilor religioase, 50 000 de călugări greci se refugiază la Roma, izgoniţi de împărat şi revoltaţi împotriva lui. Zaharia nu i-a cerut împăratului ratificarea alegerii sale. Imediat ce a fost ales, papa încheie cu Luitprand un armistiţiu de douăzeci de ani; Luitprand profită de acest fapt şi atacă din nou exarhatul în 743. Atunci însă, în ciuda tuturor neînţelegerilor, papa îl sprijină pe împărat şi la cererea exarhului, obţine ca Luitprand să semneze la Ravenna un armistiţiu cu împăratul[117].

Între timp, prin mijlocirea lui Bonifaciu, relaţiile papei cu Pepin, mult mai favorabil Bisericii decât tatăl său, au devenit din ce în ce mai bune. De altfel, Pepin, după ce a scăpat de Carloman, îşi pregăteşte lovitura de stat. Fără îndoială, n-ar avea nevoie să facă prea multe eforturi pentru a o realiza. Dar el nu vrea să lase nimic la voia întâmplării, astfel încât, ştiind că se poate baza pe bunăvoinţa lui Zaharia, încearcă să pună în aplicare celebrul său demers.

În 751, Burchard, episcop de Wurtzburg, unul dintre noii episcopi înscăunaţi în Alemania, împreună cu abatele Fulrad, vin la Roma să-i pună papei faimoasa întrebare şi anume: cine trebuie să poarte coroana, cel care

poartă titlul de rege sau cel care exercită realmente puterea? Răspunsul lui Zaharia, favorabil lui Pepin, avea să însemne sfârşitul dinastiei merovingiene.

Bietul rege merovingian care aştepta să i se hotărască soarta, a fost trimis într-o mănăstire fără să-şi fi făcut cineva griji în legătură cu el.

Din acel moment, marea schimbare de orientare s-a înfăptuit. Nordul preia conducerea. Aici rezidă puterea după ce Islamul a ruinat Galia meridională şi numai Nordul poate susţine papalitatea de când Imperiul grec a respins-o din Orient[118].

Anul 751 reprezintă alianţa carolingienilor cu papalitatea. Această alianţă s-a stabilit sub Zaharia şi se va destrăma sub Ştefan al II-lea. Pentru ca răsturnarea situaţiei să fie completă, e nevoie ca ultimul fir care îl mai leagă pe papă de Imperiu să se rupă, căci, atâta vreme cât se mai menţine, papalitatea este forţată să rămână, în mod nefiresc, o putere mediteraneană. Dacă Islamul nu i-ar fi răpit Africa şi Spania, ar fi fost firesc, într-adevăr, să rămână mediteraneană. Germanicii, în nord, au acum mai multă greutate.

Totuşi, tradiţia mai are încă atâta putere încât, dacă prin imposibil, împăratul ar fi reuşit să-i respingă pe longobarzi, papa i-ar fi rămas credincios. În 749 însă, cu apariţia lui Aistulf, longobarzii îşi reîncep politica de expansiune.

În 751 ei cuceresc Ravenna şi de astă dată definitiv. Soarta Romei este pecetuită. În 752, armata lui Aistulf se află sub zidurile sale. Numai un ajutor imediat ar mai putea-o salva. Ştefan imploră la început ajutorul iconoclastului. Îi cere armată şi-l roagă să vină să elibereze Roma[119]. Constantin se mulţumeşte însă să-i trimită regelui longobarzilor o ambasadă. Aistulf o primeşte, dar refuză orice concesie. Papa Ştefan al II-lea se întoarce atunci spre Pepin pentru a-i cere ajutor, dar înainte de a face pasul decisiv se duce personal la Pavia încercând să-l determine pe Aistulf să renunţe la cuceririle sale. În urma eşecului pe care-l suferă, se îndreaptă spre curtea lui Pepin, unde ajunge în ianuarie 754.

Inevitabilul s-a produs. Ruptura cu tradiţia, produsă în 751 de Pepin, este consfinţită de papă peste trei ani.

4. NOUL IMPERIU

În 754, Ştefan al II-lea se află deci în acele *extremae occidentis regiones*, a căror cale fusese indicată încă din 729 de către Grigore al II-lea. Ce caută aici? Caută protecţie pentru Roma, întrucât Aistulf a refuzat să-l asculte, iar trimisul împăratului n-a realizat nimic. Cu siguranţă că dacă demersul întreprins la Pavia ar fi reuşit, papa n-ar fi trecut Alpii. E desigur conştient de gravitatea hotărârii sale, dar este încolţit.

Pe 6 ianuarie 754, Pepin îl aşteaptă la Ponthion. Ştefan îl imploră să intervină împotriva longobarzilor. Şi Pepin îi jură papei *exarchatum Ravennae et reipublicae jura sue loca reddere*[120].

Judecând după aceste texte, există un echivoc. Este vorba deci să se.restituie ceea ce longobarzii au cucerit de la *respublica*. Dar *respublica* este Imperiul, sau este Roma care este în Imperiu. Iar Pepin care fără îndoială nu doreşte războiul, îi trimite lui Aistulf o ambasadă. Regele refuză însă să-i asculte pe trimişii lui Pepin; ba mai mult, obţine de la Carloman, pe care a reuşit să-l scoată din mănăstirea de la Monte Cassino, să se ridice împotriva lui Pepin. De îndată ce soseşte însă în Franţa, Carloman este arestat şi moare[121].

Astfel, regele longobard şi-a compromis în mod imprudent relaţiile cu Pepin. Se pare deci că Aistulf a decis de astă dată cu adevărat să cucerească Roma şi toată Italia. Înainte de a porni la război, Pepin îşi adună nobilimea la Quiersy-sur-Oise. Aici îi înmânează papei o diplomă cuprinzând promisiunile sale (14 aprilie). Peste trei luni, la Saint-Denis, papa reînnoieşte solemn încoronarea lui Pepin săvârşită deja de către Bonifaciu; cu această ocazie, li se interzice francilor, sub ameninţarea cu excomunicarea, să-şi aleagă vreodată un rege din altă stirpe decât aceea a lui Pepin. Astfel se cimentează alianţa dintre dinastie şi papă. Şi pentru ca aceasta să fie şi mai fermă, Ştefan le conferă lui Pepin şi celor doi fii ai săi, titlul de *patricius Romanorum*. Procedând astfel, el uzurpează în mod vizibil drepturile împăratului. Exarhul purtase titlul de patriciu. Pepin devine deci, aşa cum fusese exarhul, protectorul Romei, dar numai ca urmare a

unei hotărâri a papei şi nu a împăratului[122]. Se pare de altfel că papa a acţionat din proprie iniţiativă şi fără să se gândească dacă îi convine şi lui Pepin, care nici n-a purtat vreodată acest titlu la care nu ţinea câtuşi de puţin.

Aistulf învins, a restituit romanilor, printr-un tratat, cuceririle sale, adică *patrimonia* Narni şi Ceccano, plus teritoriile exarhatului. În 756, de îndată ce împăratul a aflat, i-a cerut lui Pepin să-i dea înapoi Ravenna şi exarhatul. Pepin, desigur, a refuzat, în ciuda sumei uriaşe de bani pe care i-o promitea împăratul în schimb. Argumenta că a acţionat doar din respect şi dragoste faţă de Sfântul Petru şi că nimic nu l-ar putea determina să se răzgândească[123]. În momentul sosirii ambasadei imperiale, ostilităţile dintre Pepin şi Aistulf reîncepuseră, întrucât Aistulf îşi încălcase imediat angajamentele. La 1 ianuarie 756 asediase chiar Roma. Blocaţi a doua oară la Pavia, longobarzii cer a doua oară pace. Teritoriile sunt din nou predate lui Pepin care le restituie papei. Acesta este acum stăpân al Romei şi al împrejurimilor sale[124]. Totuşi, continuă să recunoască suveranitatea teoretică a împăratului.

Ceea ce este caracteristic acestor două expediţii este faptul că Pepin n-a intrat în Roma. El nu avea de altfel să mai apară niciodată în Italia, deşi succesorul lui Aistulf, Didier, devenit rege în parte şi datorită influenţei sale, îi mai făcuse unele greutăţi. Didier promisese să-i cedeze papei diverse teritorii cucerite de longobarzii lui Luitprand, dar nu restituise efectiv decât o parte din acestea.

Succesorul lui Ştefan, Paul I (757–767) le revendică în zadar. S-ar părea că împăratul a încercat atunci să profite de împrejurări. Ambasadorul său Georges, care mai negociase cu Pepin în 756, soseşte la Neapole în 758 şi pune la cale cu Didier un proiect de coaliţie pentru a recuceri Roma şi Ravenna; apoi se duce la curtea lui Pepin, unde nu obţine nimic, Pepin rămânându-i credincios papei[125]. În 760, la Roma se zvoneşte că împăratul trimite o flotă alcătuită din 300 de corăbii împotriva Romei şi a Franţei[126]. Fără îndoială, papa speră să-l determine astfel pe Pepin să coboare în Italia. Mai târziu, papa se referă la unele atacuri pe care *nefandissimi Greci* le pregătesc împotriva Ravennei[127], opunându-le acestor eretici pe *vere orthodoxus* Pepin[128].

Papa ştie că împăratul continuă să facă demersuri diplomatice la curtea lui Pepin. În 762, ambasadorii lui Pepin şi ai papei se duseseră la Constantinopol. În mod evident, de altfel, papa încearcă o apropiere. Pe la 765, împăratul trimite la Pepin pe spătarul Anthi şi pe eunucul Sinesius pentru a discuta problema icoanelor ca şi pe aceea a logodnei fiicei lui Pepin, Gisla, cu fiul împăratului[129]. A mai avut loc o mare discuţie cu privire la icoane în 767 la Gentilly[130].

Pepin rămâne însă neclintit şi în toate privinţele acţionează numai în deplin acord cu papa. Cât despre greutăţile pe care Didier i le face acestuia, Pepin le aplanează, în 763, printr-un acord în virtutea căruia papa renunţă la revendicările sale teritoriale, ca şi la tentativele sale de protectorat asupra ducatelor Spoleto şi Benevento[131]. În rezumat, datorită lui Pepin, papa se simte desigur apărat şi este liniştit în privinţa respectării ortodoxiei, dar e obligat să se bizuie exclusiv pe protecţia sa.

Domnia lui Carol cel Mare a fost, din toate punctele de vedere rezultatul domniei lui Pepin. Tatăl său i-a trasat lui Carol politica sa în Italia, adică politica sa lombardă şi cea romană. S-a urcat pe tron (9 octombrie 768) cu titlul de patriciu ca şi fratele său Carloman. El a putut însă acţiona cu adevărat abia după moartea acestuia (decembrie 771).

Regele longobarzilor, Didier, avea în continuare ambiţia să stăpânească Roma. Chiar din ianuarie 773, papa Adrian a fost nevoit să solicite ajutorul lui Carol cel Mare împotriva lui Didier. De îndată, Carol coboară în Italia şi în timp ce armata sa asediază Pavia, unde s-a retras Didier, regele se duce la Roma pentru a sărbători Paştele (774). Intervenţia sa îl situează pe poziţia de mare binefăcător al Sfântului Scaun. Nu numai că reînnoieşte, dar extinde enorm donaţiile făcute de tatăl său papei, până într-acolo încât include în ele ducatele Spoleto şi Benevento, precum şi teritoriile Veneţiei şi Istriei[132]. Întorcându-se apoi la Pavia, care se predă în iunie 774 împreună cu Didier, Carol ia titlul de rege al longobarzilor.

Până în acel moment, se mulţumise cu titlul de *Carolus, gratia Dei, rex Francorum, vir iluster.* Acum titlul său este: *Rex Francorum et Longobardorum atque patricius Romanorum*[133].

. Această inovație demonstrează clar că, spre deosebire de ceea ce ar dori papa, patriciatul roman constituie pentru Carol o anexă a regalității sale longobarde. Regele francilor a devenit o putere italiană. Puterea sa, născută în Austrasia germanică, s-a întins până la Mediterana. Dar el nu se va stabili la Roma. Nu va deveni mediteranean. Va rămâne septentrional. Italia împreună cu papalitatea vor gravita pe orbita sa. Îi lasă regatului longobard o oarecare autonomie, dar trimite comiți franci și împarte moșii unor mari biserici din *Francia*.

În ceea ce-l privește pe papă, el caută, natural, să nu vadă în acest *patricius* care la urma urmei a primit puterea pe care o deține de la papa Ștefan al II-lea la Quiersy, decât un protector al său. În această privință, există însă o contradicție fatală. În primul rând, orice protector devine cu ușurință un stăpân. Pepin nu a devenit, pentru că și-a modelat fidel politica italiană după cea a papei, dar Carol va fi stăpân. Faptul că nu-și ia titlul de patriciu decât după ce cucerește regatul longobard, dovedește că a considerat acest titlu ca pe o cucerire, deci că l-a dobândit prin el însuși. Cât despre papa, care din 772 nu mai datează bulele papale folosind anul de domnie al împăratului, iar din 781 le datează conform anului pontificatului său[134], el încearcă evident să-și extindă autoritatea. Se lovește însă de opoziția principelui longobard de Benevento și de patriciul Siciliei, care guvernează sau pretinde că guvernează în numele împăratului, Sicilia, Calabria și ducatul de Neapole.

Carol nu avea de gând să dea Italia pe mâna papei. El era regele longobarzilor și ca atare era hotărât să fie stăpânul întregii peninsule. De aceea, când a venit a doua oară la Roma în 780, de Paște, contrazicându-și în fond primele declarații, făcute înainte de a fi cucerit coroana longobardă, îl împiedică pe papă să-și extindă autoritatea asupra ducatului Spoleto, al cărui duce se recunoscuse supusul său.

Pe de altă parte, Imperiul bizantin, unde Leon al IV-lea tocmai murise și unde împărăteasa Irina renunță la iconoclasm, schița o intenție de apropiere. În 781, o ambasadă de la Constantinopol a venit să-i ceară lui Carol mâna fiicei sale Rotrude pentru tânărul împărat și logod-

na a fost hotărâtă[135]. Nu era deci momentul să se certe cu împăratul, şi în consecinţă Carol nu putea favoriza tendinţele expansioniste ale papei asupra teritoriilor imperiale.

La sfârşitul lui 786, Carol vine din nou la Roma, de astă dată din cauza uneltirilor ducelui de Benevento pe care trebuie să-l supună. De îndată însă ce a plecat, ducele Arichis pune la cale o alianţă cu Bizanţul pentru a obţine titlul de patriciu şi pentru a-l reprezenta pe împărat în Italia şi chiar la Roma. Astfel se schiţează o întoarcere ofensivă a Bizanţului contra papei şi contra lui Carol. Şocul care s-a produs în 788 n-a avut alt rezultat decât să întărească influenţa lui Carol asupra ducatului Benevento şi să-i uşureze cucerirea Istriei[136] în nord. Totuşi, Carol nu se va putea niciodată impune cu adevărat în Benevento în ciuda expediţiilor sale din 791, 792–793, 800, 801–802[137] împotriva ducelui.

Carol îl protejează deci pe papă din veneraţie pentru Sfântul Petru, dar nu i se subordonează precum Pepin. Are chiar pretenţia să-i dicteze în materie de dogmă. După condamnarea iconoclasmului de către sinodul de la Niceea în 787, când oficial Roma şi Constantinopolul se împacă din punct de vedere dogmatic, Carol refuză să accepte toate deciziile sinodului. Şi-a pus teologii să alcătuiască o serie de tratate împotriva acestuia: *Libri Carolini,* şi a trimis la Roma un ambasador însărcinat să-i prezinte suveranului pontif capitulare conţinând optzeci şi cinci de obiecţii; în sfârşit, în 794, reuneşte la Frankfurt toţi episcopii din Occident într-un sinod în care se renunţă la mai multe din concluziile sinodului de la Niceea, iar doctrinele adoratorilor de icoane sunt condamnate[138].

După moartea papei Adrian, îi scrie în 796 succesorului acestuia, Leon al III-lea că el „este stăpân şi tată, rege şi preot, şef şi conducător al tuturor creştinilor"[139]. Carol îi trasează papei linia sa de conduită, fixând foarte exact limitele propriei sale puteri temporale şi a puterii spirituale a papei[140].

De altfel, în momentul când i-a urmat papei Adrian, Leon al III-lea i-a trimis lui Carol flamura oraşului Roma[141] şi a introdus o modă nouă şi anume să insereze în data bulelor papale anii lui Carol *a quo cepit Italiam.*

E evident că regele Carol nu se mai consideră un *patricius Romanorum.* El acționează ca un protector al creștinătății. În acea perioadă i-a învins pe saxoni și pe longobarzi, i-a supus sau i-a alungat dincolo de Tisa pe avari (796) și la apogeul puterii sale, poate avea pretenția să joace acest rol. Dacă nu-i punem la socoteală pe neînsemnații principi din Anglia și Spania, nu mai există decât el în tot Occidentul.

Poziția sa o depășește pe aceea a oricărui alt rege. Și dacă mai există pe undeva, prin *Romania,* vreo urmă de supremație bizantină, ea nu apare nici în nord, nici în acele medii anglo-saxone și germanice în care trăiește Carol; Alcuin, când i se adresează, este îndreptățit să-l trateze pe Carol drept împărat[142].

Chiar la Roma, deși nu neagă suveranitatea împăratului bizantin, papa în fapt scapă de această dominație. Recunoscând puterea și prestigiul de care se bucură regele francilor, cum să nu-i vină așadar ideea de a reconstitui, în favoarea lui Carol, Imperiul care în Occident nu mai are titular din secolul al V-lea? Evident, el nu se gândește să refacă Imperiul *in partibus Occidentis* și să-i găsească, dacă se poate spune, un succesor lui Romulus Augustulus. A face una ca asta ar însemna a-l aduce pe împărat la Roma și a trece sub stăpânirea sa. Iar el vrea să rămână independent. Mozaicul pe care l-a comandat pentru a împodobi *triclinium* de la Latran, reprezentându-l pe Sfântul Petru înmânându-i lui Leon al III-lea un *pallium* și lui Carol un stindard, dovedește acest lucru. Ceea ce vrea să preamărească papa reconstituind Imperiul nu este Roma imperială ci Roma Sfântului Petru, capul acelei *ecclesia* al cărei ostaș se declară Carol. Oare nu a spus chiar el, adresându-i-se lui Leon al III-lea, că poporul său este *populus Christianus?*

Carol ar putea, desigur, să-și acorde singur titlul de împărat sau să ceară unui sinod al Bisericii sale să i-l acorde. Dar cu cât mai legitim ar fi acest titlu în ochii întregii creștinătăți, dacă i-ar fi conferit din inițiativa papei! Disproporția dintre titlul de *patricius* pe care îl poartă Carol și puterea pe care o deține ar dispărea. El ar deveni reprezentantul militar al Sfântului Petru, după cum papa este reprezentantul său religios. Ar fi atunci și unul și celălalt integrați într-un singur sistem: *ecclesia.*

În anul 800, Carol a cucerit Saxonia, Bavaria, i-a nimicit pe avari, a atacat Spania. Aproape toată creştinătatea occidentală este în mâinile sale.

Iar pe 25 decembrie 800, punându-i pe frunte coroana imperială, papa consfinţeşte acest Imperiu creştin. Carol cel Mare şi-a primit titlul conform formulei uzitate în Bizanţ, adică prin *acclamatio.* Apoi papa i-a aşezat coroana pe cap şi i s-a închinat[143].

Formal deci, urcarea lui Carol pe tronul imperial era legală[144]. Aclamarea de către popor a avut loc exact ca în Bizanţ. În realitate însă, între suirea pe tron a lui Carol şi aceea a unui împărat bizantin există o diferenţă esenţială.

De fapt, romanii care l-au aclamat, nu erau, asemenea poporului din Constantinopol, reprezentanţii unui Imperiu, ci locuitorii unui oraş al cărui ales era tocmai patriciul. Aclamaţiile lor nu-i puteau lega de Carol pe toţi supuşii săi de la Elba la Pirinei. În fond, acele aclamaţii erau regizate. În realitate cel care i-a dat lui Carol Imperiul a fost papa, şeful bisericii, deci chiar *ecclesia.* Din această cauză el devine apărătorul ei oficial. Titlul său imperial, spre deosebire de cel al vechilor împăraţi romani, nu are nici o semnificaţie laică. Urcarea lui Carol pe tronul imperial nu corespunde nici unei instituţii imperiale. Dar, printr-un fel de lovitură de stat, patriciul care proteja Roma devine împăratul care protejează Biserica.

Puterea pe care a primit-o face din el nu un împărat, ci împăratul. Nu pot exista doi împăraţi, nici doi papi. Carol este împăratul Bisericii romane, în sensul de Biserică universală[145], de *ecclesia* aşa cum o concepe papa. El este *serenissimus Augustus a Deo coronatus, magnus, pacificus, imperator.* De remarcat că nu se intitulează *Romanorum imperator,* nici *semper Augustus,* titluri pe care le purtau împăraţii romani. Adaugă doar *Romanorum gubernans imperium,* expresie destul de vagă pe care o precizează cele două realităţi *rex Francorum et Longobardorum.* Cât despre papa, acesta i se adresează în bulele sale: *imperante domino nostro Carolo piissimo perpetuo Augusto a Deo coronato magno et pacifico imperatore*[146].

Acest apărător al Bisericii, acest sfânt şi pios împărat îşi are centrul efectiv al puterii nu la Roma, unde a

primit-o, ci în nordul Europei. Fostul Imperiu mediteranean îşi avusese, logic, centrul la Roma. Actualul, la fel de logic şi-l va avea în Austrasia. Împăratul Bizanţului a asistat neputincios la încoronarea lui Carol. N-a putut face decât un singur lucru: să nu-l recunoască. Şi totuşi, pe 13 ianuarie 812, cele două imperii încheie pace. Împăratul Bizanţului acceptă noua stare de lucruri, Carol renunţă la Veneţia şi la Italia meridională pe care le restituie Imperiului bizantin[147]. De fapt, politica împăratului Carol cel Mare în Italia a eşuat, el n-a devenit o putere mediteraneană.

Nimic nu arată mai clar răsturnarea ordinii antice şi mediteraneene care a dominat atâtea secole. Imperiul lui Carol cel Mare este rezultatul rupturii de către Islam a echilibrului european. Dacă acest fenomen s-a putut produce, faptul se datorează pe de o parte separării Orientului de Occident, ceea ce a limitat autoritatea papei la Europa occidentală, pe de altă parte cuceririi de către Islam a Spaniei şi Africii, ceea ce i-a permis regelui francilor să devină stăpânul Occidentului creştin.

E deci riguros corect să se afirme că, fără Mahomed, Carol cel Mare este de neconceput.

Fostul Imperiu roman, a devenit, de fapt, în secolul al VII-lea un Imperiu oriental; Imperiul lui Carol este un Imperiu occidental.

În realitate, fiecare îl ignoră pe celălalt[148]. Conform direcţiei în care se îndreaptă istoria, centrul acestui Imperiu este în nord, acolo unde s-a deplasat centrul de gravitaţie al Europei. Cu regatul franc, dar mai ales cu cel austrasian-germanic, se deschide Evul Mediu. După o perioadă în timpul căreia, din secolul al V-lea până într-al VIII-lea, încă se mai menţine unitatea mediteraneană, ruptura care deplasează axa lumii[149] se produce.

Germanismul începe să-şi joace rolul istoric. Până acum tradiţia romană s-a menţinut. De acum înainte se va dezvolta o civilizaţie romano-germanică originală.

Imperiul carolingian, sau mai degrabă Imperiul lui Carol cel Mare constituie cadrul Evului Mediu. Statul pe care se bazează este extrem de slab şi se va prăbuşi. Dar Imperiul va dăinui ca unitate superioară a creştinătăţii occidentale.

NOTE

1. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 237.

2. FUSTEL DE COULANGES, *L'invasion germanique et la fin de l'Empire*, p. 559.

3. FUSTEL DE COULANGES, *Les transformations de la royauté pendant l'époque carolingienne*, p. 85.

4. RICHTER, *Annalen des Fränk. Reichs im Zeitalter der Merowinger*, p. 168.

5. RICHTER, *op. cit.*, p. 167.

6. FUSTEL DE COULANGES, *Les transformations de la royauté pendant l'époque carolingienne*, p. 9, nu vede în edictul din 614 absolut nimic care să indice o prăbuşire a regalităţii. Pentru o opinie contrară, a se vedea LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 321–322.

7. RICHTER, *op. cit.*, p. 49 şi p. 53.

8. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 267.

9. *Ibid.*, p. 282–283.

10. *Ibid.*, p. 284. Cf. RICHTER, *op. cit.*, p. 57.

11. RICHTER, *op. cit.*, p. 58.

12. *Ibid.*, p. 69.

13. *Ibid.*, p. 70 şi p. 72.

14. *Ibid.*, p. 81.

15. *Ibid.*, p. 87 şi p. 93.

16. *Ibid.*, p. 92.

17. *Ibid.*, p. 94.

18. *Ibid.*, p. 159 şi p. 161.

19. HARTMANN, *op. cit.*, t. II, p. 247.

20. GUILHIERMOZ, *Essai sur les origines de la noblesse*, p. 70.

21. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 318–320.

22. Însăşi imensitatea donaţiilor funciare făcute de regi, care, după LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 340, conferă clerului o bogăţie mai mare decât orice altă epocă, demonstrează că regii nu acordau o prea mare importanţă, nici acestor pământuri, nici produselor lor, nici chiar impozitului provenind de aici. Trebuie deci să admitem că *teloneum* constituia partea cea mai mare a resurselor lor.

23. FUSTEL DE COULANGES, *Les transformations*, p. 29 şi urm.

24. A se vedea toate exemplele pe care le dă FUSTEL DE COULANGES, *Les transformations*, p. 32 şi urm. privind scutirea de impozit funciar sau abolirea acestuia. Pentru imunităţi, a se vedea LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 316–317.

25. H. PIRENNE, *Le Cellarium fisci*, „Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique", 1930, p. 202.

26. Să nu mi se spună că exagerez importanţa comerţului. Fără îndoială, dintr-un punct de vedere absolut, nu e mare lucru; nici

comerțul Evului Mediu n-a avut o amploare considerabilă, și totuși, ce consecințe grave a avut, de plidă, prohibiția lânii englezești în secolul al XIII-lea și într-al XIV-lea!

27. F. LOT, *La conquête du pays d'entre Seine-et-Loire par les Francs*, „Revue historique", t. CLXV, 1930, p. 249–251.

28. *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*, 3 vol.

29. DUCHESNE, *op. cit.*, t. II, p. 88.

30. *Ibid.*, t. II, p. 64.

31. *Ibid.*, t. II, p. 62.

32. *Ibid.*, t. II, p. 55.

33. *Ibid.*, t. II, p. 52.

34. *Ibid.*, t. II, p. 46.

35. *Ibid.*, t. II, p. 97.

36. *Ibid.*, t. II, p. 98.

37. *Ibid.*, t. II, p. 181.

38. *Ibid.*, t. II, p. 194.

39. *Ibid.*, t. II, p. 229.

40. *Ibid.*, t. I, p. 235.

41. *Ibid.*, t. I, p. 261.

42. *Ibid.*, t. I, *passim*.

43. LOT, PFISTER și GANSHOF, *op. cit.*, p. 332.

44. Ultima mențiune referitoare la o persoană senatorială în Galia datează de la începutul secolului al VIII-lea. (LOT, PFISTER și GANSHOF, *op. cit.*, p. 311, n. 69).

45. Ed. Poupardin, p. 56.

46. COVILLE, *Recherches sur l'histoire de Lyon*, 1928, p. 283.

47. F. ROUSSEAU, *La Meuse et le pays mosan en Belgique*, Namur, 1930, p. 45 și p. 221. („Annales de la Société d'Archéologie de Namur", t. XLI).

48. *Recueil des chartes de Stavelot-Malmédy*, ed. Roland & J. Halkin, t. I, p. 39.

49. F. ROUSSEAU, *op. cit.*, p. 226.

50. RICHTER, *op. cit.*, p. 159.

51. Se poate observa întrucâtva în *Vita S. Elegii*, II, 20, M.G.H. SS. rer. Merov., t. IV, p. 712, unde i se spune sfântului în timpul apostolatului său în nordul Galiei: *Numquam tu, Romane, quamvis haec frequenter taxes, consuetudines nostras evellere poteris.*

52. H. WIERUSZOWSKI, *op. cit.*, *Bonner Jahrbücher*, 1921, constată că sub cei din familia Pepin, clerul se germanizează, dar procesul a început cu siguranță în Austrasia.

53. A se vedea textele în FUSTEL DE COULANGES, *Les transformations*, p. 80.

54. FUSTEL DE COULANGES, *op. cit.*, p. 100.

55. *Ibid.*, p. 101.

56. *Ibid.*, p. 106.

57. RICHTER, *op. cit.*, p. 173.

58. Anségise, tatăl lui Pepin, n-a fost primar.

59. FUSTEL DE COULANGES, *op. cit.*, p. 168.

60. *Ibid.*, p. 178.

61. RICHTER, *op. cit.*, p. 174.

62. RICHTER, *op. cit.*, p. 175. După *Liber Historiae Francorum*, M.G.H. SS. rer. Merov., t. II, p. 322, c. 48, era: *statura pusillum, sapientia ignobilem, consilio inutilem.*

63. *Liber Historiae Francorum, loc. cit.*, p. 323.

64. RICHTER, *op. cit.*, 177.

65. *Ibid.*, p. 182.

66. *Ibid.*, p. 181.

67. *Ibid.*, p. 182.

68. *Ibid.*, p. 183: *fuit illo tempore valida persecutio.*

69. *Ibid.*, p. 176.

70. *Ibid.*, p. 184.

71. *Ibid.*, p. 185.

72. *Ibid.*, p. 185.

73. FUSTEL DE COULANGES, *Les transformations*, p. 189, refuză să creadă, în ciuda evidenței, într-o reacție germanică. E drept că aceasta este inconștientă.

74. RICHTER, *op. cit.*, p. 185.

75. Putem de altfel să ne dăm seama de ceea ce s-a întâmplat atunci, studiind istoria abației Saint Pierre din Gand. Dușmanii abatelui Célestin se duc la *princeps* Carol, acuzându-l pe Célestin că i-a scris lui Raginfred. În consecință, Carol: *privavit eum a coenobiali monachorum caterva ac de eadem qua morabatur expulit provincia. Villas quoque que subjacebant dominio monasterii Blandiniensis, suos divisit per vasallos absque reverentia Dei.* Această situație, ni se arată în anale, a durat până în vremea lui Ludovic cel Pios. Așadar, din spolierea bunurilor Bisericii, inclusiv a celor mănăstirești, se răsplătesc vasalii credincioși. E cert că pe această clientelă se bazează succesul lui Carol. (*Liber traditionum, S. Petri*, ed. A. Fayen, 1906, p. 5) Carol chiar condamnă la moarte fețe bisericești, fără să-i pese de sinoade, ca în 739 de exemplu, când abatele Wido de la Saint Vaast din Arras a fost condamnat ca șef al unei conspirații (BREYSIG, *op. cit.*, p. 87–88).

76. RICHTER, *op. cit.*, p. 186.

77. *Ibid.*, p. 187.

78. *Ibid.*, p. 195.

79. *Ibid.*, p. 196.

80. *Ibid.*, p. 196.

81. *Ibid.*, p. 197. În Provence mai avusese loc o răscoală împotriva lui Pepin de Heristal, condusă de patriciul Antenor. PROU, *Catal. des monnaies mérovingiennes*, p. CX. E imposibil să admitem că, în toate acestea, n-a existat și o oarecare ostilitate națională. În *Formulae Arvernenses* se indică drept cauză a dispariției chartelor care trebuie reconstituite, acea *hostilitas Francorum*. BRUNNER, *Deutsche Rechtsgeschichte*, t. I, ed. 2, p. 581, n. 31.

82. RICHTER, *op. cit.*, p. 202.

83. *Ibid.*, p. 214.

84. *Ibid.*, p. 203–204.

85. Papa a obținut de la Phocas și împotriva patriarhului de la Constantinopol care luase titlul de ecumenic, recunoașterea sa drept „cap al tuturor Bisericilor". VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 228.

86. Își datează actele după anii de domnie ai împăratului.

87. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 348.

88. VASILIEV, *op. cit.*, p. 201–202.

89. HARTMANN, *op. cit.*, t. I, p. 392–394.

90. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 225.

91. HARTMANN, *op. cit.*, t. II', p. 180.

92. VASILIEV, *op. cit.*, p. 228.

93. *Ibid.*, p. 294.

94. *Ibid.*, p. 283.

95. GAY, *op. cit.*, p. 9–10.

96. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 297.

97. HARTMANN, *op. cit.*, t. II, p. 77–78.

98. VASILIEV, *op. cit.*, t. I, p. 313.

99. *Ibid.*, p. 314.

100. *Ibid.*, p. 331.

101. *Ibid.*, p. 339.

102. *Ibid.*, p. 342.

103. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 2180. Cf. HARTMANN, *op. cit.*, t. II², p. 94.

104. HARTMANN. *op. cit.*, t. II², p. 95.

105. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, p. 257.

106. HARTMANN, *op. cit.*, t. II², p. 111–112.

107. *Ibid.*, t. II², p. 134.

108. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 2244.

109. HARTMANN, *op. cit.*, t. II², p. 138.

110. SCHUBERT, *Geschichte der ChristlichenKirche im Frühmittelalter*, p. 269.

111. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, p. 244.

112. SCHUBERT, *op. cit.*, p. 300.

113. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 2159–2162.

114. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, nr. 2168. Cf. SCHUBERT, *op. cit.*, p. 301.

115. *Ibid.*, nr. 2249.

116. HARTMANN, *op. cit.*, t. II², p. 170–717.

117. *Ibid.*, t. II², p. 144.

118. SCHUBERT, *op. cit.*, p. 287, a găsit cuvinte foarte juste pentru a caracteriza această răsturnare: *Die Heimat der abendländischen Chistenheit, der Schauplatz ihrer Geschichte hat sich nach Norden verschoben; die Linie Rom-Metz-York bezeichnet ihn. Rom die Herrin liegt nicht mehr im Mittelpunkt, sondern an der Peripherie. Zerbrochen ist die Einheitskultur der Mittelmeerländer. Neue Völker drängen sich ans Licht und streben nach neurer Einheit. Eine neue Zeit beginnt: die des Übergangs ist vorüber.*

119. JAFFÉ-WATTENBACH. *Regesta*, nr. 2308.

120. BÖHMER-MUHLBACHER, *Die Regesten des Kaiserreichs*, t. I, ed. 2, p. 36.

121. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 410.

122. *Ibid.*, p. 411.

123. L. OELSNER, *Jahrbücher des Fränkischen Reiches unter König Pippin*, 1871, p. 267.

124. BÖHMER-MUHLBACHER, *op. cit.*, p. 42–43.

125. OELSNER, *op. cit.*, p. 320–321.

126. OELSNER, *op. cit.*, p. 346. Cf. *Codex Carolinus*, ed. Gundlach, M.G.H. Epist., t. III, p. 521.

127. *Codex Carolinus*, ed. Gundlach, M.G.H. Epist., t. III, p. 536.

128. El îi scrie: *post Deum in vestra excellentia et fortissimi regni vestri brachio existit fiducia.* Şi mai departe, parafrazând un text biblic: *Salvum fac, Domine, Christianissimum Pippinum regem, quem oleo sancto per manus apostoli tui ungui praecepisti, et exaudi eum, in quacumque die invocaverit te. Codex Carolinus, loc. cit.*, p. 539.

129. OELSNER, *op. cit.*, p. 396–397.

130. BÖHMER-MUHLBACHER, *op. cit.*, p. 53.

131. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 413.

132. BÖHMER-MUHLBACHER, *op. cit.*, p. 73. Cf. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 422.

133. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 423.

134. JAFFÉ-WATTENBACH, *Regesta*, p. 289.

135. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 425.

136. *Ibid.*, p. 427.

137. *Ibid.*, p. 427.

138. DAWSON, *Les origines de l'Europe*, trad. franc., p. 227.

139. DAWSON, *op. cit.*, p. 226.

140. *Nostrum est: secundum auxilium divinae pietatis sanctam undique Christi ecclesiam ab incursu paganorum et ab infidelium devastatione armis defendere foris, et intus catholicae fidei agnitione munire. Vestrum est, sanctissime pater: elevatis ad Deum cum Moyse manibus nostram adjuvare militiam, quatenus vobis intercedentibus Deo ductore et datore populus Christianus super inimicos sui sancti nominis ubique semper habeat victoriam et nomen domini nostri Jesu Christi to clarificetur in orbe. Aleuini Epistolae*, nr. 93, ed. Dümmer, M.G.H. Epist., t. IV, p. 137–138.

141. BÖHMER-MUHLBACHER, *op. cit.*, p. 145.

142. *Ad decorem imperialis regni vestri.* LOT, PFISTER şi GANSHOF, *op. cit.*, p. 457, n. 10.

143. HARTMANN, *op. cit.*, t. II^2, p. 348, nu-l crede pe Eginhard când pretinde că regele Carol a fost surprins de inițiativa lui Leon al III-lea. El e convins că totul a fost aranjat dinainte.

144. HARTMANN, *op. cit.*, t. II^2, p. 350.

145. Calitatea lui Carol de şef al creştinătăţii se mai exprimă şi pe monedele sale pe care pune să graveze legenda: *Christiana religio* (HARTMANN, *op. cit.*, t. II^2, p. 334). După opinia lui PROU, *Cat. des monnaies carol.*, p. XI, aceste monede ar fi posterioare încoronării. Ele

poartă pe recto bustul imperial cu legenda: *D.N. Karlus Imp. Aug. Rex. F. et L.* Pe cap are o coroană de lauri în stil antic, iar bustul său este acoperit cu *paludamentum* ca împăraţii romani.

146. A. GIRY, *Manuel de Diplomatique*, p. 671. Sub Iustinian se spunea: *imperante domino nostro Iustiniano perpetuo augusto* (GIRY, *op.cit.*, p. 668).

147. HARTMANN, *op. cit.*, t. III′, p. 64.

148. Încoronarea lui Carol nu se explică nicidecum prin faptul că în acel moment la Constantinopol domneşte o femeie.

149. HARTMANN, *op. cit.*, t. II[2], p. 353 a remarcat just că: *Geographisch und wirtschaftlich, politisch und kulturell hat sich eine Verschiebung in der Gruppierung der Christlichen Völker vollzogen, welche dem Mittelalter sein Gepräge gibt.*

Cf. de asemenea DAWSON, *op. cit.*, p. 147: *It is in the seventh century, and not in the fifth, that we must place the end of the last phase of ancient Mediterranean civilisation, the age of the Christian Empire, and the beginnings of the Middle Ages.*

Capitolul III

ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU

1. ORGANIZAREA ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ

În mod curent, domnia lui Carol cel Mare este considerată ca o epocă de redresare economică. Nu lipseşte mult ca să se vorbească şi în acest domeniu, ca în cel al literelor, de renaştere. E o eroare evidentă şi derivă dintr-o prejudecată adânc înrădăcinată, care îl creditează pe marele împărat cu toate binefacerile; această eroare se mai explică şi prin ceea ce s-ar putea numi o falsă perspectivă.

Istoricii au comparat totdeauna ultima fază a epocii merovingiene cu domnia lui Carol cel Mare; din această perspectivă, nu e greu de constatat o redresare. În Galia, după anarhie se instaurează ordinea, iar în Alemania cucerită şi evanghelizată, se constată cu uşurinţă un progres social evident. Dacă însă vrem să apreciem corect realitatea, trebuie să comparăm ansamblul epocii care a precedat era carolingiană cu aceasta din urmă. Se constată atunci că este vorba despre două economii total contrastante.

Înainte de secolul al VIII-lea, continuă să funcţioneze economia mediteraneană a antichităţii. După secolul al VIII-lea se produce o ruptură totală cu această economie. Marea se închide. Comerţul dispare. Ne aflăm în faţa unui Imperiu a cărui unică bogăţie este pământul şi în care circulaţia bunurilor mobile este redusă la minimum. Departe de a se produce un progres, se manifestă dimpotrivă, un regres. Zonele odinioară cele mai active ale Galiei au ajuns acum să fie cele mai sărace. Înainte,

sudul domina mişcarea economică, acum nordul îşi imprimă caracterul asupra întregii ţări.

În această civilizaţie anticomercială există totuşi o excepţie care pare a contrazice toate cele de mai sus.

E cert că în prima jumătate a secolului al IX-lea, extremul nord al Imperiului, adică viitoarea Olandă, a constituit o zonă animată de o foarte activă navigaţie care contrastează puternic cu atonia din restul Imperiului.

Acesta nu este un fenomen absolut nou. Chiar în timpul Imperiului roman, regiunea unde fluviile Escaut, Meusa şi Rinul îşi adună apele, cunoscuse un trafic maritim cu Britania. Se exporta grâu şi se importau mirodenii şi alte produse sosite prin Mediterana. Aceasta nu era însă decât o prelungire a activităţii comerciale din Marea Tireniană şi se încadra în activitatea generală a *Romaniei,* fiind totodată şi zona sa cea mai îndepărtată. Şi monumentul înălţat zeiţei Nehalennia, protectoarea celtică a navigaţiei, aminteşte importanţa acestui trafic[1]. Corăbiile ajungeau chiar până la gurile fluviilor Elba şi Weser. Mai târziu, în timpul năvălirilor din secolul al III-lea, a fost necesară organizarea unei flote de război pentru a-i opri pe saxoni. Principalul port în care corăbiile maritime se întâlneau cu cele fluviale era Fectio (Vechten) lângă Utrecht.

Această navigaţie, care trebuie să fi suferit mult de pe urma năvălirilor din secolul al V-lea şi a cuceririi Britaniei de către saxoni, îşi revine şi continuă în epoca merovingiană. E posibil ca acest comerţ să se fi extins în secolul al VIII-lea până în Scandinavia[2]. În locul portului Fectio s-au născut porturile Duurstede pe Rin şi Quentovic la vărsarea micului fluviu Canche. La Quentovic s-au găsit numeroase monede merovingiene[3]. Există de asemenea multe şi la Maastricht[4]; ele sunt mult mai numeroase aici decât la Colonia, Cambrai etc. S-au găsit şi la Anvers precum şi la Huy[5], Dinan, Namur[6]. În sfârşit, multe monede au fost bătute la Duurstede[7], în Frizia[8].

De ce să fi dispărut în perioada carolingiană acest comerţ care înflorea în proviniciile nordice? Pe ţărmurile de nord, marea a rămas liberă. În plus, ţesăturile flamande care alimentaseră navigaţia încă din perioada romană nu dispăruseră[9]. Există chiar motive noi care ar putea justi-

fica o continuare a acestei activități: în primul rând prezența curții imperiale la Aix-la-Chapelle și în al doilea rând pacificarea și anexarea Friziei. Se știe că navigația fluvială frizonă a fost foarte activă pe toate căile navigabile ale regiunii și pe cursul superior al Rinului, până la catastrofa determinată de invaziile normande[10]. În Frizia s-au găsit monede de aur[11]. În sfârșit, în perioada carolingiană, pricipalele puncte de percepere a taxei pe circulația mărfurilor, adică Rouen, Quentovic, Amiens, Maastricht, Duurstede, Pont-Saint-Maxence sunt, toate, situate în nord[12]. Există deci un comerț foarte activ în această zonă septentrională a Imperiului, și acesta pare chiar a fi devenit mai activ decât înainte.

Este însă un comerț orientat spre nord și care nu mai are nici o legătură cu Mediterana. Domeniul său pare a cuprinde Britania și Marea Nordului în afara fluviilor din Olanda. Avem astfel o dovadă tipică a faptului că Mediterana s-a închis. În acest comerț orientat spre nord, frizonii au preluat rolul jucat de sirieni în Mediterana.

Hinterland-ul de dincolo de Amiens și Quentovic, se întinde în interiorul continentului până aproape de Bourgogne, dar nu mai departe[13]. Comerțul practicat la Tournai pare de asemenea a fi destul de înfloritor în secolul al IX-lea[14].

În cea de a doua jumătate a secolului al IX-lea, năvălirile normande au pus capăt acestui comerț[15].

Totuși el a fost foarte activ și în această zonă s-a putut menține o activitate economică susținută. De altfel, într-o mare măsură, acest comerț începe să depindă din ce în ce mai mult de comerțul scandinavilor care, în secolul al IX-lea, transportă vin din Franța în Irlanda[16]. Legăturile pe care scandinavii le întrețin cu Islamul, prin Rusia, au dat un impuls puternic comerțului lor. În secolul al IX-lea există în Baltica porturi, sau mai bine zis etape maritime importante[17]. Datorită datelor furnizate de arheologie, se știe astăzi că din 850 până în 1000 comerțul se întindea de la Haithabu până în Bizanț și Bagdad și de asemenea de-a lungul Rinului, în Anglia și în nordul Franței.

Civilizația vikingilor se dezvoltă de altfel mult în secolul al IX-lea, după cum o atestă mobilierul funerar

descoperit în corabia de la Oseberg, aflat azi la Muzeul din Oslo[18]. Cei mai vechi *dirhems* arabi găsiți în Scandinavia ar data de la sfârșitul secolului al VII-lea (698). Cea mai vastă expansiune a lor datează de la sfârșitul secolului al IX-lea și din mijlocul secolului al X-lea. La Birka, în Suedia s-au găsit obiecte din secolul al IX-lea de proveniență arabă și altele originare din Duurstede și din Frizia. De altfel, în secolul al IX-lea[19], scandinavii din Birka transportă vin de la Duurstede.

Monedele de la Birka, din secolele al IX-lea și al X-lea, sunt răspândite în Norvegia, Schleswig, Pomerania și Danemarca; sunt imitate după cele de la Duurstede, bătute sub Carol cel Mare și Ludovic cel Pios.

Imperiul carolingian are deci două puncte sensibile: Italia de Nord, datorită comerțului cu Veneția și Țările de Jos din cauza comerțului frizon și scandinav. Acestea sunt cele două locuri unde va începe renașterea economică a secolului al XI-lea. Nici unul însă nu s-a putut dezvolta pe deplin înainte de această epocă: primul va fi în curând desființat de normanzi, celălalt de către arabi și ca urmare a tulburărilor din Italia.

Nu se poate insista îndeajuns asupra importanței scandinavilor începând cu sfârșitul secolului al VIII-lea[20]. Ei cuceresc Frizia, jefuiesc văile tuturor fluviilor, aproape așa cum fac arabii în Mediterana, în aceeași epocă. Aici însă nu exista nici Bizanțul, nici Veneția, nici Amalfi pentru a le opune rezistență. Ei strivesc tot ce întâlnesc în cale, până să înceapă din nou negocieri de pace.

În 734, normanzii își îndreaptă primul atac spre Duurstede, și ard un cartier din oraș[21].

În timpul următorilor trei ani, Duurstede este atacat în fiecare an. Declinul său și al întregii Frizii datează din această perioadă, deși unele urme de activitate se mențin până la sfârșitul secolului al IX-lea.

În 842, Quentovic este atacat la rândul său[22] și în 844 orașul este supus unui jaf cumplit de pe urma căruia nu-și va mai reveni. Peste 70 de ani, când incursiunile normanzilor vor fi luat sfârșit, comerțul acestui oraș se va muta la Etaples[23].

Acest comerț înfloritor, având drept porturi de export Duurstede și Quentovic, era total diferit de comerțul prac-

ticat de scandinavi. Într-adevăr, în timp ce comerțul scandinavilor se dezvolta neîncetat ca urmare a menținerii legăturii, prin Bizanț, cu lumea orientală, comerțul frizonilor nu avea nici un contact cu sudul. Era cantonat exclusiv în nord. Și prin aceasta se deosebea foarte categoric de comerțul pe care îl cunoscuse Galia pe vremea merovingienilor și care, o dată cu vinul, mirodeniile, papirusul, mătasea și produsele din Orient, introducea pretutindeni civilizația mediteraneană.

În afară de Duurstede și Quentovic, nu mai există aproape nici un alt centru comercial în Imperiul carolingian.

Orașului Nantes, incendiat în 843, ai cărui luntrași făceau puțin comerț cu regiunile străbătute de fluviul Loara[24], i se poate atribui o oarecare importanță, dar trebuie să ne ferim să interpretăm prezența unui punct de strângere a impozitului pe circulația mărfurilor ca dovadă a existenței unui tranzit comercial[25].

Desigur, nu e greu să găsim în Theodulf, în Ermolus Nigellus, în viețile sfinților, în poemele epocii, fără să mai pomenim de prea-faimosul călugăr de la Saint-Gall, aluzii sporadice la negustori și la mărfuri. Și astfel, din aceste elemente izolate, oamenii construiesc un edificiu care nu este altceva decât o fantezie, un rod al imaginației. E suficient ca un poet să spună că pe fluviu plutesc corăbii, ca din această banalitate să se tragă îndată concluzia că exista un puternic trafic comercial; va fi deajuns să se semnaleze câțiva pelerini la Ierusalim, sau prezența vreunui artist sau erudit oriental la curtea regilor carolingieni, pentru a se afirma că Occidentul era legat de Orient printr-o navigație activă.

Unii nu au ezitat, în sfârșit, să se refere la circulația maritimă a Veneției și a orașelor Italiei de sud care aparțineau economiei bizantine, ca fiind de fapt manifestări ale economiei carolingiene.

Și în fond ce contează dacă, în secolul al IX-lea s-au mai putut bate câteva monede de aur[26]? Cu siguranță, nu faptul că există în unele texte, câteva aluzii la comerț și la schimburi. Comerțul și schimburile au existat în toate epocile. Ceea ce trebuie analizat este importanța și natura lor. Pentru a aprecia o mișcare economică, trebuie să

se ia în considerare faptele care au proporții de masă, nu faptul divers, raritățile și ciudățeniile. Prezența unui negustor ambulant sau a unui luntraș izolat nu dovedește că există o economie de schimb. Dacă realizăm că în perioada carolingiană nu se mai bate monedă de aur, că împrumutul cu dobândă este interzis, că nu mai există o clasă de negustori profesioniști, că importul de produse orientale (papirus, mirodenii etc.) a încetat, că circulația monetară s-a redus la minimum, că știința de carte a dispărut din rândul laicilor, că organizarea impozitelor a dispărut, că orașele nu mai sunt decât niște fortărețe, vom putea trage concluzia, fără teama de a greși, că ne aflăm în prezența unei civilizații care a retrogradat la acel stadiu pur agricol care nu mai are nevoie de comerț, de credit și de schimburi regulate pentru a menține structura socială.

După cum s-a arătat mai sus, cauza esențială a acestei uriașe transformări a fost închiderea de către Islam a Mediteranei occidentale. Carolingienii au reușit să stăvilească înaintarea spre nord a sarazinilor; ei nu au putut, și de altfel nici n-au încercat, să redeschidă marea.

Față de musulmani, atitudinea lor a fost strict defensivă. Primii carolingieni, până la Carol Martel însuși, chiar au sporit dezordinea în tentativa lor de a apăra regatul atacat din toate direcțiile. Sub Carol Martel, totul a fost subordonat, fără milă, necesităților militare. Biserica a fost jefuită. Pretutindeni au avut loc tulburări profunde, provocate de înlocuirea aristocraților romani, partizani ai lui Ebroïn sau Eudes de Aquitania, cu vasali germanici. S-ar părea că în timpul domniei lui Carol s-au repetat tulburări asemănătoare celor din timpul invaziilor germanice. Să nu uităm că el este acela care incendiază orașele din Sud și nimicește astfel tot ce se mai păstrase din sistemul de organizare municipal și comercial. Același lucru s-a întâmplat și cu acel uriaș corp ecleziastic pe care se sprijineau caritatea publică, spitalele și învățământul, care din acel moment și-au încetat practic activitatea.

Când Pepin preia succesiunea tatălui său, întreaga aristocrație și cu atât mai mult poporul se aflau în aceeași stare de analfabetism ca și el. Negustorii din orașe s-au împrăștiat care încotro. Chiar și clerul este bântuit de barbarie, ignoranță și imoralitate, după cum reiese din scri-

sorile sfântului Bonifaciu. „În această epocă jalnică, zice Hincmar[27], nu numai că Bisericii din Reims i-au fost luate toate podoabele prețioase pe care le poseda, dar casele călugărilor au fost distruse sau delapidate de către episcopi. Cei câțiva clerici nefericiți care au mai rămas, își agoniseau cele necesare traiului făcând comerț și-și ascundeau banii câștigați astfel în hrisoave și manuscrise".

Dacă una dintre cele mai bogate biserici din regat ajunsese într-o astfel de stare, ne putem da seama de ceea ce trebuie să se fi întâmplat cu celelalte.

Raportul lui Leidrade despre Lyon ne arată de altfel că situația nu era cu nimic mai favorabilă. Sfântul Bonifaciu nu primește tămâie decât în pachețele mici pe care i le trimit niște prieteni de la Roma.

În domeniul monedelor domnește o dezordine înfricoșătoare. Practic nu mai există monede de aur. În secolul al VIII-lea apar în contracte frecvente mențiuni ale prețului de cost achitat în grâu sau animale[28]. Falsificatorii de bani își fac de cap. În ceea ce privește monedele, nu mai există nici greutate, nici aliaj controlat.

Pepin a încercat, fără mare succes, să reformeze sistemul monetar. Dubla inițiativă pe care a luat-o în acest domeniu a constituit o ruptură totală cu sistemul monetar mediteranean al merovingienilor. De acum înainte nu se vor mai bate decât monede din argint, iar un „sou" (*solidus*) va cuprinde 12 dinari, dinarul fiind singura monedă reală. Livra de 327 de grame de argint (livra romană) cuprinde, începând cu domnia lui Pepin, 22 de „sous" sau 264 dinari; sub Carol cel Mare, avea să fie redusă la 20 de „sous" sau 240 dinari[29].

Carol cel Mare a desăvârșit reforma monetară a tatălui său. El este întemeietorul sistemului monetar medieval. Acest sistem a fost deci stabilit într-o epocă în care circulația banilor a atins nivelul cel mai scăzut pe care l-a cunoscut vreodată. Carol cel Mare l-a adaptat unei epoci în care comerțul mare a dispărut. În perioada merovingiană, datorită activității comerciale se continuase baterea de monede din aur; nu ne putem îndoi de aceasta când vedem aurul perpetuându-se prin *solidus*-ul din aur în lumea comercială bizantină și instalându-se în cea a

Islamului. În Imperiul carolingian propriu-zis este caracteristic faptul că, scurt timp, se mai bate monedă din aur doar în zonele unde mai exista o activitate comercială, adică la poalele Pirineilor, acolo unde se stabilesc legături cu Spania musulmană şi în Frizia, unde cometul scandinav mai întreţine o oarecare activitate comercială.

Carol cel Mare a mai bătut câteva monede din aur în regatul longobard, înainte de a impune şi acolo sistemul său monetar[30], ceea ce dovedeşte că în mod normal, nu bate aur. De pe vremea lui Carol cel Mare avem câteva monede din atelierul de la Uzès. Mai posedăm de asemenea câteva piese frumoase din aur de pe vremea lui Ludovic cel Pios[31], purtând inscripţia *munus divinum*. Cursul acestor monede a fost probabil destul de răspândit astfel încât au fost chiar imitate de popoarele cu vocaţie comercială din nord, ca frizonii[32], de exemplu. Majoritatea exemplarelor cunoscute provin din Frizia, dar s-au descoperit unele şi în Norvegia.

„În rezumat, chiar dacă întâlnim câteva monede de aur purtând numele lui Carol şi Ludovic cel Pios, acestea au un caracter absolut excepţional, astfel încât suntem îndreptăţiţi să spunem că acestea nu se încadrează în sistemul monetar carolingian. Sistemul nu comportă decât monede din argint: este, în esenţă, un sistem monometalist"[33], deoarece în rarele emisiuni monetare din aur nu putem vedea nici cea mai mică dovadă de bimetalism[34].

Ceea ce trebuie reţinut este faptul că o dată cu domnia carolingienilor se produce o ruptură completă a sistemului monetar. S-a terminat nu numai cu aurul, dar şi cu *solidus*-ul ca bază monetară. Livra romană este părăsită în favoarea uneia mult mai grele de 491 de grame în loc de 327. Ea se divide în 240 de rondele de argint pur care poartă sau păstrează numele de dinar. Acest dinar împreună cu obolul, valorând o jumătate de dinar, constituie singurele monede reale. Alături de acestea există monedele de cont, simple expresii numerale corespunzând fiecare unei cantităţi de dinari. *Solidus*-ul, datorită probabil numerotaţiei duodecimale a germanicilor, corespunde cu 12 dinari, iar livra cuprinde 20 de *solidus*. Evident, mica monedă nu e destinată comerţului în stil mare; misiunea sa principală este să slujească micii clientele din pieţele

locale atât de frecvent menționate în capitulare, acolo unde tranzacțiile se fac *per denaratas*. Capitularele de altfel nu citează niciodată altceva în afara dinarilor din argint.

Sistemul monetar al lui Carol marchează deci o ruptură completă cu economia mediteraneană care s-a prelungit până la cucerirea de către Islam și care, după aceea devenise inaplicabil, așa cum o dovedește criza monetară din secolul al VIII-lea. Acest sistem se explică prin dorința de a se adapta stării actuale, de a adopta o legislație potrivită cu noile condiții care se impun societății, de a accepta faptele ca atare și de a se supune lor, pentru a putea înlocui haosul cu ordinea. Noul sistem monometalist-argint corespunde regresiunii economice la care s-a ajuns.

Acolo unde continuă să se facă simțită necesitatea unor plăți masive, s-a utilizat aurul, fie acela al țărilor în care se mai bate încă monedă din aur, fie cel arab sau bizantin[35].

Trebuie de asemenea subliniată sărăcia stocului monetar și slaba difuzare a monedei. Aceasta apare întrucâtva legată de acele mici piețe locale, despre care vom vorbi mai departe. Și e ușor de înțeles că ea nu mai joacă decât un rol absolut secundar într-o societate din care a dispărut impozitul. Se ajunge la aceeași concluzie constatând cât de neînsemnat a ajuns tezaurul regal care, odinioară era atât de important. Bogăția mobiliară e infimă în comparație cu cea imobiliară.

Carol cel Mare a introdus și un nou sistem de măsuri și greutăți, ale căror etaloane se păstrau la palat. Și aici se produce o ruptură cu tradiția antică. Dar, încă din 829, episcopii îi semnalează lui Ludovic cel Pios că măsurile sunt diferite în fiecare provincie. Evident, Carol cel Mare a vrut, în această privință, ca și în multe altele, să realizeze mai mult decât îi era cu putință.

Carolingienii i-au redat monedei caracterul său regal. I-au însărcinat pe comiți și pe *missi* să o supravegheze și au legiferat numărul de ateliere[36] unde se bate monedă. În 805, Carol a vrut chiar să centralizeze monetăria la palat[37], dar n-a reușit. Începând cu domnia lui Ludovic cel Pios, se bătea monedă în majoritatea orașelor[38]. Sub

domnia lui Carol cel Pleşuv, comiţii uzurpează dreptul de a bate monedă. În 827, Ludovic cel Pios cedează un atelier-monetărie unei biserici, dar moneda bătută aici este încă regală. În 920, unele biserici obţin dreptul de a bate monedă cu propriile lor însemne. Acest fenomen constituie uzurparea completă pe care o pregătise renunţarea regelui la drepturile sale specifice[39].

Se poate deci spune că, dacă înainte de reforma carolingiană în Europa creştină n-a existat decât un singur sistem monetar, şi anume cel roman, mediteranean, acum există două, corespunzând fiecare câte unui domeniu economic specific: cel bizantin şi cel carolingian, cel oriental şi cel occidental. Moneda a fost şi ea supusă aceleiaşi răsturnări economice ca şi Europa. Carolingienii nu sunt continuatorii merovingienilor. Între ei exisă acelaşi contrast total ca cel dintre aur şi argint. Acum urmează să demonstrăm cu ajutorul câtorva detalii că marele comerţ a dispărut şi că această dispariţie explică şi dispariţia aurului, fapt care a fost contestat.

Marele comerţ, se ştie, şi toată lumea este de acord, era întreţinut de navigaţia pe Mediterana occidentală. După cum s-a arătat mai sus, Islamul, în cursul secolului al VIII-lea, a închis marea navigaţiei creştine, pretutindeni unde flota bizantină n-a reuşit s-o protejeze. Iar incursiunile arabe din secolul al VIII-lea în Provence, alături de incendierea oraşelor de către Carol Martel, au desăvârşit opera. Desigur, Pepin a recucerit ţărmul golfului Lion, reinstaurându-şi puterea asupra oraşelor Nîmes, Maguelonne, Agde şi Béziers, care i-au fost cedate de gotul Ansemundus[40]; dar în aceste oraşe vizigote existau garnizoane sarazine. Populaţia a fost nevoită să se răscoale împotriva acestora. Narbonne a rezistat cel mai mult. Abia în 759, locuitorii au masacrat garnizoana şi au acceptat să primească o garnizoană francă, dar numai cu condiţia să-şi păstreze dreptul naţional[41].

Întemeierea califatului omayyad în Spania, în 765, a conferit relaţiilor statului carolingian cu Islamul un caracter mai paşnic. Dar nici această acalmie, nici recucerirea ţărmului golfului Lion nu au înviorat comerţul maritim[42]. Şi aceasta, pentru că regii carolingieni nu dispun de

flotă şi deci nu pot curăţa marea de piraţii care o infestează.

Ei încearcă totuşi să asigure securitatea pe mare: în 797, ocupă Barcelona[43] şi în 799 Balearele pe care sarazinii tocmai le devastaseră şi care i se oferă lui Carol[44]. În 807, Pepin îi alungă pe mauri din Corsica datorită unei flote italiene[45]. Carol pare a fi dorit, la un moment dat, să angajeze lupta pe mare; în 810 el a poruncit construirea unei flote[46], dar nu a întreprins nimic şi nimeni nu i-a putut împiedica pe mauri, în 813, să pustiască din nou Corsica, Sardinia, Nisa, Civita-Vecchia.

Expediţia organizată în 828 de către Bonifaciu de Toscana contra ţărmului Africii[47] n-a dat nici un rezultat. Incapabil să asigure siguranţa navigaţiei, Carol a fost nevoit să se limiteze la protejarea ţărmurilor împotriva maurilor, care se dedau la piraterie[48]. Însuşi papa trebuie să se mulţumească să apere ţărmurile contra expediţiilor sarazine[49].

După dispariţia lui Carol, care cel puţin a avut o politică defensivă utilă, urmează mari necazuri. În 838, Marsilia e cucerită. În 842 şi 850, arabii pătrund până la Arles. În 852 intră în Barcelona. Ţărmurile sunt acum expuse tuturor atacurilor. În 848, piraţii greci le pradă, iar în 859 danezii, care au ocolit Spania, îşi fac apariţia în Camargue.

Pe la 890, sarazinii din Spania se instalează între Hyères şi Fréjus şi-şi stabilesc o poziţie întărită la Fraxinetum (la Garde-Frainet), în lanţul muntos Maures[50]. De acolo ei domină provinciile Provence şi Dauphiné pe care le supun unor neîncetate *razzias*[51]. Faptul că în 931 tocmai o flotă grecească a reuşit să-i înfrângă, pare de necrezut.

Abia în 973, reuşeşte contele Guillaume d'Arles să-i izgonească. Până atunci ei nu numai că au stăpânit ţărmurile, dar au dominat şi trecătorile din Alpi[52].

Pe malurile italiene situaţia nu e cu mult mai bună. În 935, Genova e prădată[53].

Se înţelege că în aceste condiţii, porturile sunt închise oricărui trafic. Pentru călătorii din nord care vor să se ducă în Italia, nu mai există altă cale posibilă decât trecătorile din Alpi, unde oamenii sunt adesea jefuiţi sau

uciși de către locuitorii din Fraxinetum. Se constată de altfel că trecătorile ce duc în Provence sunt lăsate în părăsire.

Ar fi eronat să credem că între *Francia* și Spania[54] ar fi existat legături comerciale. Totuși, Spania se afla într-o perioadă de mare prosperitate. În portul Almeria existau, pare-se, în 970, hanuri. Singurul articol importat din Galia existent pe piața spaniolă e constituit din sclavi aduși fără îndoială de pirați și de evreii din Verdun.

Comerțul în stil mare a dispărut deci în această zonă, încă de la începutul secolului al VIII-lea. Tot ceea ce a putut să se mai mențină este un trafic de obiecte prețioase, de proveniență orientală, practicat de către negustătorii evrei. Probabil că la acest tip de comerț face aluzie Theodulf.

Poate că între Bordeaux și Insulele Britanice[55] mai există încă unele relații comerciale; acestea sunt, în orice caz, neînsemnate.

Așadar totul este coerent.

După cum s-a arătat mai sus, importul de papirus, mirodenii și mătăsuri în *Francia* a încetat. Cu Islamul nu se fac afaceri. Ceea ce arată Lippmann în legătură cu fabricarea zahărului care se generalizează în sudul Italiei, în epoca ce ne interesează, dar nu există în nordul peninsulei până în secolul al XII-lea, constituie o dovadă[56] indiscutabilă. Grecii din Italia ar fi putut servi drept intermediari. Acest lucru însă nu s-a întâmplat. Se știe prea bine de ce[57].

Clasa marilor negustori a dispărut. Se mai găsește din când în când, ici și colo câte un *mercator*[58] sau un *negociator*, dar ceea ce a dispărut total sunt comercianții profesioniști de genul celor din epoca merovingiană. Nu mai există oameni de afaceri care să doneze bisericilor moșii și să întrețină oameni săraci. Nu mai există bogătași care să ia în arendă impozitele și să-i împrumute cu bani pe funcționari. Nu se mai menționează aglomerări de prăvălii în orașe. Ceea ce se păstrează, fiind un element care nu dispare niciodată, în nici o epocă, este comerțul ocazional practicat de oameni care nu constituie clasa negustorilor. Există desigur oameni care profită de relații de familie pentru a se duce să vândă grâu în afară sau care își

vând propriile bunuri[59]. Există mai ales oameni care merg alături de armată pentru a trage foloase de pe urma acesteia. Unii se aventurează chiar până la frontiere pentru a vinde arme inamicului sau pentru a face troc cu barbarii. Acesta este un comerț de aventurieri care nu constituie o activitate economică normală. Aprovizionarea curții de la Aix a dat naștere unor servicii regulate. Dar nici acestea nu sunt manifestări comerciale: acești furnizori sunt supuși controlului exercitat de palat[60]. De altfel, trebuie semnalat un fapt care arată în ce măsură a scăzut importanța capitalului mobiliar, și anume interdicția împrumutului cu dobândă. Desigur, trebuie să vedem în această hotărâre influența Bisericii care foarte de timpuriu a interzis această activitate membrilor săi; faptul că această interdicție a fost impusă comerțului, asupra căruia se va exercita de-a lungul întregului Ev Mediu, constituie dovada categorică a dispariției comerțului în stil mare. Încă din 789, Biserica interzicea orice profit obținut din bani sau din alte obiecte date cu împrumut[61]. Iar statul adoptă interdicția formulată de Biserică[62].

Ca regulă generală deci, în perioada carolingiană nu mai există negustori de profesie: cel mult, apar, mai ales în perioadele de foamete, negustori ocazionali și șerbi de abații care orientându-se spre unele produse ale pământului, le cumpără și le vând în caz de penurie. Comerțul s-a stins pentru că nu mai are piețe de desfacere ca urmare a dispariției populației urbane; sau mai bine zis, nu mai subzistă nici o altă formă de comerț decât cel cu palatul care, sub Carol cel Mare și Ludovic cel Pios, a rămas fixat la Aix. Aici se recurge la negustori, dar la un fel foarte special de negustori care sunt într-o anumită măsură agenți ai serviciului de aprovizionare, au răspundere penală față de palat și sunt așezați sub ordinele unor *magistri*[63].

Aceștia sunt scutiți de plata impozitelor pe circulația mărfurilor la Cluses, Duurstede și Quentovic. S-ar părea de altfel că au făcut afaceri bune atât pentru ei cât și pentru împărat[64].

În unele orașe cum ar fi la Strasbourg, în 775[65], episcopul organizase un serviciu de aprovizionare cu oa-

meni de ai lui, scutiți de impozitul pe circulația bunurilor în toată țara, în afară de Quentovic, Duurstede și Cluses.

Tot astfel se întâmplă, după cum se știe, și în marile abații[66]. Dar se vede clar că aceste activități nu constituie un comerț în adevăratul înțeles al cuvântului. Este doar vorba despre o aprovizionare privilegiată și se practică pe o rază foarte întinsă, și anume de la Marea Nordului până la Alpi.

Numărul foarte mare și în continuă creștere al piețelor întemeiate pretutindeni în Imperiu ar putea fi interpretat ca fiind în contradicție cu cele de mai sus. Se poate admite că există câte o piață permanentă în fiecare *civitas* și poate și în unele orășele sau în preajma abațiilor etc. Trebuie să ne ferim însă cu grijă să le confundăm cu niște iarmaroace; în realitate, în perioada carolingiană, nu există decât unul singur permanent, cel de la Saint-Denis.

Din tot ceea ce știm, aceste piețe mici nu sunt frecventate decât de țăranii din partea locului, de negustori ambulanți și de luntrași. Vânzările se fac numai cu amănuntul. Importanța lor este în egală măsură aceea a unui loc de întâlnire precum și a unui loc unde se vând mărfuri[67]. Capitularele care se referă la aceste piețe ni le prezintă ca fiind frecventate doar de șerbi, deci de țărani. Tot aici își mai fac apariția negustori ambulanți, ca acel *negociator* necinstit, care umbla din piață în piață ca să vândă o spadă furată contelui de Bourgogne și care, nereușind s-o plaseze, i-o duce înapoi păgubașului[68]. În piețe se mai aflau și evrei. Agobard ar dori chiar să se schimbe ziua în care se ține târgul, dacă se întâmpla să cadă într-o sâmbătă[69], ca să le permită și lor accesul.

În ziua de hram, la mănăstiri, *familia* venea uneori chiar de foarte departe și cu această ocazie se încheiau și unele tranzacții comerciale între oameni[70]. În *Les Miracles de Saint Remacle* ni se povestește că un șerb însărcinat cu paza viei mănăstirii de la Remagen, venind la târg, cumpărase doi boi pe care i-a pierdut pe drum ca urmare a numeroaselor căni de vin pe care le ciocnise[71]. Sărbătoarea religioasă coincidea deci cu un iarmaroc. După părerea lui Waitz, nu era necesară o autorizație regală pentru înființarea unei piețe, cu excepția celor care comportau și o donație sau o scutire de impozit pe circulația

mărfurilor. Mai târziu, se construieşte uneori lângă piaţă şi un atelier unde se bate monedă, dar, în acest caz, este necesară o concesiune regală. Edictul din Pîtres[72] arată că numărul pieţelor a crescut neîncetat, deoarece le menţionează pe cele care existau pe vremea lui Carol cel Mare, pe cele întemeiate sub domnia lui Ludovic şi pe cele care au apărut în timpul lui Carol cel Pleşuv. Totuşi, decadenţa economică se accentuează din ce în ce, din cauza incursiunilor normanzilor; aceasta este dovada că numărul pieţelor nu se explică printr-o aşa-zisă dezvoltare a comerţului, ci tocmai printr-o izolare şi închidere în sine.

Chiar din 744, capitulara de la Soissons îi însărcinase pe episcopi cu deschiderea în fiecare oraş de *legitimus forus*[73]. Nici una din aceste mici pieţe nu era foarte frecventată[74]. În marea lor majoritate, în ele nu se vindeau decât pui, ouă etc. Fără îndoială că în altele mai favorizate se puteau procura şi obiecte fabricate. Probabil că acesta era cazul ţesăturilor în regiunea flamandă. Un formular din *Codex Laudunensis*, care îşi are obârşia la Gand, reproduce textul unei scrisori prin care un cleric oarecare îi trimite unui prieten 5 *solidus*, rugându-l să-i cumpere o glugă (*cucullum spissum*)[75]. Totuşi, de aici este imposibil de tras concluzia că ar fi existat mărfuri negociate *en gros* sau orice altceva asemănător unor afaceri reale.

Aceste mici pieţe, atât de numeroase, erau probabil aprovizionate de către micii meşteşugari, olari, fierari, ţesători rurali şi satisfăceau cerinţele populaţiei locale, ca în toate civilizaţiile primitive. Cu siguranţă însă că nu era vorba despre ceva mai mult: nu există dovezi că în aceste pieţe s-ar fi stabilit negustori sau meseriaşi permanenţi. Chiar şi faptul că foarte adesea se înfiinţa câte un mic atelier în care se bătea monedă, dovedeşte absenţa unei adevărate circulaţii a mărfurilor. De altfel, în 865, Carol cel Pleşuv îi acordă dreptul de a deschide un atelier de monetărie episcopului de Châlons întrucât acesta nu-şi poate procura dinarii bătuţi în monetăriile regale[76].

În aceste mici pieţe nu există nici o singură marfă provenind din ţări îndepărtate. De aceea Alcuin are un

negociator pe care îl trimite în Italia[77] să-i facă anumite cumpărături. În secolul al VIII-lea, saxoni şi frizoni[78] nu se întâlnesc decât la târgul de la Saint-Denis.

Tranzacţiile cele mai importante, atâtea câte erau, nu se făceau în piețe. Probabil că se încheiau acolo unde se ivea ocazia. Aveau drept obiect lucrurile preţioase, perlele, caii, vitele. În capitulare întâlnim un text care arată că în aceasta constă comerţul acelor *negociatores* propriu-zişi; ei[79] „specialiştii, profesioniştii" erau aproape în exclusivitate evrei.

Aceştia sunt într-adevăr singurii oameni care trăiesc exclusiv din comerţ. Numai ei şi câțiva venețieni sunt în această situaţie. Ca să ne convingem este suficient să citim orice capitulare şi vom vedea că alături de cuvântul *mercator*[80] apare mereu precizarea *judaeus*. Aceşti evrei continuă evident activitatea desfăşurată de compatrioţii lor răspândiți în tot bazinul Mediteranei încă dinainte de invazia Islamului[81]. Ei continuă deci aceeaşi activitate, dar în condiţii destul de diferite.

Persecuţiile la care fuseseră supuşi în Spania la sfârşitul epocii vizigoților, când Egica (687–702) le interzisese să întreţină relaţii comerciale cu străinătatea şi cu creştinii, nu au existat în Imperiul franc. Dimpotrivă, ei se află sub protecţia împăratului, care îi scuteşte de impozitul pe circulaţia mărfurilor. Ludovic cel Pios a promulgat în favoarea lor capitulare astăzi pierdute, prin care se interzice urmărirea lor altfel decât *secundum legem eorum*[82]. Omorârea vreunui evreu se pedepsea cu o amendă foarte importantă percepută de *camera* regelui. Acestea sunt privilegii foarte importante, de care nu se bucuraseră înainte şi care arată că regele îi consideră ca fiind de neînlocuit.

Carolingienii de altfel îi utilizau foarte frecvent. Când i-a trimis ambasadori lui Harun-al-Raşid, aceştia au fost evrei; după cum s-a arătat mai sus, printre furnizorii palatului, existau evrei fixaţi la Aix-la-Chapelle.

Ludovic cel Pios luase în slujba sa la palat[83], acordându-i o protecţie specială, pe evreul Avraam din Saragossa, care l-a slujit cu credinţă. Nici unui negustor creştin nu i s-a acordat vreodată o asemenea favoare.

Tot astfel, pe la 825, li se acordă de către Ludovic cel Pios un privilegiu lui David Davitis, lui Joseph şi coreligionarilor lor care locuiesc la Lyon[84], şi anume, sunt scutiţi de impozitul pe circulaţia mărfurilor ca şi de orice alte taxe decurgând din circulaţia lor; negustorii evrei sunt totodată plasaţi sub protecţia împăratului (*sub mundeburdo et defensione*). Li se îngăduie să trăiască în conformitate cu credinţa lor, să-şi celebreze cultul la palat, să angajeze creştini, *ad opera sua facienda*, să cumpere sclavi străini şi să-i vândă în Imperiu, să facă schimburi comerciale şi tranzacţii cu cine vor, la nevoie chiar şi cu străinătatea[85].

Tot ceea ce ştim despre evrei din Formule este confirmat de opusculele lui Agobard, redactate de la 822 la 830. Plin de mânie, acesta subliniază bogăţia evreilor, încrederea de care se bucură la palat, actele pe care împăratul i-a însărcinat pe *missi* să le aducă pentru ei la Lyon, şi de indulgenţa acestor *missi* faţă de evrei. Aceştia, afirmă autorul, îi aprovizionează cu vin pe consilierii împăratului; rudele principilor, soţiile palatinilor trimit daruri şi veşminte unor evreice; se ridică noi sinagogi[86]. Citind aceste rânduri, ai impresia că auzi un antisemit de astăzi vorbind despre „baronii" evrei. Incontestabil, avem de a face aici cu câţiva mari negustori deveniţi absolut indispensabili. Se ajunge până într-acolo încât li se permite să angajeze servitori creştini. Pot stăpâni moşii, ca dovadă ţinutul de lângă Narbonne unde au pământ pe care îl cultivă creştinii, deoarece evreii nu au vocaţie rurală. Încă din 768–772[87], papa se plângea de această stare de lucruri. Evreii au de asemenea moşii şi vii în împrejurimile oraşelor din Provence, la Lyon şi Vienne. Le-au cumpărat fără îndoială pentru a-şi investi beneficiile.

Ei practică în general un comerţ în stil mare, care este totodată şi comerţ exterior. Datorită lor mai există o oarecare legătură între lumea occidentală şi Orient. Drumul comercial nu mai este acum marea, ci Spania. Prin ea, evreii stabilesc relaţii cu puterile Africii musulmane şi cu Bagdadul. Ibn-Kordadbeh, în Cartea drumurilor (854–874), se referă la evreii care „vorbesc persana, latina, araba, limba francilor, a slavilor ca şi a spaniolilor.

Ei călătoresc din Occident în Orient şi din Orient în Occident, când pe uscat, când pe mare. Ei aduc din Occident eunuci, femei sclave, băieţi, mătase, blănuri şi spade. Se îmbarcă în ţara francilor, pe Marea Occidentală şi se îndreaptă spre Farama (Peluse)[88], ... şi se duc pe Indus până în India şi China. La întoarcere aduc mosc, aloe, camfor, scorţişoară şi alte produse orientale. Alţii se îndreaptă pe mare spre Constantinopol să-şi vândă marfa; alţii se duc în ţara francilor[89]". Unii veneau poate pe Dunăre, dar majoritatea soseau cu siguranţă prin Spania. Probabil că la produsele importate de ei se referă Theodulf în versurile cu privire la comorile Orientului[90]. Spania mai este menţionată şi în textul unei formule a lui Ludovic cel Pios referitor la evreul Avraam din Saragossa. Tot ceea ce ştim despre negustorii din Verdun[91] ni-i arată, şi pe ei ca având legături tot cu Spania. În sfârşit, se mai ştie că evreii aduceau stofe din Bizanţ şi din Orient şi le vindeau în regatul Leone[92]. Evreii deci sunt furnizori de mirodenii şi ţesături preţioase. Din texte ca cel al lui Agobard vedem însă că vând şi vin[93]. Pe malurile Dunării se ocupă şi de comerţul cu sarea[94]. În secolul al X-lea, evreii sunt proprietarii unor saline de lângă Nüremberg[95]. Ei mai fac comerţ cu armele şi în plus exploatează şi tezaurele bisericeşti[96].

Marea lor specialitate rămâne însă, după cum s-a arătat mai sus, comerţul cu sclavi. Unii se vând în ţară, dar majoritatea se exportă în Spania. Se ştie că la sfârşitul secolului al IX-lea, centrul acestui comerţ cu sclavi şi eunuci era Verdun[97]. Informaţiile cu privire la vânzarea eunucilor datează din secolul al X-lea, dar, încă din 891–900, în *Miracula S. Bertini* se vorbeşte despre nişte *Verdunenses negotiatores* care se duceau în Spania. După Luitprand, acest comerţ aducea beneficii enorme. Comerţul cu sclavi fusese strict interzis în 779 şi în 781[98] şi interdicţia fusese reiterată în 845[99], dar cu toate acestea, continuă nestingherit.

Agobard ne arată că acest comerţ îşi află rădăcinile într-un trecut îndepărtat şi era desigur continuatorul celui din epoca merovingiană. Tot Agobard ne povesteşte că la începutul secolului al IX-lea, un om se întorsese la Lyon, după ce fugise de la Cordoba unde fusese vândut ca sclav

de un evreu din Lyon. El afirmă în aceeaşi ordine de idei că i s-a vorbit despre copii furaţi sau cumpăraţi de evrei pentru a fi vânduţi[100].

Tuturor acestora trebuie să li se mai adauge şi faptul că evreii făceau comerţ cu banii, deşi în această privinţă dispunem de foarte puţine informaţii.

Alături de aceşti evrei bogaţi care călătoreau, mai existau probabil şi micii negustori ambulanţi care frecventau târgurile. Totuşi, comerţul în stil mare a fost continuat de evrei. Iar obiectele acestui comerţ sunt tocmai cele pe care un text din 806 ni le semnalează ca fiind specialitatea acestor *mercatores*: aurul, argintul, sclavii şi mirodeniile[101].

În afară de evrei şi frizoni, în acea epocă nu au existat negustori propriu-zişi (nu mă refer la negustorii ocazionali). Acest lucru se poate deduce în primul rând din trecerea de care se bucură evreii; dacă n-ar fi fost de neînlocuit, nu ar fi fost chiar atât de protejaţi. Pe de altă parte, din moment ce evreii puteau angaja creştini, mulţi dintre agenţii lor au fost probabil consideraţi *mercatores christiani*. De altfel, fenomenul lingvistic constituie însă o dovadă: „evreu" şi „negustor" devin termeni sinonimi[102].

Alături de evrei mai exista poate, pe ici pe colo, câte un veneţian care a trecut Alpii, dar foarte rar.

În rezumat, evreul e singurul negustor profesionist al epocii carolingiene. Este însă de la sine înţeles că n-a putut alimenta un import considerabil. Acest lucru se vede din raritatea mirodeniilor şi din declinul comerţului cu obiecte de lux. Faptul că acest comerţ se practică pe uscat iar nu pe mare, îi reduce corespunzător volumul. El este însă cu atât mai profitabil.

O dovadă a lipsei de importanţă pe care o prezintă comerţul este că nici în *Formulae*, nici în diverse alte acte ale epocii nu se fac aluzii la el. În capitulare din 840 şi 880 se pomenesc nişte *cautiones* şi se menţionează nişte bani încredinţaţi *ad negociandum*[103] şi nişte *scriptum fiduciationis*[104], dar textele se referă la Veneţia. Dreptul comercial s-a menţinut aşadar acolo unde s-a menţinut şi comerţul mediteranean. Când marea s-a închis, a dispărut şi el.

Din toate acestea, se poate deci trage concluzia că a avut loc o regresiune comercială a cărei consecinţă a fost că pământul, mai mult ca oricând, a devenit baza esenţială a vieţii economice. Fenomenul se petrecuse deja în epoca merovingiană, dar circulaţia mărfurilor încă mai juca un rol important. Înainte de închiderea mării, s-a văzut că mai subzistă încă un oarecare trafic cu produse ale solului, trafic despre care suntem încă foarte slab informaţi, dar care există. Acest lucru se poate chiar deduce din faptul că marii proprietari îşi plăteau impozitul sub formă de monede, iar proprii lor *conductores* le plăteau veniturile moşiei în bani. Aceste fenomene implică, firește, vânzarea produselor solului. Către cine se efectuau aceste vânzări? Fără îndoială că produsele se vindeau locuitorilor oraşelor, încă destul de numeroşi. Sau poate mai existau unele posibilităţi de înjghebare a unui comerţ en gros. Sub carolingieni nu mai există nici o urmă de circulaţie normală a produselor solului. Cea mai bună dovadă o constituie dispariţia tămâiei din biserici precum şi a uleiului din iluminatul lor. Acestea nu mai sosesc, nici chiar din Provence. Aşa se explică apariţia, la sfârşitul perioadei merovingiene a acelor *cerarii*. Eginhard la Seligenstadt nu-şi poate procura ceară şi e obligat să pună să i se aducă de la moşia lui de lângă Gand.

Aceleaşi constatări, dar mai izbitoare, se pot face în privinţa vinului. Nu se mai poate procura vin din comerţ, cu excepţia unor cazuri izolate, de care se ocupă intermediarii evrei. Întrucât de vin nimeni nu se poate lipsi, ca să citâm doar cazul vinului pentru cult, oamenii fac imposibilul pentru a-şi procura terenuri favorabile viţei de vie. Faptul e frapant şi semnificativ în ceea ce priveşte abaţiile din Ţările de Jos. Şi e cu atât mai grăitor cu cât aceste abaţii sunt situate tocmai în acea zonă străbătută de fluvii pe care circulă frizonii. Micul trafic pe care ei îl practică nu este aşadar suficient pentru a procura vin; totuşi, un oarecare tranzit de vin din Franţa spre ţările scandinave va mai dăinui până la incursiunile normanzilor.

În consecinţă, pentru a fi sigur că vei avea vin, trebuie să-l produci, deoarece chiar atunci când există în comerţ, nu e sigur că ai bani suficienţi să-l cumperi. Nu există decât o singură soluţie: să ai o podgorie. Deci, abaţiile

situate pe valea Meusei obțin vii pe malurile Rinului și ale Mosellei: cele din bazinul fluviului Escaut, pe malurile Senei[105]. Acest vin, care deci le aparținea mânăstirilor, era transportat de către iobagi până la mănăstire în cele mai bune condiții, datorită între altele scutirii de taxe pe circulația mărfurilor. Orice abație posedă așadar mijloacele și metodele sale de aprovizionare. Nu are nevoie de nimeni. Constituie un fel de mic *commonwealth* perfect autonom. Nu trebuie să considerăm, așa cum face face Imbart de la Tour, aceste abații ca pe niște negustori privilegiați, ci să admitem doar că are dreptate când scrie: „Bisericile și-au organizat transporturile pe râuri sau pe drumuri[106] folosindu-se de un ansamblu de corvezi." Iar mărfurile pe care le transportau astfel erau produsele necesare consumului lor propriu[107].

Desigur, în perioade de foamete, marii moșieri care dispuneau poate de rezerve de grâu sau de vin, erau solicitați să le vândă chiar la prețuri mai ridicate, ceea ce a provocat de altfel intervenția împăratului dornic să împiedice specula. Totuși, nu putem considera, ca Dopsch, aceste fapte sau interdicția de a vinde cai în afara granițelor Imperiului[108] ca niște dovezi ale existenței unui comerț regulat.

Dacă citim corespondența lui Loup de la Ferrières, constatăm că el consideră un lucru deplorabil necesitatea de a vinde și de a cumpăra și în consecință face tot ce poate ca să scape de așa ceva.

Faptul că regele Carol cel Pleșuv i-a luat înapoi mănăstirii Ferrières un „celarium" pe care aceasta îl avea la Saint-Josse[109] are o consecință neplăcută: călugării nu mai primesc deloc haine și aproape deloc pește și brânză, fiind astfel nevoiți să trăiască din legume cumpărate[110]; aceasta este însă o situație excepțională.

Moșia abației Saint-Riquier este astfel organizată încât să producă tot ceea ce este necesar vieții călugărilor[111].

Episcopii îi adresează regelui în 858 o scrisoare prin care îi recomandă să administreze toate ale sale *villae* în așa fel încât acestea să poată exista în condiții de autarhie[112].

În statutele lui Adalhard de la Corbie, din prima jumătate a secolului al IX-lea, surprindem pe viu modul de administrare al unei moşii în condiţiile unei economii total închise. Nicăieri nu se menţionează vreo vânzare. Prestaţiile datorate mănăstirii, care adăposteşte un efectiv de maximum 400 de persoane, sunt minuţios stabilite săptămână de săptămână pe durata întregului an, de la 1 ianuarie până la 1 ianuarie al anului următor. În mănăstire există *matricularii* şi *laici* care muncesc pentru ea; găsim astfel cizmari, apretori, argintari şi aurari, dulgheri, meşteri specializaţi în pregătirea pergamentului, fierari, medici etc[113]. Călugării trăiesc din prestaţiile cel mai adesea în natură, ale iobagilor şi din corvezile acestora. De aici provine organizarea unor *curtes* ceea ce mi se pare a fi o creaţie a acelei epoci[114].

Trebuie să ne imaginăm societatea acelei vremi ca fiind împânzită de mănăstiri şi fundaţii ecleziastice, care constituie organizaţiile caracteristice ale acestei perioade. Numai acolo, datorită ştiinţei de carte, mai poate exista o economie.

Domeniile ecleziastice sunt singurele care îşi măresc suprafaţa datorită donaţiilor primite de la credincioşi. Domeniul regal dimpotrivă, se micşorează mereu din cauza beneficiilor ce trebuie create neîncetat. Aceste beneficii intră în proprietatea aristocraţiei militare care, fie că e alcătuită din înalţi funcţionari, fie din mici vasali (*milites*) constituie o categorie dintre cele mai neproductive. Nu i se poate atribui nici un fel de comerţ. În consecinţă, aristocraţii încearcă să exploateze moşiile Bisericii impunându-li-se ca avocaţi şi devorându-le produsele. La rigoare, arendaşii ar putea, teoretic, să producă pentru vânzare, dar sunt din ce în ce mai copleşiţi cu prestaţii şi redevenţe[115].

Printre ei există o mulţime de oameni foarte săraci care trăiesc din pomeni şi se angajează ca sezonieri pe timpul secerişului. Nici unul nu lucrează pentru piaţă. Cea mai aprigă dorinţă a tuturor celor ce au un petec de pământ este să se plaseze sub protecţia mănăstirilor ca să scape de spolierea la care îi supun seniorii cu drepturi de judecători.

În fond, toată această societate depinde de cei ce posedă pământ sau cei ce au dreptul de a împărți dreptatea, iar puterea publică a dobândit sau e pe cale să dobândească un caracter din ce în ce mai privat. Independența publică se află la nivelul său cel mai scăzut, ca și circulația monetară.

În capitulare se mai vorbește, e drept, despre *pauperes liberi homines,* dar într-o mulțime de cazuri este evident că aceşti *homines* au fiecare câte un senior.

Puterea regală, în măsura în care mai avea cât de cât prestigiu, a intervenit, sub presiunea moralei creştine, pentru a împiedica asuprirea celor slabi şi sărmani. Legislația economică a lui Carol şi a lui Ludovic, în loc să caute să încurajeze profitul, îl condamnă, dimpotrivă, ca pe un beneficiu ilicit (*turpe lucrum*).

Mai târziu orice intervenție regală dispare în anarhia feudalismului, deasupra căruia continuă să fâlfâie mirajul Imperiului creştin. Acesta este Evul Mediu.

2. ORGANIZAREA POLITICĂ

Mulți istorici consideră ceea ce ei numesc epoca francă, drept un bloc unitar, dând astfel impresia că perioada carolingiană ar fi continuarea şi dezvoltarea celei merovingiene. Aceasta este o eroare evidentă, din mai multe motive:

1°. Perioada merovingiană aparține unui mediu total diferit de cea carolingiană. În secolul al VI-lea şi într-al VII-lea există încă o Mediterană cu care țările Europei occidentale sunt într-o legătură constantă, iar tradiția imperială continuă în cele mai diverse domenii.

2°. Influența germanică, împinsă spre nord la frontieră, este foarte slabă şi se resimte numai în anumite ramuri ale dreptului şi procedurii.

3°. Între frumoasa epocă merovingiană care se întinde până spre mijlocul secolului al VII-lea şi perioada carolingiană există un secol întreg de mare decadență, în cursul căruia multe dintre caracteristicile civilizației antichității dispar; alte caracteristici se încheagă; în acestea se află originile perioadei carolingiene. Strămoşii caro-

lingienilor nu sunt regii merovingieni, ci primarii palatului. Carol cel Mare nu este câtuşi de puţin continuatorul lui Dagobert, ci al lui Carol Martel şi al lui Pepin.

4°. Identitatea de denumire, *regnum Francorum,* nu trebuie să ne inducă în eroare. Noul regat se întinde până la Elba şi înglobează o parte din Italia şi cuprinde o cantitate aproape egală de populaţie germanică şi romanică.

5°. În sfârşit, raporturile cu Biserica s-au modificat complet. Statul merovingian, ca şi Imperiul roman, este laic. Regele merovingian este *rex Francorum.* Regele caroligian este *Dei gratia rex Francorum*[116], iar acest mic adaos indică o profundă transformare. Ca dovadă, generaţiile următoare nu au mai înţeles uzanţele merovingiene, iar copişti ulteriori, precum şi unii falsificatori au adăugat un *Dei gratia* titlului regilor merovingieni, neadmiţând lipsa acestuia.

Astfel, cele două monarhii, dintre care cea de a doua, după cum am încercat să demonstrăm, se datorează întrucâtva pătrunderii în forţă a Islamului în lumea europeană, în loc să se prelungească una pe cealaltă, sunt dimpotrivă, întru totul opuse.

În marea criză care produce prăbuşirea Statului întemeiat de Clovis, bazele romane sunt cele ce se surpă cel mai deplin.

Şi în primul rând, chiar conceptul de putere regală Fără îndoială el nu este, în forma pe care a dobândit-o sub merovingieni, o simplă transpunere a absolutismului imperial. Sunt de acord că puterea regală nu este, în linii mari, decât, în fapt, o formă de despotism. Totuşi, pentru sine şi pentru supuşii săi, întreaga putere a Statului se concentrează în persoana regelui.

Tot ceea ce-i aparţine e sacru; el se poate ridica deasupra legilor fără să fie contrazis de nimeni, poate scoate ochii şi confisca bunurile duşmanilor săi sub pretext de lez-majestate[117]. Nu este dator să menajeze pe nimeni şi nimic. Puterea care seamănă cel mai bine cu a sa este aceea a împăratului bizantin, în ciuda uriaşelor diferenţe de civilizaţie dintre cele două societăţi.

Administraţia merovingiană păstrează de bine de rău, caracterul birocratic al celei romane. Cancelaria cu referenţii săi laici este calchiată după cea de la Roma; regele

îşi recrutează agenţii de unde vrea, chiar şi din rândul sclavilor[118]; garda sa personală aminteşte de garda pretoriană. La drept vorbind, populaţiile asupra cărora domneşte, nici nu ar concepe o altă formă de guvernământ. Toţi regii epocii, ostrogoţi, vizigoţi, vandali au adoptat acelaşi sistem de guvernare. Trebuie precizat că atunci când regii se asasinează unii pe alţii, popoarele nu se răzvrătesc. Există tentative ale unor indivizi ambiţioşi, dar nu există răscoale populare.

Motivul decadenţei merovingiene este slăbirea progresivă a puterii regale. Carolingienii profită de această slăbiciune a cărei cauză se află în disfuncţiile administraţiei financiare; şi în această privinţă, asemănarea cu Roma e deplină, căci, după cum am văzut mai sus, regele îşi alimentează tezaurul mai ales din impozite. O dată cu prăbuşirea monedei din aur, în timpul marii crize din secolul al VIII-lea, dispar tocmai aceste impozite. Dispare totodată noţiunea de impozit public, aşa cum în oraşe dispar consiliile municipale.

Monetăriile care permiteau acestor impozite să parvină la tezaur, sub formă de monede din aur, îşi încetează activitatea. Ultima, cred, este menţionată sub Pepin. Astfel, primarii palatului nu mai primesc impozit. Monarhia pe care o instituie, o dată cu lovitura de stat, este o monarhie în care noţiunea romană de impozit public e abolită.

Regii noii dinastii, ca şi cei ce le vor succeda de-a lungul Evului Mediu, nu vor avea alte surse regulate de venituri în afara moşiilor lor personale[119]. Desigur, mai subzistă prestaţiile *(paraveredi, mansiones)* care datează din epoca romană, şi taxele pe circulaţia mărfurilor. Toate acestea se degradează însă. Cu cât circulaţia mărfurilor se restrânge, cu atât taxa corespunzătoare aduce beneficii mai mici pe care de altfel regii le donează unor abaţii sau unor aristocraţi.

Oamenii de ştiinţă au venit să aducă dovada existenţei unui impozit sub carolingieni. Exista, e adevărat, în partea germanică a Imperiului, cutuma de a oferi „daruri" anuale. Pe de altă parte, în perioada invaziilor normande, regii au edictat colecte şi contribuţii băneşti. Acestea au constituit însă simple expediente care nu s-au

menținut. În realitate, și trebuie să repetăm mereu acest lucru, puterea financiară a regelui decurge exclusiv din moșia sa; aceea este, dacă vrem, fiscul lui. La aceasta, cel puțin sub Carol cel Mare, trebuie să adăugăm prada de război. Baza financiară curentă a puterii regale este pur rurală. Tocmai de aceea au confiscat primarii palatului atâtea domenii ale Bisericii. Regele este, și ca să se mențină, trebuie să și rămână cel mai mare proprietar de pământ din regat. Nu mai există cadastru, registre de impozitare, funcționari finanțiști; în consecință nu mai întâlnim arhive, birouri, conturi. Regii nu mai au deci finanțe și se înțelege ușor ce noutate a apărut astfel în lume. Regele merovingian cumpăra sau plătea oamenii cu aur. Regele carolingian trebuie să le dăruiască bucăți din moșia sa. Acest sistem constituie o cauză formidabilă de slăbiciune, compensată sub Carol cel Mare de prada de război, atât timp cât ține războiul, dar al cărui efect își va face apariția la scurt timp după moartea sa. Și trebuie să mai repetăm încă o dată, aceasta marchează o ruptură netă cu tradiția financiară romană.

La această primă diferență esențială între merovingieni și carolingieni se mai adaugă încă una. Noul rege, după cum am mai spus, este rege prin grația lui Dumnezeu. Ungerea și încoronarea, inovație introdusă de Pepin, fac din el un personaj întrucâtva sacerdotal[120]. Merovingianul era în întregime laic. Carolingianul nu este încoronat decât prin intervenția Bisericii. Iar prin aceasta, regele pătrunde în Biserică. El urmărește acum un ideal religios și puterea sa are niște limite și anume acelea pe care i le impune morala creștină. Nu-i mai vedem pe regi permițându-și asasinate arbitrare și abuzuri de putere personală ca pe vremea merovingienilor. E suficient, în această privință, să citim *De rectoribus Christianis* de Sedulius din Liège sau *De via regia* de Smaragde, redactat după părerea lui Ebert între 806 și 813.

Prin încoronare, Biserica are influență asupra regelui. Caracterul laic al statului a dispărut. Putem invoca în această privință două texte de Hincmar[121]: „acestei ungeri, act episcopal și spiritual", îi scrie el în 868 lui Carol cel Pleșuv, „acestei binecuvântări îi datorați demnitatea regală, mult mai mult decât puterii voastre pământești." În

actele Sinodului de la Sainte-Macre citim pe de altă parte: „Demnitatea pontificală este superioară celei regale: căci regii sunt unşi şi încoronaţi regi de către prelaţi, în timp ce prelaţii nu pot fi hirotonisiţi de către regi." Încoronarea le impune regilor îndatoriri faţă de Biserică. După Smaragde, regele trebuie să lupte din răsputeri să îndrepte orice neajuns ce s-ar fi putut strecura în buna rânduială a Bisericii, dar trebuie, totodată, s-o favorizeze şi să vegheze ca să i se plătească dijma[122].

În aceste condiţii, se înţelege de ce regalitatea îşi asociază acum acţiunile cu cele ale Bisericii. E suficient să citim capitularele ca să ne dăm seama că acestea se ocupă în egală măsură de disciplina ecleziastică şi de morală, cât şi de administraţia seculară.

În ochii regilor carolingieni, a-şi administra supuşii înseamnă a-i face să se pătrundă de morala ecleziastică. S-a mai spus că întreaga lor concepţie economică e dominată de Biserică. Episcopii sunt consilierii şi funcţionarii lor. Regii le încredinţează funcţia de *missi* şi introduc clerici în cancelaria lor. Şi aici contrastul cu merovingienii este izbitor: aceştia îşi răsplăteau funcţionarii laici numindu-i episcopi. După Hitherius, care este prima faţă bisericească ce apare în cancelaria lui Carol cel Mare, timp de mai multe secole, nu vor mai exista laici în cancelaria regală[123]. Bresslau greşeşte când consideră că această invadare s-ar datora dorinţei primilor carolingieni de a înlocui cu personal austrasian personalul roman al merovingienilor şi că au fost astfel nevoiţi să se adreseze clericilor, singurii austrasieni care mai ştiu carte. Nu e aşa, ei au vrut să oblige Biserica să colaboreze cu ei.

Pe de altă parte, e drept, ei nu mai pot găsi oameni culţi decât printre clerici. În timpul crizei, a dispărut învăţământul laic. Nici chiar primarii nu ştiu să scrie. Eforturile lui Carol cel Mare de a răspândi ştiinţa de carte în rândurile poporului nu aveau sorţi de izbândă, iar Academia de pe lângă palat n-a avut decât câţiva elevi. Intrăm în epoca în care cleric şi cărturar devin sinonime; de aici provine importanţa Bisericii care, într-un regat unde aproape nimeni nu mai înţelege limba latină, îşi impune vreme de multe secole limba sa administra-

ției. Trebuie să facem un efort și să analizăm consecințele acestui fapt: au fost uriașe. Aici apare încă o caracteristică medievală și anume: formarea unei caste religioase care supune statul influenței sale.

În afara acesteia, regele este obligat să țină seama de clasa militară care cuprinde întreaga aristocrație laică împreună cu toți oamenii liberi, rămași independenți. Desigur, înjghebarea acestei clase militare poate fi urmărită încă din epoca merovingiană. Aristocrația acelei epoci prezintă un ciudat contrast cu aceea de pe vremea carolingienilor. Marii moșieri romani, *senatores,* fie că locuiau la țară, fie că locuiau la oraș, nu erau în primul rând militari. Erau oameni culți. Căutau mai ales funcții la palat și în Biserică. Regele și-a recrutat probabil șefii militari și soldații din garda personală din rândurile francilor liberi întru totul fideli regelui. E cert că aristocrația latifundiară a încercat de la bun început să-l domine, dar n-a reușit[124].

Nu există dovezi că regele ar guverna cu ajutorul acestei nobilimi, nici că i-ar acorda vreun rol în conducerea treburilor interne, atâta vreme cât este puternic. Chiar dacă îi conferă imunitate, nu transferă asupra sa nici un fel de prerogative regale, și nici asupra Bisericii, de altfel. Deține împotriva acestora două arme extrem de eficiente: procesele pentru crima de lez-majestate și confiscarea bunurilor.

Pentru a ține însă în frâu această aristocrație, regele trebuia, evident, să fie foarte puternic, adică foarte bogat, întrucât aristocrația, ca și Biserica de altfel, își accentuează neîncetat autoritatea asupra poporului. Această evoluție socială, care a început încă din Imperiul târziu, continuă. Marii seniori au armata lor personală și o mare cantitate de *vassi* care s-au pus sub protecția lor și constituie o clientelă de temut.

În epoca merovingiană, această autoritate seniorială a marilor latifundiari încă nu se manifestă în afara problemelor de drept civil. În plină anarhie și decadență însă, când izbucnește lupta între primarii palatului care au fiecare de partea sa facțiuni de aristocrați, instituția vasalității se transformă. Ea dobândește o importanță din ce în ce mai mare, iar caracterul ei militar se evidențiază în mod indiscutabil în momentul în care carolingienii și-au

învins rivalii. Începând cu Carol Martel, puterea exercitată de rege se sprijină în cea mai mare măsură pe vasalii săi militari din nord[125].

Regele le dăruieşte „beneficii", adică moşii, în schimbul ajutorului militar, moşii confiscate Bisericii. „Prin importanţa lor, zice Guilhiermoz[126], aceste concesiuni vasalice au început să-i tenteze şi pe marii aristocraţi, nu doar pe cei de condiţie modestă sau medie."

Faptul acesta corespundea interesului celui ce concesiona, căci de acum înainte el va da mari beneficii „cu obligaţia din partea concesionarului să slujească nu numai cu persoana sa, ci şi cu un număr de vasali, proporţional cu importanţa beneficiului concesionat[127]". Fără îndoială că numai în acest fel a reuşit Carol Martel să-şi alcătuiască puternica sa clientelă austrasiană cu care şi-a purtat războaiele. Iar sistemul a continuat să funcţioneze şi după el.

În secolul al IX-lea, regii cer tuturor marilor seniori ai regatului, chiar şi episcopilor[128] să depună jurământ de fidelitate. Din ce în ce mai mult se acreditează ideea că numai cei ce au depus omagiu regelui sunt cu adevărat supuşii săi. Astfel, noţiunea de supus tinde să dispară în favoarea celei de vasal, iar Hincmar îi atrage atenţia lui Carol cel Pleşuv că acest fenomen prezintă unele primejdii pentru autoritatea regală[129]. Primarii palatului, având nevoie de trupe fidele, formate din beneficiarii unor privilegii şi care depuseseră în plus şi un jurământ de credinţă, au provocat o transformare profundă a statului. De acum înainte, regele va fi obligat să ţină seama de vasalii săi care dispun de forţă militară. Organizarea comitatelor se duce de râpă, deoarece vasalii scapă jurisdicţiei comitelui. În timp de război ei îşi comandă personal vasalii, comitele conducând doar oamenii liberi. Poate că posedă domenii care se bucură de imunitate[130]. În acest caz sunt denumiţi *optimates regis.*

Cronica de la Moissac, din 813, îi denumeşte *senatus* sau *majores natu Francorum* şi într-adevăr, împreună cu înaltul cler şi cu comiţii, ei constituie Consiliul regelui[131]. Regele acceptă deci să-şi împartă cu ei puterea politică. Statul începe să se bazeze pe nişte legături contractuale stabilite între rege şi vasalii săi.

A început perioada feudală.

Dacă regele şi-ar fi putut păstra vasalii tot ar fi fost bine, dar, cu excepţia celor de pe propriile sale domenii, la sfârşitul secolului al IX-lea, vasalii trec sub suzeranitatea comiţilor. Pe măsură ce puterea regelui scade, începând cu războaiele civile care marchează sfârşitul domniei lui Ludovic cel Pios, comiţii încep să devină independenţi. Nu mai au alte legături cu regele decât cele de la suzeran la vasal. Ei percep *regalia* pentru rege. Unesc mai multe comitate într-unul singur[132]. Regatul îşi pierde caracterul administrativ şi se transformă într-un conglomerat de principate independente, legate de rege printr-o vasalitate pe care acesta n-o mai poate impune. Puterea s-a fărâmiţat, împrăştiindu-se în mâinile vasalilor.

Şi era inevitabil să se întâmple aşa. Prestigiul lui Carol cel Mare nu trebuie să ne inducă în eroare. Împăratul a mai putut guverna datorită puterii sale militare, a bogăţiei provenind din prăzile de război şi a preeminenţei sale reale în cadrul Bisericii. Aşa se explică faptul că a reuşit să domnească fără finanţe reglementate şi că s-a impus unor funcţionari care, fiind cu toţii mari moşieri, ar fi putut să trăiască independent de el. Ce mai reprezintă o administraţie care nu-şi mai face balanţa de plăţi? Când va voi să administreze în folosul său şi nu al regelui, cum va putea fi împiedicată? Ce vor putea realiza nişte supraveghetori de tipul *missi*? Citind capitularele suntem uimiţi de diferenţa dintre ceea ce se ordonă şi ceea ce se face. Carol a poruncit ca fiecare om să-şi trimită copilul la şcoală; să existe o singură monetărie; să se desfiinţeze preţurile cămătăreşti în perioadele de foamete. A stabilit preţuri maximale. Toate acestea s-au dovedit imposibil de realizat deoarece presupuneau supunerea, irealizabilă, a marii aristocraţii care se ştia independentă sau a episcopilor care, după moartea lui, au proclamat supremaţia spiritualului asupra vremelnicului.

Baza economică a Statului nu corespundea cu caracterul administrativ pe care Carol cel Mare s-a străduit să-l păstreze. Acesta se sprijinea pe marea proprietate lipsită de debuşeuri.

Marii latifundiari nu aveau nevoie de securitate, de vreme ce nu făceau comerţ. O atare formă de proprietate

suportă foarte bine anarhia. Toți cei ce stăpânesc pământ se pot lipsi de rege.

Acesta să fie motivul pentru care Carol a încercat de asemenea să mențină clasa oamenilor liberi de condiție modestă? A încercat, dar n-a reușit. Marile domenii au continuat să se extindă și libertatea a continuat să se răstrângă până la dispariție.

Când încep invaziile normande, Statul este deja neputincios. E incapabil să ia măsuri de apărare în conformitate cu un plan oarecare și să grupeze niște armate capabile să se poată opune invadatorilor. Fiecare face ce vrea. Se poate spune, împreună cu Hartmann: *Heer und Staat werden durch die Grundherrschaft und das Lehnwesen zersetzt*[133].

Regele risipește tot ceea ce i-a mai rămas din *regalia*. Renunță acum la dreptul său de a percepe taxa pe circulația mărfurilor, la dreptul de a bate monedă. Regalitatea s-a despuiat de puținul pe care îl mai moștenise. A ajuns o simplă formă. Iar evoluția ei s-a încheiat atunci când în Franța, o dată cu Hugues Capet, devine electivă.

3. VIAȚA INTELECTUALĂ

După cum s-a văzut mai sus, invaziile germanice nu au condus la dispariția latinei ca limbă oficială în *Romania*, cu excepția teritoriilor unde s-a produs o stabilire masivă a francilor-salieni și ripuari, a alamanilor și bavarezilor. În alte zone, romanizarea germanicilor nou veniți s-a produs cu o surprinzătoare promptitudine[134].

Cuceritorii, răzleții și căsătoriți cu femei indigene care-și impun limba, au învățat cu toții latina. Nu au exercitat nici o influență, cu excepția introducerii câtorva termeni din domeniul dreptului, vânătorii, războiului, agriculturii[135] care apoi s-au răspândit din regiunile Belgiei de astăzi, unde germanicii erau numeroși, până în Sud.

Burgunzii, vizigoții, ostrogoții, vandalii și longobarzii s-au romanizat încă și mai repede. După Gamillscheg[136], atunci când maurii au cucerit Spania, din limba goților nu mai rămăsese nimic în afara unor nume de persoane și locuri.

Dimpotrivă, perturbațiile produse în lumea mediteraneană de apariția Islamului au provocat din punct de vedere lingvistic o transformare profundă. În Africa, latina dispare în favoarea arabei. În Spania, dimpotrivă, se păstrează, dar își pierde bazele: nu mai există școli, mănăstiri, cler cultivat. Populația vorbește un grai romanic căruia nu-i mai corespunde o formă scrisă. Astfel, latina care se păstrase atât de bine în peninsulă până în ajunul cuceririi de către arabi, dispare și limba spaniolă ia naștere.

În Italia, latina rezistă mai bine, la Roma și la Milano continuă de altfel să funcționeze câteva școli izolate.

Perturbațiile și cauzele lor se pot însă observa cel mai bine în Galia.

Lipsa de corectitudine a latinei barbare a merovingienilor este bine cunoscută; aceasta este totuși o latină vie[137]. Se predă de asemenea, după cât se pare, în școlile destinate dobândirii de cunoștințe practice, deși, pe ici pe colo, unii episcopi și senatori încă mai citesc, iar uneori chiar și încearcă să folosească, în scris, latina clasică.

Latina merovingiană nu este câtuși de puțin o limbă vulgară. Influențele germanice pe care le-a suferit sunt nesemnificative. Cei care o folosesc pot înțelege și se pot face înțeleși peste tot în *Romania*. În partea de nord a Franciei este poate mai incorectă decât în alte zone, oricum este o limbă care se vorbește și se scrie și cu ajutorul căreia oamenii comunică. Biserica, asemenea administrației și justiției[138], nu ezită să se servească de ea pentru scopurile sale propagandistice.

Această limbă este predată în școli. Laicii o învață, deci o vorbesc și o scriu. Se mai leagă de Imperiu după cum litera cursivă cu care este scrisă constituie continuarea caligrafiei epocii romane. Și întrucât este scrisă mult și cu precădere în serviciile administrației și comerțului, este implicit fixată.

În cursul marii perturbări din secolul al VIII-lea, ea avea însă să dispară. Anarhia politică, reorganizarea Bisericii, decăderea orașelor, dispariția comerțului și a administrației, în special a administrației financiare, desființarea școlilor laice nu-i mai permit să se păstreze în forma sa latină. Limba se strică și se transformă în funcție de

regiuni, în dialecte romane. Nu avem detalii, dar pe la anul 800 este cert că latina ca atare a încetat a fi utilizată cu excepția clerului[139].

Tocmai în acest moment în care nu mai este o limbă vie și își cedează locul unor graiuri rustice din care vor deriva limbile naționale, latina devine ceea ce va dăinui de-a lungul secolelor: o limbă savantă. Acesta este un nou caracter medieval, datând din perioada carolingiană.

E interesant de remarcat că originea acestui fenomen trebuie căutată în singura țară romanică de unde invazia germanică extirpase complet romanismul: în Insulele Britanice, la anglo-saxoni.

Convertirea acestei țări se efectuase, după cum s-a arătat, pornind de pe malul Mediteranei și nu din Galia vecină. Călugării lui Augustin, trimiși de papa Grigore cel Mare în 596, au provocat mișcarea ale cărei baze fuseseră puse de către călugării celți în Irlanda[140].

În secolul al VII-lea, sfântul Theodor din Tàrs și ucenicul său Adrian au adus, alături de religia lor, și tradiții greco-romane. În insulă s-a dezvoltat rapid o nouă cultură, fapt pe care Dawson îl consideră pe bună dreptate ca fiind „evenimentul cel mai important care s-a petrecut între epoca lui Iustinian și aceea a lui Carol cel Mare[141]". La anglo-saxoni, aceşti germanici puri, cultura latină a fost introdusă brusc, în acelaşi timp cu religia şi a beneficiat de entuziasmul stârnit de aceasta din urmă. Imediat după ce au fost convertiți din inițiativa și sub directa acțiune a Romei, anglo-saxonii își îndreaptă ochii numai spre orașul sfânt. Fac pelerinaje neîncetate și aduc de acolo sfinte moaște și manuscrise. Se supun impulsurilor venite de la Roma și-i învață limba, care pentru ei nefiind limbă vulgară ci sacră, se bucură de un incomparabil prestigiu. Încă din secolul al VII-lea, printe ei se află oameni ca poetul Aldhelm și ca Bede cel Venerabil, a căror cultură contrastează izbitor cu tot ceea ce există din acest punct de vedere în Occident.

Misionarilor anglo-saxoni trebuie să li se atribuie renașterea intelectuală care are loc sub Carol cel Mare. Înainte de ei, e drept, mai veniseră și niște călugări irlandezi, printre care și vestitul Colomban, debarcat în Galia pe la 590, întemeietorul mănăstirilor Luxeuil și Bobbio. Aceştia predicaseră revenirea la ascetism într-

un moment în care religia se afla oarecum în decadență, dar activitatea lor n-a lăsat urme în literatură.

Cu anglo-saxonii, situația este total diferită; scopul lor este să răspândească în Alemania creștinismul, acolo unde Biserica merovingiană nu acționase deloc sau aproape deloc. În această privință, acțiunea lor coincide cu politica promovată de carolingieni. De aici provine uriașa influență a unui Bonifaciu, organizatorul Bisericii germanice și ca atare, intermediarul dintre papă și Pepin cel Scurt.

Carol cel Mare se consacră operei de renaștere literară și totodată reînnoirii Bisericii. Principalul reprezentant al culturii anglo-saxone, Alcuin, șeful școlii de la York, intră în slujba sa în 782, ca director al școlii palatului și exercită, din acest moment, o influență decisivă asupra mișcării literare a vremii.

Astfel, prin cea mai ciudată răsturnare a situației, care constituie totodată confirmarea cea mai strălucită a rupturii provocate de Islam, în Europa, nordul s-a substituit sudului atât ca centru al vieții literare cât și ca centru politic.

De acum înainte, nordul va proiecta în jurul său cultura pe care a primit-o de pe malurile Mediteranei. Latina, care de cealaltă parte a Canalului Mânecii fusese o limbă vie, pentru anglo-saxoni chiar din start nu este decât limba Bisericii. Ceea ce i s-a adus, nu e limba incorectă a afacerilor și a administrației, adaptată cerințelor laice, ci dimpotrivă, este limba păstrată în școlile mediteraneene. Theodor era originar din Tars, din Cilicia și studiase la Atena, înainte de a veni la Roma. Adrian, născut în Africa, era starețul unei mănăstiri de lângă Neapole și cunoștea la fel de bine limba elină ca și limba latină[142].

Ceea ce vor aduce neofiților lor este așadar tradiția clasică, limba corectă care, aici, spre deosebire de celelalte țări, nu are nevoie să accepte concesii pentru a stabili o comunicare, de vreme ce poporul nu vorbește latina, ci limbajul anglo-saxon. În consecință, mănăstirile anglo-saxone primesc direct moștenirea culturii antice. La fel s-a întâmplat în secolul al VI-lea, când savanții bizantini au adus în Italia nu greaca vulgară și vie vorbită pe stradă, ci elina clasică predată în școli.

Anglo-saxonii s-au pomenit astfel simultan reformatori ai limbii[143] şi reformatori ai Bisericii. Stadiul de barbarie în care ajunsese aceasta se manifesta atât prin moravurile discutabile, cât şi prin latina stricată, cântarea urâtă şi scrierea defectuoasă pe care le tolera. A reforma însemna a reforma toate aceste lucruri în acelaşi timp. Anumite probleme de gramatică şi de ortografie dobândeau implicit semnificaţia unui apostolat: puritatea dogmei mergea mână în mână cu puritatea limbii. Ritualul roman, adoptat imediat[144] de către anglo-saxoni, s-a răspândit în tot imperiul, ca şi cultura latină. Aceasta din urmă a fost deci prin excelenţă instrumentul a ceea ce s-a numit „renaşterea carolingiană", deşi au mai contribuit la ea şi personalităţi ca Paul Diaconul, Petru din Pisa şi Theodulf. Trebuie însă precizat din capul locului că această renaştere este pur clericală. Ea nu a atins poporul, care n-a înţeles-o câtuşi de puţin. Ea este o reactualizare a tradiţiei antichităţii şi totodată o ruptură cu tradiţia romanică, produsă prin cucerirea bazinului mediteranean de către Islam. Societatea laică pur agricolă şi militară a acelei epoci nu mai are nevoie de latină. Aceasta a rămas doar limba castei sacerdotale, care concentrează întreaga cultură şi care se depărtează din ce în ce mai mult de acest popor căruia i se consideră conducătoare prin voinţa divină. Secole de-a rândul nu va mai exista ştiinţă în afara Bisericii. Aşadar, ştiinţa şi cultura, viaţa intelectuală, în general, pe măsură ce se afirmă, se răresc. Renaşterea carolingiană coincide cu analfabetismul generalizat al laicilor. Sub domnia merovingienilor, aceştia mai ştiau să scrie şi să citească; sub a carolingienilor nu mai ştiu. Suveranul care a provocat şi susţinut această mişcare de renaştere, Carol cel Mare, ca şi tatăl său, Pepin cel Scurt de altfel, nu ştia să scrie. Nu trebuie să se acorde o prea mare importanţă veleităţii sale de a răspândi cultura la curtea şi în familia sa. Câţiva curteni, ca să-i facă pe plac, au învăţat latina. Oameni ca Eginhard, Nithard, Angilbert, sunt nişte meteoriţi de o clipă. În general, imensa majoritate a aristocraţiei laice a rămas departe de o mişcare interesantă doar pentru aceia dintre membri săi care doreau să facă o carieră în cadrul Bisericii.

În epoca merovingiană, administrația necesita o oarecare cultură din partea laicilor care vroiau să i se dedice. În perioada carolingiană, întrucât era în continuare nevoie de oameni culți pentru diversele servicii ale cancelariei de exemplu, funcționarii respectivi se recrutează din rândul Bisericii. În rest, birocrația dispărând, administrația nu mai are nevoie de oameni culți. Comiții, în imensa lor majoritate, sunt analfabeți. Tipul de senator merovingian a dispărut. Cu infime excepții care confirmă regula[145], aristocrații nu mai vorbesc latinește, nu mai citesc și nu mai scriu.

Reforma scrierii care se realizează în aceeași perioadă caracterizează deplin această „renaștere". Această reformă consta din înlocuirea cursivei cu minuscula, adică din înlocuirea unei caligrafii rapide cu una lentă. Atâta vreme cât s-a menținut tradiția latină, cursiva romană s-a păstrat la toate popoarele bazinului mediteranean. Aceasta era, într-un anumit sens, o caligrafie proprie afacerilor, în orice caz scrierea unei epoci în care a scrie este o obligație cotidiană. Difuzarea papirusului corespunde acestei nevoi constante de comunicare și de consemnare. Marea criză din secolul al VIII-lea a restrâns în mod necesar utilizarea scrierii. Caligrafia nu mai este necesară decât pentru copierea cărților. Pentru aceasta însă se utilizau majuscula și ronda. Aceste litere pătrunseseră în Irlanda o dată cu evanghelizarea insulei[146]. De aici, din ronda (semi-ronda), provine, cel mai târziu, la sfârșitul secolului al VII-lea, minuscula care apare încă din catavasierul de la Bangor (680–690)[147]. Anglo-saxonii au luat aceste manuscrise, împreună cu cele aduse de misionarii de la Roma, drept exemplu și model[148].

Din minuscula insulară și din *scriptoria* romană, unde semi-ronda era foarte apreciată, a rezultat, la începutul secolului al IX-lea minuscula perfectă, sau carolina[149].

Primul exemplar datat, scris cu aceste caractere, este evangheliarul lui Godescalc din 781, copiat din ordinul lui Carol cel Mare, care nu știa să scrie[150]. Alcuin a făcut din mănăstirea de la Tours un centru de difuzare a acestei noi caligrafii care avea să determine întreaga evoluție a scrierii ulterioare din Evul Mediu[151].

Mai multe mănăstiri, pe care le-am putea compara cu oficinele tipografice din Renaștere satisfac cererile cres-

cânde de cărți și deci difuzează aceste caractere noi: putem cita, alături de Tours, mănăstirile din: Corbie, Orléans, Saint-Denis, Saint-Wandrille, Fulda, Corvey, Saint-Gall, Reichenau, Lorsch. În majoritatea lor, mai ales la Fulda, se aflau călugări anglo-saxoni[152]. Se va observa că aproape toate aceste mănăstiri sunt situate în nord, între Sena și Weser. În acest ținut al cărui centru este constituit din domeniile de origine ale carolingienilor, își află cea mai mare înflorire noua cultură ecleziastică sau, cu alte cuvinte, renașterea carolingiană.

Din nou se constată deci același fenomen. Cultura, care până atunci înflorise în zona Mediteranei, s-a mutat spre nord. Aici se va elabora civilizația Evului Mediu. E de altfel frapantă constatarea că majoritatea scriitorilor vremii sunt originari din regiunile irlandeze, anglo-saxone sau france, situate toate la nord de Sena; acesta este, de exemplu, cazul cu Alcuin, Nason, Ethelwulf, Hibernicus Exul, Sedulius Scotus, Angilbert, Eginhard, Raban Maur, Walahfrid Strabon, Gottschalc, Ermenrich, Wandalbert, Agius, Thegan din Trèves, Nithard, Smaragde, Ermoldus Nigellus, Agobard arhiepiscop de Lyon, Paschase Radbert, Ratram, Hincmar, Milon din Saint-Amand. Din regiunile meridionale sau mediteraneene sunt originari: Paul Diaconul, Theodulf din Orléans, Paulin din Aquileea, Jonas, Prudence episcop de Troyes, Bertharius, starețul de la Monte Cassino, Audradus, Florus din Lyon, Henric din Auxerre, Servat Loup din Sens.

Alemania convertită, dobândește deci brusc un rol esențial în evoluția civilizației de care rămăsese până atunci străină. Până în acel moment, cultura fusese pe de-a-ntregul romană; acum devine romano-germanică, dar se localizează la drept vorbind, în Biserică.

Totuși, este evident că în Europa are loc o nouă orientare inconștientă poate, cu care germanismul colaborează din plin. Curtea lui Carol cel Mare și Carol cel Mare însuși, sunt fără îndoială mai puțin latinizați decât merovingienii. Din momentul când a apărut această nouă orientare, mulți funcționari au fost recrutați din Alemania, iar vasali austrasieni au fost implantați în Sud. Soțiile lui Carol cel Mare sunt toate de origine germanică.

Anumite reforme judiciare, cum ar fi de exemplu instituirea consilierilor comunali, îşi au originea în regiunile de unde provine dinastia. Sub Pepin, clerul se germanizează[153], iar sub Carol cel Mare, germanicii sunt majoritari în zonele romanice. La Auxerre, Angelelme şi Heribald sunt amândoi bavarezi; la Strasbourg, Bernold este saxon; la Mans, urmează unul după altul trei episcopi originari din Westfalia; la Verdun, Hilduin este german; la Langres, Herulfus şi Ariolfus vin de la Augsbourg; la Vienne, Wulferius şi la Lyon, Leidrade sunt bavarezi. Şi e aproape sigur că reciproca nu este valabilă. Pentru a aprecia diferenţa, trebuie să se compare un Chilperic, poet latin, cu Carol cel Mare care cere să fie culese vechile cânturi germanice.

Toate acestea aveau să provoace un decalaj faţă de tradiţiile romanice şi mediteraneene, obligând Occidentul să trăiască în autarhie şi dând naştere unei aristocraţii hibride prin ascendenţa şi ereditatea sa. Oare nu atunci vor fi pătruns în vocabular o mulţime de termeni a căror origine se situează în mod obişnuit prea devreme? Nu mai există barbari. Există o mare comunitate creştină, *ecclesia*. Şi această *ecclesia* priveşte fără îndoială spre Roma, dar Roma desprinzându-se de Bizanţ trebuie să privească spre nord. Occidentul trăieşte acum de sine stătător. Se pregăteşte să-şi valorifice posibilităţile, virtualităţile, fără a mai primi alte directive decât pe cele ale religiei.

Există o comunitate de civilizaţie al cărei simbol şi instrument este Imperiul carolingian. Căci, dacă elementul germanic apare ca predominant, acesta a fost romanizat de către Biserică. Au mai rămas, fără îndoială, diferenţe. Imperiul se va dezmembra, dar fiecare din părţile sale componente va dăinui, de vreme ce sistemul feudal va respecta regalitatea. În esenţă, cultura acestui Ev Mediu primitiv, până la Renaşterea din secolul al XII-lea – de astă dată o reală renaştere – va fi marcată definitiv de amprenta carolingiană. Unitatea politică a dispărut, dar unitatea internaţională a culturii se păstrează. Aşa cum statele întemeiate de către regii barbari în Occident, în secolul al V-lea, au menţinut structura romană, Franţa, Germania, Italia au menţinut-o pe cea carolingiană.

Concluzie

Din cele de mai sus se degajă, pare-se, două constatări esențiale:

1. Invaziile popoarelor germanice nu au pus capăt unității mediteraneene a lumii antice, nici nu au afectat esențialul culturii romane, așa cum se mai păstra ea în secolul al V-lea, în perioada când nu mai exista împărat în Occident.

În ciuda tulburărilor și a pierderilor care au rezultat din invazii, nici pe plan economic, nici social, nici lingvistic, nici instituțional nu apar principii noi. Tot ce a mai rămas din civilizație este mediteranean. Cultura se menține pe malul mării și de aici apar noutățile: monahismul, convertirea anglo-saxonilor, arta barbară etc.

Orientul este factorul înnoitor. Constantinopolul e centrul lumii. În anul 600 lumea nu dobândise o fizionomie calitativ diferită de cea pe care o avea în anul 400.

2. Ruptura de tradiția antică a avut drept instrument înaintarea rapidă și neprevăzută a Islamului. Consecința a fost despărțirea definitivă a Orientului de Occident, ceea ce a pus capăt unității mediteraneene. Zone ca Africa și Spania care făcuseră parte în continuare din comunitatea occidentală, acum gravitează pe orbita Bagdadului. Acolo au apărut o altă religie și o cultură diferite din toate punctele de vedere. Mediterana occidentală, devenită un lac musulman, a încetat de a mai fi o cale pentru schimburi de mărfuri și idei cum fusese până atunci.

Occidentul s-a blocat și este forțat să trăiască izolat. Pentru prima dată, axa vieții istorice se deplasează spre nord de Mediterana. În consecință, decadența în care se zbate dinastia merovingiană va conduce la apariția unei noi dinastii, originară din zonele germanice ale nordului, cea carolingiană.

Papa se aliază cu aceasta, rupând astfel legăturile cu împăratul, care, acaparat de lupta împotriva musulmanilor, nu-l mai poate apăra. Așadar Biserica se raliază noului curs al evenimentelor. La Roma, în noul Imperiu pe care Biserica l-a întemeiat, nu mai există decât ea. Iar influența sa este cu atât mai mare cu cât statul, incapabil să-și mențină administrația, se lasă absorbit de feudali-

tate, consecință fatală a regresului economic. Toate aceste caracteristici devin evidente după Carol cel Mare. Cu nuanțe diferite de la țară la țară, Europa, dominată de Biserică și de sistemul feudal, dobândește o fizionomie nouă. Evul Mediu, ca să folosim locuțiunea consacrată, începe. Tranziția a fost lungă. Se poate spune că se întinde pe un secol, de pe la 650 până spre 750. În această epocă de anarhie, tradiția antichității se pierde și elementele noi devin predominante.

Evoluția se încheie în 800, prin constituirea noului Imperiu; ruptura dintre Occident și Orient se definitivează prin însăși apariția unui nou Imperiu roman; aceasta este dovada evidentă că s-a produs ruptura cu vechiul Imperiu care continuă să existe la Constantinopol.

Uccle, 4 mai 1935 ora 10 30

NOTE

1. CUMONT, *Comment la Belgique fut romanisée*, p. 26 și p. 28.
2. VOGEL, *Die Normannen*, p. 44 și urm.
3. PROU, Catalogue des monnaies mérovingiennes, p. 245–249.
4. *Ibid.*, p. 257–261.
5. *Ibid.*, p. 261–264.
6. *Ibid.*, p. 265–266.
7. *Ibid.*, p. 267–267.
8. *Ibid.*, p. 269–270. Despre comerțul de la Duurstede, a se vedea VOGEL, *Die Narmannen*, p. 66 și urm.
9. H. PIRENNE, *Draps de Frise ou draps de Flandre*? „Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftgeschichte, t. VII, 1909, p. 309–310.
10. Prou citează numeroase monede bătute la Duurstede sub Carol cel Mare, Ludovic cel Pios și Lothar I. PROU, *Catalogue des monnaies carolingiennes*, p. 9–12. Există și unele de la Maastricht, Visé, Dinant, Ardenburg, Bruges, Gand, Cassel, Courtrai, Thérouanne, Quentovic (foarte numeroase), Tournai, Valenciennes, Aras, Amiens, Corbie, Péronne, *ibid.*, p. 14–38.
11. PROU, *op. cit.*, p. XXXIII.
12. VERCAUTEREN. *Etude sur les Civitates*, p. 453. În 790, Gervoldus este: *super regni negotia procurator constituitur per multos annos, per diversos portus ac civitates exigens tributa atque vectigalia, maxime in Quentawich. Gesta abbatum Fontanellensium*, ed. M.G.H. SS. in usum scholarum, p. 46. În 831, Ludovic cel Pios îi acordă bisericii din Strasbourg scutire de taxa pe circulația mărfurilor

în tot regatul cu excepția târgurilor de la Quentovic, Duurstede și în afară de *Clusae*. Cf. G.G. DEPT, Cuvîntul „Clusa" apare în diplomele carolingiene, „Mélanges H. Pirenne", t. I, p. 89.

13. VERCAUTEREN, Interpretarea ecomomică a unui tezaur de monede carolingiene găsite lângă Amiens, „Revue belge de phil. et d'hist"., t. XIII, 1934, p. 750–758, demonstrează că, în acest tezaur, nici o monedă nu provine de la sud de Loara și că 90% din monede au fost emise în regiunea dintre Meusa și Sena.

14. VERCAUTEREN, *Etude sur les Civitates*, p. 246–247.

15. Cu privire la exagerările lui Bugge în legătură cu comerțul normanzilor cu Franța, a se vedea VOGEL, *Die Normannen*, p. 417–418.

16. BUGGE, Die Nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter, *Viertelharschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, t. IV, 1906, p. 271.

17. În 808–809, portul Réric a fost distrus de către regele Danemarcei, care i-a obligat pe negustori să se fixeze la Haithabu pentru a percepe mai ușor taxa pe circulația mărfurilor. *Annales regum Franc*, ed. Kurze, a° 808, p. 126.

18. E. de MOREAU, *Saint Anschaire*, 1930, p. 16.

19. Despre Birka, a se vedea *Vita Anskarii*, ed. G. Waitz, M.G.H. ss. in us. schol. p. 41.

20. H. PIRENNE, *Les villes du Moyen-Age*, p. 46 și urm.

21. VOGEL. *Die Normannen*, p. 68 și p. 72. După Holwerda, Duurstede ar fi dispărut în 864.

22. VOGEL, *op. cit.*, p. 88.

23. *Ibid.*, p. 100.

24. *Ibid.*, p. 90.

25. A se vedea un exemplu bun în VOGEL, *op. cit.*, p. 138, n. 2. În 856, ducele de Britania, Erispoë îi dă episcopului dreptul de a percepe taxele pe circulația mărfurilor aduse pe corăbii la Nantes. Or, la acea vreme, comerțul acestui oraș fusese distrus de către normanzi.

26. F. Vercauteren, în LOT, PFISTER și GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 608. Cf. Offa, regele Merciei care încă mai bate câteva monede din aur, *ibid.*, p. 693.

27. *Vita S. Remigii*, M.G.H. SS. rer. Merov. t. III, p. 251.

28. PROU, *Catalogue des monnaies mérovingiennes*, p. VII.

29. Luschin von EBENGREUTH, *Allgemeine Münzkunde*, ed. 2-a, 1926, p. 161.

30. PROU, *Catalogue des monnaies carolingiennes*, p. XXXII.

31. Regele Offa al Merciei (757–796) bate moneda de aur, dar imită monedele arabe. LOT, PFISTER și GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 693. Acest aur era furnizat, fără îndoială, de comerțul cu țările scandinave, ca și acela pentru monedele frizone. Este, oricum, o dovadă că pentru comerțul la distanțe mari era nevoie de monedă de aur, precum și o confirmare a faptului că acolo unde acesteia i se substituie moneda de argint, acest tip de comerț a dispărut.

32. PROU, *op. cit.*, p. XXXIII.

33. PROU, *op. cit.*, p. XXXV.

34. DOPSCH, *Naturalwirtschaft und Geldwirtshaft*, 1930, p. 120, greşeşte total în această privinţă. El reia ceea ce afirmase în t. II, ed II, 1922 din lucrarea sa *Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*, p. 306. El vrea întâi să dovedească faptul că, în ciuda teoriei curente care admite – greşit, după părerea lui – baterea de monede din argint pentru că nu mai există aur, că acest din urmă metal nu a dispărut în secolul al VIII-lea. El încearcă să facă această demonstraţie citând amenzile în aur pe care Carol cel Mare şi Ludovic i le impun ducelui de Benevento (*ibid.*, p. 319), prada de război luată de la avari şi aurul adus din sudul Franţei de către musulmanii din Spania (*ibid.* p. 319). El face aluzie la suma de 900 monede din aur date de către primarul mănăstirii palatului de la Saint-Corbinian (*ibid.*, p. 319) la cele câteva monede din aur găsite la Ilanz (Coire, Elveţia) (*ibid.*, p. 320) precum şi la monedele din aur frizone; în sfârşit, evocă luxul epocii. După părerea lui, *loc. cit.*, t. II, p. 309 şi urm., dacă regii carolingieni au bătut şi monedă de argint au făcut-o pentru că s-au aflat în prezenţa unei formidabile crize monetare şi au vrut să dispară neîncrederea care se manifesta faţă de monedele dubioase din aur, înlocuindu-le cu monede bune şi puternice din argint. Acest istoric greşeşte total, după părerea mea, comparând această reformă cu aceea din secolul al XIII-lea.

35. PROU, *Catalogue des monnaies carolingiennes*, p. XXXI–XXXII; M. BLOCH, Le problème de l'or au Moyen Age, *Annales d'histoire économique et sociale*, 1933, p. 14.

36. PROU, *op. cit.*, p. LXXIV.

37. *Ibid.*, p. LXIX.

38. *Ibid.*, p. LI.

39. *Ibid.*, p. LXI.

40. RICHTER şi KOHL, *Annalen des Fränkischen Reichs im Zeitalter der Karolinger*, t. II, partea I, p. I. L. OELSNER, *Jahrbücher des Fränkischen Reiches unter König Pippin*, p. 340.

41. RICHTER şi KOHL, *op. cit.*, t. II, partea I, 1885, p. 16.

42. Carol a fost în relaţii cel puţin cu Harun, de la 797 la 809. Kleinclausz, *Charlemagne*, p.342.

43. RICHTER şi KOHL, *op. cit.*, p. 116.

44. *Ibid.*, p. 144.

45. *Ibid.*, p. 173. Cf. *ibid.*, p. 184, a° 810.

46. *Ibid.*, p. 186.

47. KOHL, *Annalen des Fränkischen Reichs im Zeitalter der Karolinger*, t. II, partea a 2-a, 1887, p. 260.

48. ABEL şi SIMSON, *Jahrbücher des Fränkischen Reiches unter Karl dem Grossen*, t, II, p. 427.

49. *Ibid.*, t. II, p. 488–489.

50. În august 890, un text arată că: *Sarrazeni Provinciam depopulantes terram in solitudinem redigebant.* M.G.H. Capit., ed. Boretius-Krause, t. II, p. 377.

51. A. SCHAUBE, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker*, p. 98.

52. SCHAUBE, *op. cit.*, p. 99.

53. În 979, arhiepiscopul acestui oraş declară că *res nostrae ecclesiae vastatae et depopulatae et sine habitatore relicte.*

54. LEVI-PROVENÇAL, *L'Espagne musulmane au Xe siècle*, 1932. p. 183, precizează că provincia Languedoc a fost, fără îndoială, tributară industriilor musulmane din Spania în secolul al X-lea, „dar că lipsa totală de documente în această privinţă nu autorizează pentru moment decât prezumţii".

55. THOMPSON, *An economic and social history of the Middle Ages*, 1928, p. 314.

56. LIPPMANN, *Geschichte des Zuckers*, ed. a 2-a, 1929, p. 283.

57. Călugărul de la Saint-Gall notează că Ludovic cel Pios cu ocazia sărbătorilor mari dăruia *preciosissima vestimenta* marilor funcţionari ai palatului său. Să fi fost vorba despre mătase? Cf. R. HAEPKE, Die Herkunft der friesischen Gewebe, *Hansische Geschichtsblätter*, t. XII, 1906, p. 309.

58. E. SABBE, *Quelques types de marchands des IXe et Xe siècles*, „Revue belge de phil. et d'hist.", t. XIII, 1934, p. 176–187.

59. M.G.H. Capit., ed. Boretius-Krause, t. I, p. 131: Ordin adresat episcopilor de a supraveghea tezaurele bisericilor *quia dictum est nobis, quod negociatores Judaei necnon et alii gloriantur, quod quicquid eis placeat possint ab eis emere.*

60. WAITZ, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, t. IV, ed. a 2-a, 1885, p. 45.

61. WAITZ, *op. cit.*, t. IV, ed. a 2-a, p. 51, M.G.H. Capit., t. I, p. 53 şi urm. şi p. 132: *Usura est ubi amplius requiritur quam datur; verbi gratia si dederis solidos 10 et amplius requisieris; vel si dederis modium unum frumenti et iterum super aliud exigeris.* M. DOPSCH se străduieşte să dovedească faptul că regii carolingieni nu au acţionat împotriva dobânzilor, dar nu reuşeşte decât pe căi ocolite: nu exista, zice el, *op. cit.*, t. II, p. 278, interdicţie în ceea ce îi priveşte pe laici să perceapă o dobândă.

62. După M. DOPSCH, Carol nu a adus inovaţii în domeniul legislaţiei împotriva cămătăriei ci s-a mărginit să continue tradiţia merovingiană care interzicea clericilor să ia dobânda, *op. cit.*, t. II, p. 281. Acelaşi autor dă câteva exemple puţin convingătoare pentru a dovedi că împrumutul cu dobândă a fost practicat în perioada carolingiană. Este evident: din moment ce se interzice, înseamnă că există. Singurul fapt interesant este interdicţia sa, *op. cit.*, t. II, p. 282–284. El trage următoarea concluzie neverosimilă: *Von einer verkehrsfeindlichen Tendenz der Karolinger oder ihrer Gesetzgebung kann also wohl doch nicht die Rede sein.*

63. Capitulara *de disciplina palatii* (pe la 820), M.G.H. Capit., t. I, p. 298 îi încredinţează unui anume Ernaldus supravegherea unor

mansiones omnium negociatorum, sive in mercato sivi aliubi negotientur, tam christianorum quam et judaeorum. Există deci, după cum se pare, prăvălii în palat. *Ernaldus seniscalcus* (?), afirmă Boretius-Krause, aprovizionează palatul cu alimente. O formulă din *Formulae Imperiales* din 828, ed. Zeumer, *Formulae*, p. 314 precizează că negustorii vor veni la palat în mai să-şi prezinte socotelile.

64. *Et si vehicula infra regna ... pro nostris suoruque utilitatibus negotiandi gratia augere voluerint.* M.G.H. Formulae, ed. Zeumer, p. 315.

65. G.G. DEPT, *op. cit.* „Mélanges Pirenne", t. I, p. 89.

66. A se vedea cu privire la circulaţia corăbiilor abaţiilor, LEVILLAIN, *Recueil des actes de Pépin Ier et de Pépin II. rois d'Aquitaine*, 1926, p. 19, n° VI, p. 59; n° XVII, p. 77; n° XXI, p. 170; n° XLI. Cf. IMBART DE LA TOUR, *Des immunités commerciales accordées aux églises du VIIe au IXe siècle*, „Etudes d'histoire du Moyen Age dédiées à G. Monod", 1896, p. 71.

67. M.G.H. Capit., t. I, p. 88: *Ut ... familia nostra ad eorum opus bene laboret et per mercata vacando non eat.* Carol interzice organizarea de târguri duminica, ci doar *in diebus in quibus homines ad opus dominorum suorum debent operari* (M.G.H. Capit., t. I, p. 150, 618). Cf. de asemenea preoţii care *per diversos mercatus indiscrete discurrunt*, M.G.H. Capit., t. II, p. 33. Despre caracterul infim al tranzacţiilor şi despre şiretlicurile femeilor care folosesc bani dubioşi a se vedea M.G.H. Capit., t. II, p. 301, *sub anno* 861. Referitor la acest comerţ mărunt cu deamănuntul: *ibid.*, t. II, p. 319. a° 864: *illi, qui panem coctum aut carnem per deneratas aut vinum per sextaria vendunt.*

68. FLODOARD, *Historia Remensis*, IV, 12, M.G.H. SS., t. XIII, p. 576. Un alt negustor ambulant este *mercator* semnalat în *Vita S. Germani*, care, călare pe măgarul său, *quidquid in una villa emebat, carius vendere satagebat in altera.* HUVELIN, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, p. 151, n. 4.

69. WAITZ, *op. cit.*, t. IV, ed. 2, p. 47, n. 3.

70. WAITZ, *op. cit.*, t. IV, ed. 2, p. 52. Este ceea ce se numeşte *forum anniversarium* sau *mercata annuale* în opoziţie cu *forum hebdomadarium.*

71. *Miracula S. Remacli Stabulenses*, M.G.H. SS. t. XV, p. 436.

72. WAITZ, *op. cit.*, t. IV, ed. a 2-a, p. 53 şi p. 54, n.

73. M.G.H. Capit., t. I, p. 30.

74. VERCAUTEREN, *Etude sur les Civitates*, p. 334, arată că M. Dopsch pentru a da o mare semnificaţie târgului din Laon, s-a folosit de texte care, de fapt, nici nu pomenesc despre acesta.

75. VERCAUTEREN, *Etude sur les Civitates*, p. 334.

76. PROU, *Catalogue des monnaies carolingiennes*, p. LXII.

77. WAITZ, *op. cit.*, t. IV, ed. a 2-a, p. 42, n. 3.

78. HOVELIN, *op. cit.*, p. 149.

79. M.G.H. Capit., t. I, p. 129, c. II.

80. DOPSCH, *op. cit.*, t. I, ed. a 2-a, p. 168, declară: *Die Handelsleute und Juden was ja vielfach dasselbe war.*

81. În secolul al IX-lea se găsesc evrei la Narbonne, la Vienne, mai ales la Lyon, poate că şi în alte localităţi din sud.

82. DOPSCH, *op. cit.*, t. II, ed. a 2-a, p. 345. M.G.H. Formulae, ed. Zeumer, *Formulae Imperiales*, p. 311, n° 32; p. 314, n° 37; p 309, n° 30; p. 310, n° 31; p. 325, n° 52. Toate aceste formule datează din timpul domniei lui Ludovic cel Pios, probabil dinainte de 835. A se consulta COVILLE, *Recherches sur l'histoire de Lyon*, p. 540.

83. DOPSCH, *op. cit.*, t. I, ed. a 2-a, p. 68. M.G.H. Formulae, ed. Zeumer, *Formulae Imperiales* p. 325, n°52, *liceat illi sub mundeburdo et defensione nostra quiete vivere et partibus palatii nostri fideliter deservire.*

84. M.G.H. Formulae, ed. Zeumer, p. 310.

85. COVILLE, *op. cit.*, p. 540.

86. A. LYON. Cf. COVILLE, *op. cit.*, p. 541.

87. JAFFÉ-WΛTTENBACH, *Regesta pontificum Romanorum*, n° 2387.

88. Oraş distrus lângă Port-Said.

89. Le livre des routes et des voyages, ed. şi trad. franc. C. BARBIER DE MAYNARD, în *Le Journal asiatique*, seria a 6-a, t. V, 1865, p. 512.

90. Ed. Dümmler, M.G.H. Poetae latini aevi carolini, t. I, p. 460-461, p. 499 etc.

91. ROUSSEAU, *La Meuse et le pays mosan en Belgique*, 1930, p. 72.

92. SANCHEZ-ALBORNOZ, *Estampas de la Vida en Léon durante el siglo X*, 1926, p. 55.

93. AGOBARD, *Epistolae*, ed. Dümmler, M.G.H. Epist. t. V, p. 183.

94. M.G.H. Capit., t. II, p. 250.

95. ARONIUS, *Regesten zur Geschichte der Juden*, p. 56.

96. *Dictum est nobis, quod negotiatores Judaei necnon et alii gloriantur, quod quicquid eis placeat possint at eis emere.* M.G.H. Capit., t. V, p. 183, a° 806.

97. AGOBARD, *Epistolae*, M.G.H. Epist., t. V, p. 183, şi ROUSSEAU, *op. cit.*, p. 72.

98. M.G.H. Capit., t. I, p. 51 şi p. 190.

99. *Ibid.*, t. II, p. 419.

100. *Epist., loc cit.*, p. 185, şi COVILLE, *op. cit.*, p. 541-542.

101. *Auro, argento et gemmis, armis ac vestibus necnon et mancipiis non casatis et his speciebus quae proprie ad negotiatores pertinere noscuntur.* M.G.H. Capit., t. I, p. 129.

102. *Mercatores, id est Judaei et ceteri mercatores*, M.G.H. Capit., t. II, p. 252; *mercatores hujus regni, christiani sive Judei, ibid.*, t. II, p. 419; *mansiones omnium negotiatorum ... tam christianorum quam Judaeorum, ibid.*, t. I, p. 298; *de cappis et aliis negotiatoribus videlicet ut Judaei dent deciman et negatiatores christiani undecimam, ibid.*, t. II, p. 361.

103. M.G.H. Capit., t. II, p. 134.

104. *Ibid.*, p. 140.

105. VAN WERVEKE, *Comment les établissements religieux belges se procuraient-ils du vin au haut Moyen Age?* „Revue belge de phil. et d'hist.", t. II, 1923, p. 643. Ceea ce dovedeşte că aceste domenii se folosesc pentru a suplini insuficienţa comerţului este faptul că atunci când comerţul îşi va reface aparitia, domeniile vor fi vândute.

106. IMBART DE LA TOUR, *Des immunités comerciales accordées aux églises du VIIe au IXe siècles*, „Etudes d'histoire du Moyen Age dédiées à G. Monod", 1896, p. 77.

107. DOPSCH, *op. cit.*, t. I, ed. a 2-a, p. 324 şi urm. încearcă să demonstreze că ele produceau pentru piaţă. Eu nu găsesc nicăieri aşa ceva. E adevărat însă că, în cazul în care propria recoltă era insuficientă, se încerca procurarea de *vinum peculiare*, M.G.H. Capit., t. I, p. 83, *Capit. de Villis*, c. 8, pentru a-l putea furniza tuturor *villae dominicae*. Presupun că acestea se cumpărau în cazul unor recolte supraabundente. De aici însă nu se poate trage concluzia, ca DOPSCH, *ibid.*, p. 324 că ar exista un *beträchtlicher Weinhandel*. Alte texte pe care le citează pentru a dovedi că producţia moşiilor mănăstireşti este destinată pieţei, sunt lipsite de pertinenţă.

108. DOPSCH, *op. cit.*, t. I, ed. a 2-a, p. 324 şi urm.

109. Saint-Josse, departamentul Pas-de-Calais, arondismentul şi cantonul Montreuil-sur-Mer.

110. LOUP DE FERRIÈRES, *Correspondance*, ed. L. Levillain t. I, 1927, p. 176, n° 42, a° 845.

111. *Ut omnis ars, omneque opus necessarium intra loci ambitum exerceretur.* HARIULF, *Chronique de Saint-Riquier*, ed. F. Lot, 1894, p. 56.

112. *Sufficienter et honeste cum domestica corte vestra possitis vivere.* M.G.H. Capit., t. II, p. 438.

113. L. LEVILLAIN, Les statuts d'Adalhard, *Le Moyen Age*, 1900, p. 352. A se vedea şi HARIULF, *Chronique de Saint-Riquier*, ed. F. Lot, p. 306.

114. După J.HAVET, *Œuvres*, t. I, p. 31, cuvântul *mansus* ar fi un cuvânt carolingian. BRUNNER, *Deutsche Rechtsgeschichte*, t. I, ed. a 2-a, p. 370, menţionează totuşi existenţa unor *servi mansionarii* încă din cea de a doua jumătate a secolului al VII-lea.

115. A se vedea tabelul întocmit de episcopi în 858 cu privire la cei ai regilor. M.G.H. Capit., t. II, p. 473, & 14.

116. Formula încă nu constituie o regulă sub Pepin, dar începând cu Carol cel Mare devine obligatorie. GIRY, *Manuel de diplomatique*, p. 318.

117. În perioada carolingiană, crima de lez-majestate devine sinonimă cu *Herisliz* şi cu *infidelitas*. WAITZ, *op. cit.*, t. III, ed. a 2-a, p. 704.

118. A se vedea exemplul caracteristic al comitelui Leudaste. inamicul lui Grégoire de Tours.

119. Din impozitul roman se menţine doar *justiciae*.

120. În Bizanţ la acea vreme nu există ungere. M. BLOCH, *Les thaumaturges*, 1924, p. 65.

121. Citate de BLOCH, *op.cit.*, p. 71.

122. EBERT, *Histoire de la littérature du Moyen-Age*, trad. în franc. J. AYMÉRIC şi CONDAMIN, t. II, p. 127.

123. BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre*, t. I, ed. a 2-a, p. 373 şi 374.

124. A se vedea ce s-a afirmat mai sus despre Ebroïn şi despre Brunhilda.

125. Imperiul lui Carol cel Mare este un imperiu vasalic. Carol a sperat să guverneze cu vasalii săi şi i-a îndemnat pe oameni să devină vasali ai acestora. LOT, PFISTER şi GANSHOF, *Histoire du Moyen Age*, t. I, p. 668.

126. GUILHIERMOZ, *Essai sur les origines de la noblesse*, p. 125.

127. *Ibid.*, p. 123.

128. *Ibid.*, p. 128.

129. *Ibid.*, p. 129, n. 13.

130. *Ibid.*, p. 134.

131. *Ibid.*, p. 139, n. 4.

132. Din acest punct de vedere este foarte caracteristică istoria formării comitatului de Flandra.

133. *Op. cit.*, t. III, p. 22.

134. După GAMILLSCHEG, *Romania Germanica*, t. I, p. 294, încă din 600 făcuse deja mari progrese, iar în 800 era complet încheiată.

135. GUILHIERMOZ, *op. cit.*, p. 152 şi urm.

136. *Op. cit.*, t. I, p. 397–398.

137. LOT, *A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?* „Bulletin Ducange", t. VI, 1931, p. 97 şi urm.

138. H. PIRENNE, *De l'état de l'instruction des laïques à l'epoque mérovingienne*, „Revue bénédictine", t. XLVI, 1934, p. 165-177.

139. În 813, un sinod provincial la Tours decide: *Ut easdem homilias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam, aut Theotiscam, quo facilius cuncti possint intelligere quae dicuntur.* Cf. GAMILLSCHEG, *Romania Germanica*, t. I, p. 295.

Textul este în MANSI, *Sacrorum Conciliorum ... Collectio*, t. XIV, col. 855.

140. DAWSON, *Les origines de l'Europe*, trad. franc. p. 208.

141. DAWSON, *op. cit.*, p. 213.

142. *Graecae pariter et latinae linguae pertissimus.* BÈDE, *Hist. Ecclesiastica*, IV, ed. I: MIGNE, *Part. lat.*, t. XCV, c. 171.

143. Îi datorăm lui Bonifaciu însuşi un tratat de gramatică, DAWSON, *op. cit.*, p. 229.

144. DAWSON, *op. cit.*, p. 231.

145. BRUNNER, *Deutsche Rechtsgeschichte*, t. II, ed. a 2-a, p. 250, constată acest lucru dar precizează că după Carol, scribii judiciari, a căror numire o poruncise, nu s-au putut menține din cauza ostilității laicilor (germanici) față de *Urkundenbeweis*.

146. Irlanda a fost convertită de bretonii din Anglia (sfântul Patrik) în secolul al V-lea, puțin înainte de sosirea saxonilor, DAWSON, *op. cit.*, p. 103.

147. PROU, *Manuel de paléographie*, ed. a 4-a, 1924, p. 99.

148. PROU, *op. cit.*, p. 102.

149. PROU, *op. cit.*, p. 105.

150. PROU, *op. cit.*, p. 169. M. Rand crede că a descoperit deja un ansamblu de minuscule precarolingiene în Eugippius de la B.N. de la Paris, pe care îl plasează în jur de 725–750. Cf. *Speculum*, aprilie 1935, p. 224.

151. Tours este de asemenea un centru de pictură. A se vedea W. KÖHLER, *Die Karolingischen Miniaturen. Die Schule von Tours*, t. I[2]: *Die Bilder*, Berlin, 1933.

152. DAWSON, *op. cit.*, p. 231.

153. H. WIERUZOWSKI, *Die Zusammensetzung des gallischen und fränkischen Episkopats bis zum Vertrag von Verdun*, „Bonner Jahrbücher", t. 127, 1922. p. 1-83.

CUPRINS

PREFAŢĂ de Jacques PIRENNE 5
CUVÂNT ÎNAINTE de F. VERCAUTEREN 9

PARTEA ÎNTÂI. EUROPA OCCIDENTALĂ ÎNAINTE DE ISLAM

CAPITOLUL I. – CONTINUITATEA CIVILIZAŢIEI MEDITERANEENE ÎN OCCIDENT DUPĂ MIGRAŢIILE GERMANICE 12

1. „Romania" înaintea năvălirilor germanice 12
2. Migraţiile 14
3. Popoarele germanice în „Romania" 25
4. Statele germanice din Occident 34
5. Iustinian (527–565) 46
Note 56

CAPITOLUL II. – SITUAŢIA ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ DUPĂ NĂVĂLIRI ŞI NAVIGAŢIA MEDITERANEANĂ 68

1. Persoanele şi pământul 68
2. Navigaţia orientală. Sirieni şi evrei 71
3. Comerţul interior 83
4. Moneda şi circulaţia monetară 90
Note 97

CAPITOLUL III. – VIAŢA INTELECTUALĂ DUPĂ NĂVĂLIRI 109

1. Tradiţia antică 109
2. Biserica 114
3. Arta 118

4. Caracterul laic al societății 123
Concluzie 126
Note 130

PARTEA A DOUA. ISLAMUL ȘI CAROLINGIENII

CAPITOLUL I. – EXPANSIUNEA ISLAMULUI ÎN BAZINUL MEDITERANEI 136

1. Invazia Islamului 136
2. Închiderea Mediteranei occidentale 150
3. Veneția și Bizanțul 158
Note 166

CAPITOLUL II. – LOVITURA DE STAT CAROLINGIANĂ ȘI MODIFICAREA ATITUDINII PAPEI 172

1. Decadența merovingiană 172
2. Primarii palatului carolingian 185
3. Italia, papa și Bizanțul. Schimbarea totală de atitudine a papalității 191
4. Noul Imperiu 204
Note 212

CAPITOLUL III. – ÎNCEPUTURILE EVULUI MEDIU 218

1. Organizarea economică și socială 218
2. Organizarea politică 240
3. Viața intelectuală 248
Concluzie 256
Note 257

HĂRȚI 268

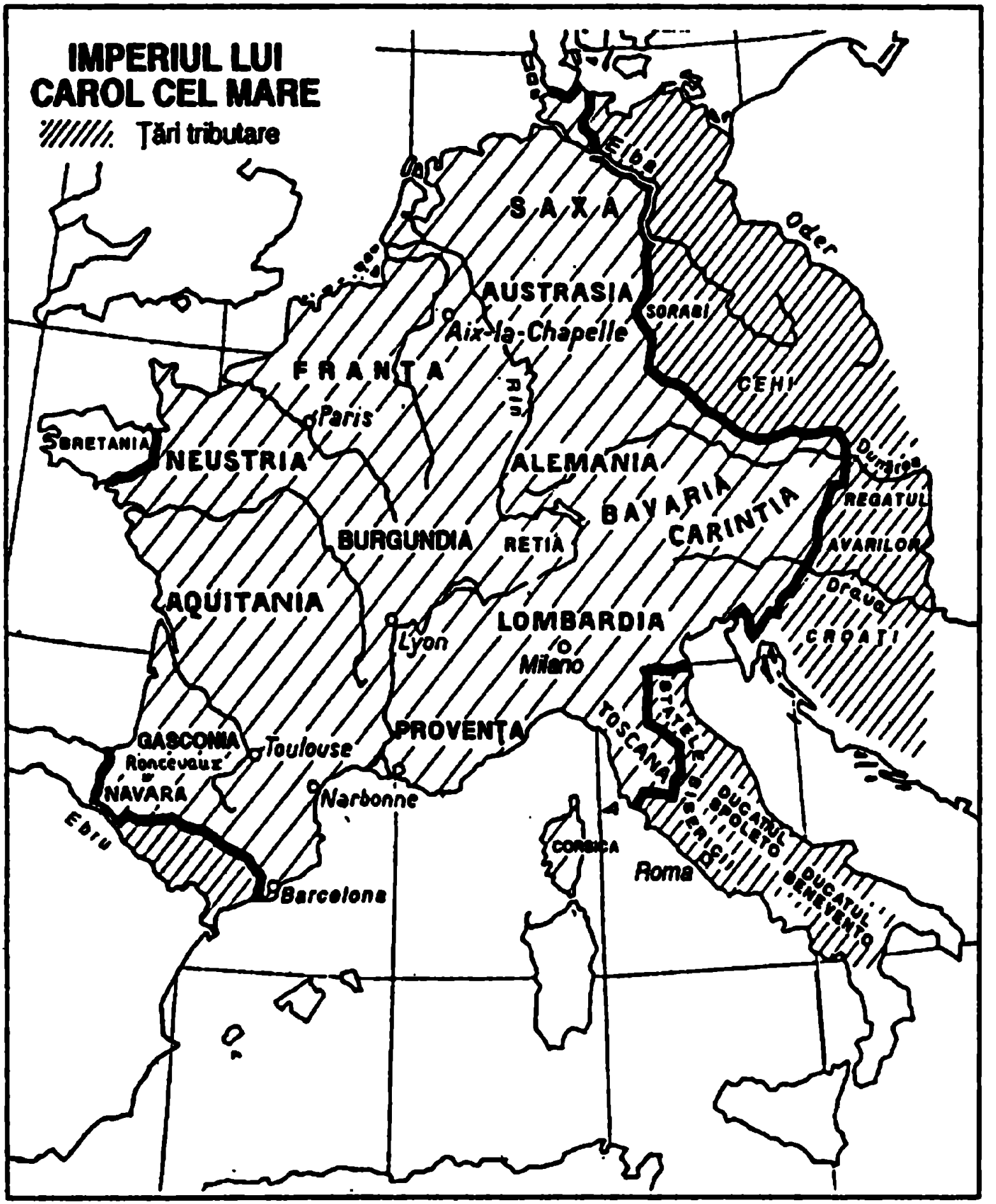
IMPERIUL LUI
CAROL CEL MARE
Ţări tributare
SAXA
Elba
Oder
AUSTRASIA
SORABI
Aix-la-Chapelle
FRANŢA
Rin
CEHI
Paris
BRETANIA
NEUSTRIA
ALEMANIA
Dunăre
REGATUL AVARILOR
BAVARIA
CARINTIA
BURGUNDIA
RETIA
AQUITANIA
Drava
CROAŢI
Lyon
LOMBARDIA
Milano
STATELE BISERICII
TOSCANA
PROVENŢA
GASCONIA
Roncevaux
Toulouse
NAVARA
Narbonne
Ebru
CORSICA
DUCATUL SPOLETO
DUCATUL BENEVENTO
Roma
Barcelona

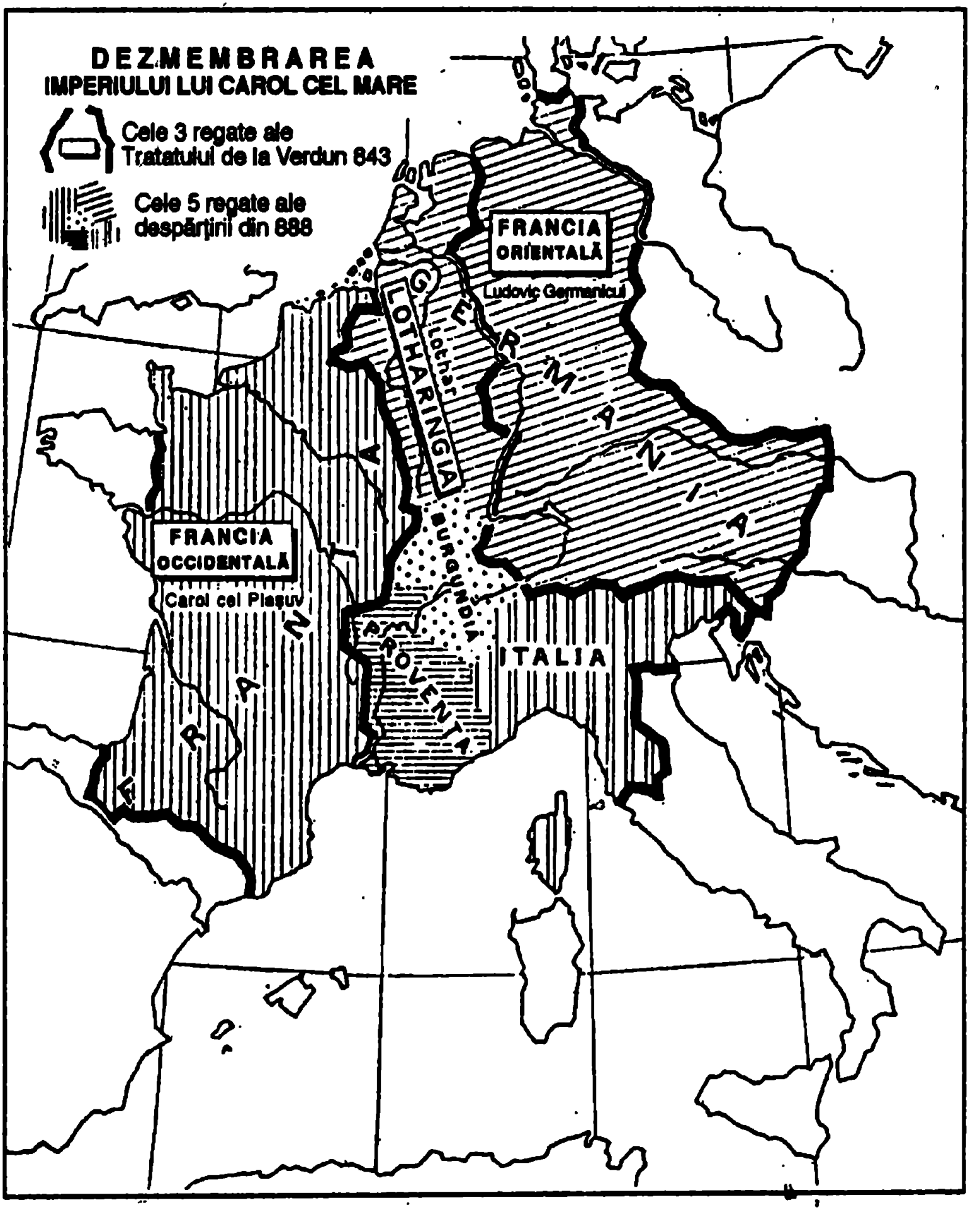
DEZMEMBRAREA
IMPERIULUI LUI CAROL CEL MARE
Cele 3 regate ale
Tratatului de la Verdun 843
Cele 5 regate ale
despărţirii din 888
FRANCIA
ORIENTALĂ
Ludovic Germanicul
LOTHARINGIA
GERMANIA
FRANCIA
OCCIDENTALĂ
Carol cel Pleşuv
FRANŢA
BURGUNDIA
ITALIA

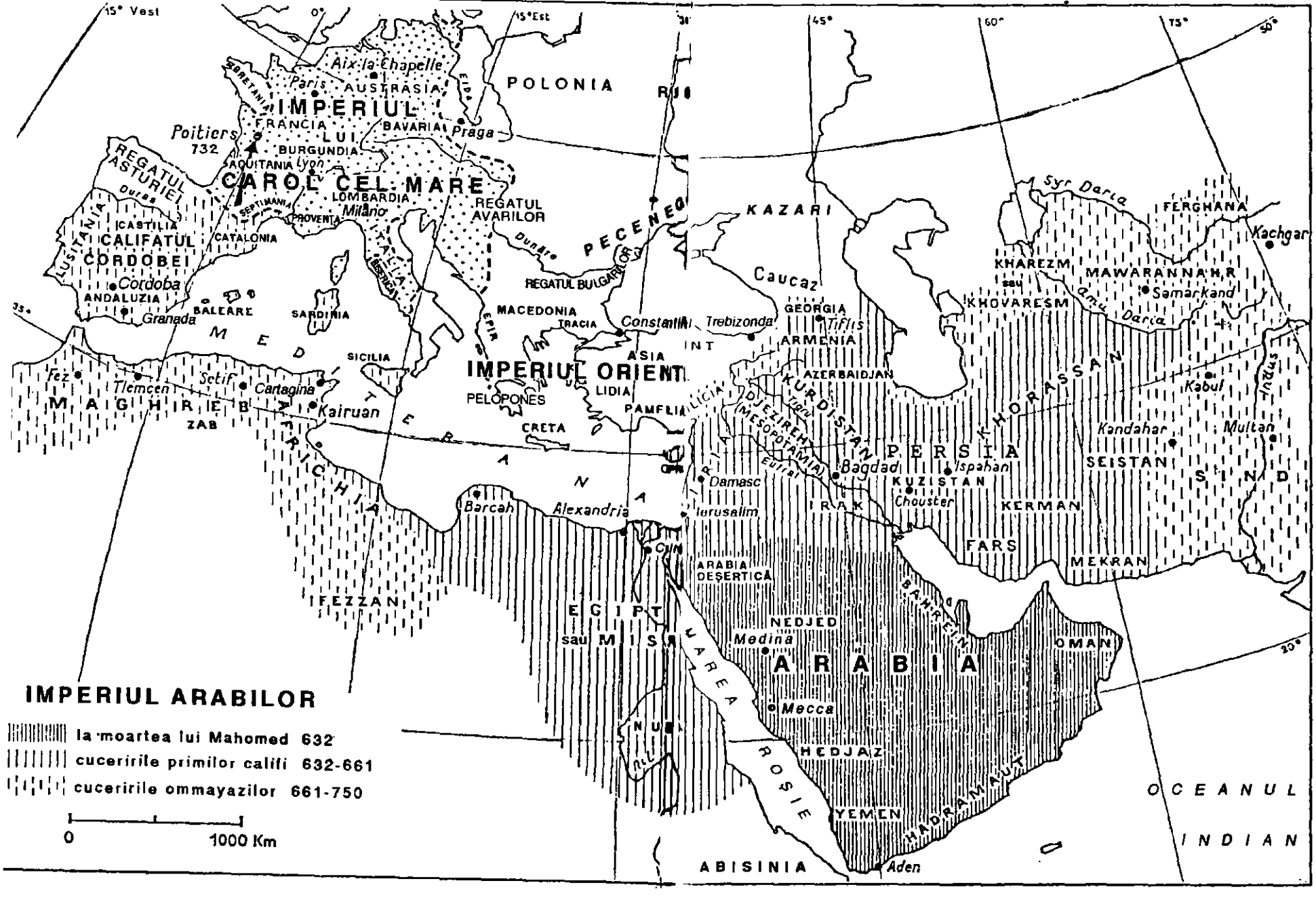
IMPERIUL ARABILOR
la moartea lui Mahomed 632
cuceririle primilor califi 632-661
cuceririle ommayazilor 661-750
0
1000 Km
IMPERIUL LUI CAROL CEL MARE
IMPERIUL ORIENTAL
CALIFATUL CORDOBEI
REGATUL ASTURIEI
REGATUL AVARILOR
REGATUL BULGARILOR
POLONIA
KAZARI
PECENEGI
Aix-la-Chapelle
Paris
AUSTRASIA
BAVARIA
Praga
Poitiers
732
AQUITANIA
BURGUNDIA
Lyon
LOMBARDIA
Milano
PROVENTA
CATALONIA
CASTILIA
ANDALUZIA
Cordoba
Granada
BALEARE
SARDINIA
SICILIA
MACEDONIA
TRACIA
Constantinopol
Trebizonda
ASIA MINORE
PELOPONES
CRETA
LIDIA
PAMFILIA
Fez
Tlemcen
Setif
Cartagina
Kairuan
ZAB
MAGHREBUL
AFRICHIA
IFEZZAN
Barcah
Alexandria
Damasc
Ierusalim
Bagdad
Ispahan
Chouster
IRAK
KUZISTAN
KERMAN
FARS
MEKRAN
PERSIA
KHORASSAN
SEISTAN
SIND
Kandahar
Multan
Kabul
Caucaz
GEORGIA
Tiflis
ARMENIA
AZERBAIDJAN
KURDISTAN
DJEZIREH (MESOPOTAMIA)
Tigru
Eufrat
Syr Darja
FERGHANA
Kachgar
KHAREZM sau KHOVARESM
MAWARANNAHR
Samarkand
Amu Darja
ARABIA DESERTICA
EGIPT sau MISR
NEDJED
Medina
Mecca
HEDJAZ
YEMEN
HADRAMAUT
OMAN
BAHREIN
MAREA ROSIE
NUBIA
ABISINIA
Aden
OCEANUL INDIAN
MEDITERANA
15° Vest
0°
15° Est
30°
45°
60°
75°
90°
35°
20°

Redactor: DOINA MARIAN
Tehnoredactor: ELENA-CORNELIA LIȚĂ

Bun de tipar: 12.02.1996
Coli de tipar: 11,333

IMPRIMERIA „OLTENIA" CRAIOVA
B-dul Mareşal Ion Antonescu, nr. 102
Comanda: 145/1995

Biblioteca de artă

566

Arte. Civilizații. Mentalități

mahomed și carol cel mare

Nu mai există barbari. Există o mare comunitate creștină, ecclesia. Și această eclessia privește fără îndoială spre Roma. Occidentul trăiește acum de sine stătător. Se pregătește să-și valorifice posibilitățile, virtualitățile, fără a mai primi alte directive decât pe cele ale religiei.

Există o comunitate de civilizație al cărei simbol și instrument este Imperiul carolingian. În esență, cultura acestui Ev Mediu primitiv, până la Renașterea din secolul al XII-lea va fi marcată definitiv de amprenta carolingiană.

HENRI PIRENNE